

TUDÁS MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem
Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karának periodikája

VI. évfolyam 2. szám

2005. november

Tartalom

MÁTRAI ZSUZSA: A kutatói felelősség néhány tudományetikai mutatója	3
KOLTAI ZOLTÁN: A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése	9
TERRY GEORGE: A fizetett munka és a munkán kívüli élet egyensúlya (Work-life balance)	17
ÁNGYÁN LAJOS: Az emberi erőforrás orvosbiológiai értelmezése	30
HUSZ MÁRIA: A Mézpumpától az oltárkiállításig és tovább	38
FAGYAL ZOLTÁN: Változások a magyar honvédség „munkaerő-gazdálkodásában”	50
VÁMOSI TAMÁS: A gazdasági szerkezet és szakképzési rendszer kapcsolata 1949 és 1956 közt	60
TÓTH JÚLIA: Az Európai Unió jogrendszere	69
VÁRNAGY PÉTER: Felnőttoktatás (-képzés) és kisebbségi jogok az európai integráció dimenziójában a roma népesség vonatkozásában	81
DÉRI ÁGNES: Brüsszel – a mi városunk	85
ZÁDORI IVÁN: Guernsey	91
MAZZAG ÉVA: A fogyatékoság megítélése a FEEK hallgatói körében	100
SZEIFER CSABA: Tömegkultúra a panaszbizottság előtt	111
KRISZTIÁN BÉLA – JAKAB TAMÁS – NEMESKÉRI ZSOLT – MUIITY GYÖRGY Partnerközpontú önértékelési modell megalkotása és továbbképzések a felsőfokú intézmények humánerőforrásainak fejlesztéséért projekt	115
FÓRIS ÁGOTA – BÉRCES EDIT: Sport, gazdaság, terminológia	117
ABSTRACT	128

Megjelent az OTKA T030398 számú kutatás részeként.

Szerkesztő bizottság: elnök: Halmos Csaba, PTE
FEEK intézetigazgató egyetemi docens;
felelős szerkesztő: Bodó László tudományos munkatárs (bodo@human.pte.hu).

Tagok: Agárdi Péter intézetigazgató egyetemi tanár, Gajdos Jenő, a Humánpolitikai Szemle főszerkesztője; Kleisz Teréz egyetemi adjunktus, Vissi Ferenc személy- és munkaügyi igazgató. János Réka és Szamosközi István Babes-Bolyai Egyetem.

Kiadja a PTE TTK FEEK

Felelős kiadó: Koltai Dénes dékán, tanszékvezető egyetemi docens.

Szerkesztőség: 7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b.

ISSN 1586-0698

Nyomda: BOCZ KFT. Felelős vezető: Bocz Emil ügyvezető

MÁTRAI ZSUZSA

A kutatói felelősség néhány tudományetikai mutatója*

Nem először beszélek tudományetikai kérdésekről nyilvánosan. Már csak azért sem, mert akik pályatársaim közül hatottak rám, főként kutatói magatartásomra hatottak. Még pedig etikai értelemben. Hogy amit kutatunk, az tényleg közérdekű és feltáratlan legyen. Amit megírunk, az pontos, követhető és a legjobb tudásunk szerint igaz legyen. Ezzel a rövidre zárt és egyszerűnek tűnő követelménysorral azt akartam érzékeltetni, hogy számomra a kutatói felelősség a szakszerűség betartásának felelősségét jelenti. Az, hogy a kutatói felelősség fókuszába most a szakszerűséget állítom, egyszerre prezentista és archetipusos. Prezentista, mert nap, mint nap tapasztaljuk az intézményesített formába zárt kezdő kutatók elveszni hagyását, az „eufóriába” burkolt intellektuális önbizalomhiányt, a közszféra leépülésével teret nyerő pénzfüggő igénytelenséget, a szakértelemnek a hatalom általi mélységes lebecsülését. Persze a prezentizmus ebben inkább csak erős motívum. Motívum arra, hogy tudatunkban tartsuk: minden aktuális ellenszél ellenére felelősséggel tartozunk, ha állítunk valamit. És ennek bizony vannak archetipusos előfeltételei. Én öt ilyen előfeltételt találtam. A distanciát, a hibakeresést, az érvényességi kör meghatározását, a téves hipotézisek beismerését, a kutatás követhetően korrekt leírását.

A distancia

Első megközelítésben a distancia számomra azt jelenti, hogy a kutatás tárgyától távolságot tartunk. Nem vagyunk benne érzelmileg. Nem szeretjük vagy utáljuk. Nem önmagunk vagy saját nézeteink igazolását látjuk benne. Egyszerűen csak meg akarjuk fejteni, mert kíváncsiak vagyunk, érdekel minket az a feltáratlan probléma, amit a kutatás tárgya magában rejt.

Ha a kutatás tárgya személy, gyakran tapasztalható, hogy a kutató azonosul vele. Életrajz leírása, elemzése esetében az ő szemével látja a korabeli körülményeket, az ellenfeleket és támogatókat, sőt, a kutatott személy értékrendjét nem csak maga

* A Magyar Tudományos Akadémia Tudomány Napi rendezvénye keretében a PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kara *A tudományos kutatók felelőssége* címmel kiskonferenciát rendezett 2005. november 2-án, melyen vitaindító előadást tartott dr. Mátrai Zsuzsa egyetemi tanár és dr. Ángyán Lajos egyetemi tanár *A kutató felelőssége; lehetőségek és korlátok a tudományos kutatásban* címmel.

Referátumot tartottak a Kar PhD-hallgatói közül: Jakab Tamás egyetemi tanársegéd *Minőségirányítás a humánerőforrás fejlesztés szolgálatában*; Minorics Tünde egyetemi tanársegéd *A maszk mögötti világ; Egy turisztikai attrakció kulturális antropológiai kutatása*; Németh Balázs egyetemi adjunktus *A lifelong learning stratégia megvalósítása és a felnőttoktatási, -képzési kutatások kapcsolatrendszere Európában*; Zsák Judit egyetemi tanársegéd *A pszichológia, és az irodalmi kultusz-kutatás kapcsolódási pontjai* valamint Koltai Zoltán egyetemi tanársegéd *A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése* címmel.

Mátrai Zsuzsa e tanulmánya a vitaindító előadásának gondolatmenetén alapul.

által, de mások által is követendőnek propagálja. Néha még az anakronizmus határait is súrolva.

Máskor, ha a kutatás tárgya valamely irányzat vagy korszak, a distancia hiánya kifejezetten apológiává válhat. A korabeli nézetek azonosságának és különbségének elemzése, azok oknyomozó ütköztetése helyett, a kutató a saját korának nézetkülönbségeit vetíti vissza. Azzal a gyökerkeresési szándékkal, hogy bizonyos értékelve, mondjuk a gyerekközpontúság történelmi folytonossága nagyobb súlyt adhat az általa helyeselt szellemi irányzatnak.

A példaként említett, már a témaválasztás tekintetében is nyilvánvalóan apológiagyányús kutatási területek mellett, az empirikus kutatók sem védettek a distancia hiányából adódó elfogultságtól. Ha a kvantitatív attitűd- vagy tudásmérések valamely szociálpszichológiai tapasztalat, illetve meghaladást kívánó pedagógiai gyakorlat meglétének vagy éppen hiányának igazolására szolgálnak, már maguk a kérdőívek is ebbe az irányba vihetik a megkérdeszetteket. És most nem a válasz-sugalmazó kérdésfeltevés befolyásoló erejéről beszélek csak, hanem azokról a szofisztikáltabb technikákról, amikor például a vélemények vagy attitűdök elágazására lényegileg ható alapkérdéseket egyszerűen csak nem tesszük fel. Például a demokrácia-kutatásokkal kapcsolatos attitűdmérésekben elfogadottan egyedüli kiindulási pontnak tekintjük a reprezentatív demokrácia-modellt és a támogató válaszok mennyiségét és minőségét is ehhez mérjük. Ugyanígy, ha a tudásszint vizsgálatok esetében az általunk vagy a korszellem által preferált tudásterületekre vonatkozó kérdéseket túlnyomó súllyal szerepeltetjük a tesztben, hajlamosak lehetünk arra, hogy a tanítási gyakorlat általános minőségét csak ebből a szempontból ítéljük meg.

A distancia hiányának leggyakoribb és egyben legveszélyesebb példája azonban a fejlesztési célú kutatások esetében figyelhető meg. Ilyenkor olyan erős a megvalósítási szándék, pedagógiai próféták esetében az önmegvalósítási szándék, hogy a kutatás szinte nyíltan alárendelődik az innovációs céloknak. Csak azt vesszük figyelembe, csak azt emeljük ki a forrásokból, a kísérleti eredményekből, melyek alátámasztják reformvízióinkat.

Ha a distancia hiányának szempontjából futom át saját kutatói tevékenységemet, majd minden felsorolt esetre találok példát magamnál is. Az amerikai társadalomtudományi oktatás történetéről szóló munkám első részében, ahol az amerikai demokrácia történetét is felvázolom, kutatás közben annyira beleszerettem az Ígéret Földjének szabadság eszméjébe, hogy a szándékom szerinti társadalomtudományi kritikai elemzés egy érzelmes epopéjává sikeredett.

Az állampolgári nevelésről szóló nemzetközi felmérés magyar képviselőjeként pedig csak szunnyadt bennem és nem fejeződött ki erőteljesen az a gondolat, hogy a kérdőívben ne a politikai jogokra koncentráló demokrácia eszmény vonatkoztatási körében fogalmazzuk meg a fiatalok demokráciával kapcsolatos attitűdjének kutatására irányuló kérdéseinket elsősorban, hanem jobban firtassuk a gazdasági és társadalmi demokrácia problematikus pontjait is.

Végül a Fifti-Fifti programomban, mely a későbbi NAT reform elő-kísérletének tekinthető, annyira elkapott a 80-as évek korszellemé, a centralizált oktatásirányítással szembeni reformszükség érzete, ami persze mint másoknál is, inkább a politikai, mintsem az oktatáspolitikai attitűdömet tükrözte, hogy nem mértem fel: a gyakorló pedagógusok nem a tantervfejlesztés területén hiányolják igazán a hatalomtól való függetlenségüket.

Nem vitás, hogy a kutatás tárgyától való distancia megtartása nagyon nehéz. Ezért is lehet annyi példát hozni a hiányára. A társadalomtudományi kutatások területén pedig különösen, hiszen a kutató értékelvei, melyek már a tárgyválasztását, az érdeklődését is meghatározzák, nem csak a kognitív, hanem az affektív elemeket is magukban foglalják. Azok sajátos ötvözetéből állnak össze. Igen nagy önkorlátozási, erős önrecenziós hajlam kell hozzá, hogy a distanciára törekvés és az értékelvek párharcában az előbbi kerekedhessen felül.

A hibakeresés

Tudományetikai értelemben nem kevésbé fontos, hogy amikor valamilyen minket igazoló vagy meglepően új eredményre jutunk a kutatásunk során, azonnal gyanakodni kezdjünk. Igaz-e, jellemző-e, amit állítani készülünk. És most nem az olyan alapvető technikák alkalmazására gondolok, mint a forráskritika vagy az újabb források bevonása, hiszen a gyakorlott kutatók élni szoktak ezekkel.

A hibakeresés fázisainak megkerülése az empirikus kutatások esetében jellemző inkább, amikor egy vagy több adatsorból megkapott eredményeket ellenőrzés nélkül tényként kezelünk, és állításokat alapozunk rájuk. Pedig a hiba sokféle lehet. Például az, hogy nem tisztított adatokkal dolgozunk, mondjuk az idő sürgetése vagy a pénzhiány miatt. Adattisztítás nélkül nem derülnek ki az adatrögzítési hibák, így nem ritkán a hibás adatok vezetnek a kutatót bombasztikus következtetésekhez. Másik tipikus eset, amikor nem vesszük tekintetbe, hogy mekkora elemszámmal végeztünk műveleteket. Bármilyen kis elemszámnak lehet százaléka, aránya, összefüggése, és a leginkább használt SPSS program ki is számolja nekünk. A probléma csak az, ha nem ismerjük fel, hogy kis elemszámmal alapoztuk az állításunkat, és ennek valójában semmi értelme sincsen.

Empirikus kutatások adatainak új szempontokat felmutató másodelemzésekor különösen fontos a megelőző hibakeresés. Előfordul, hogy értelemszerűnek tűnik ráépülni egy már lezajlott kutatás mintájára. Ha azonban nem ellenőrizzük alaposan, hogy ez a minta ugyanazt a populációt, iskolatípust vagy térséget reprezentálja-e, mint amelyet tovább kutatni szándékozunk, téves állításokhoz juthatunk. Ha a használni kívánt minta például országosan reprezentálta az iskolatípusokat, és a szándékunk az, hogy a regionális elemzéseket is elvégezzük, ellenőrizni kell, reprezentatív-e a minta a régiókra is, illetve az egy-egy régióra vonatkozó iskolatípus mennyiség például elegendő elemszámot takar-e a mintában. Ha nem, az állítások tekintetében a hiba ugyanaz lesz, mint a korábban említett esetben.

A következetesség érdekében itt is hivatkozom a saját példámra. Az állampolgári nevelésről szóló már idézett nemzetközi kutatási anyagból másodelemzési céllal arra voltam kíváncsi, hogy vannak-e a magyar fiatalok között politikai értelemben aktív szándékú demokrácia-ellenes csoportok. Izgalmas kutatási témának látszott. A kiválasztott kérdésekre adott válaszok alapján találtam is valamennyit, a probléma azonban kettős volt. Túl kicsi volt az ide sorolható válaszelemek száma és túl kevés a közvetlenül erre vonatkoztatható kérdés ahhoz, hogy kvantitatíve értelmezhető állításokat fogalmazhassak meg. Nem tehettem mást, mint hogy egy mérsékeltbben érdekesítő témával álltam elő azon a nemzetközi konferencián, ahová előzetesen már bejelentkeztem.

Az érvényességi kör meghatározása

Költői megfogalmazással élve ezen azt értem, hogy ne szárnyaljunk. Konkrétabban azt, hogy mindig világosan meg kell mondanunk, állításaink mely körben érvénye-

sek és mi mindenre nem vonatkoztathatók már. Vagyis következtetéseinkben sem mehetünk túl a kutatásból nyert adatokon, még akkor sem, ha logikusnak látszanak.

A legnyilvánvalóbb példa lehet erre, amikor a tanulói tudásszint-mérésekből származó adatok valamely jelenséget igazolnak, mondjuk, hogy alacsony a teszt teljesítettsége, és ebből közvetlenül arra következtetünk, hogy csökken az oktatás színvonala. Ebből ez nem következik, mert az eredmény érvényességi köre szűkebb. Attól függ ugyanis, hogy mire kérdeztünk rá. Ha az alkalmazásképes tudásra, pontosan meg kell mondanunk, mit takart ez a követelmények szempontjából, mert itt vannak az érvényességi kör határai. Ugyanígy, abból sem következik feltétlenül a színvonalcsökkenés általános trendje, ha több korábbi mérés adataira hivatkozunk, mert ez csak akkor érvényes állítás, ha ugyanazon a populáción ugyanazt mérték vagy mértük. Végképp elvisz minket az adatoktól, ha pusztán logikai oknyomozásba fogunk, és anélkül, hogy ezt kutattuk volna, mindjárt meg is mondjuk, hogy mi a jelenség oka. Érvényesnek tűnő állításnak látszik, hiszen adatokra hivatkozunk, csak éppen az állítás nem az adatokból következik. Még ha a háttérkérdőívben szerepelnek is olyan kérdések, melyek a várható jelenségek okait tudakolják, az összefüggések kimutatása sem jelenti feltétlenül az ok-okozati kapcsolat megtalálását. Egy összefüggésben elvileg bármelyik lehet az ok, illetve okozat, ha ennél megállunk, és csak adatösszefüggéseket vizsgálunk.

Az empirikus kutatásokra vonatkozó példák mellett klasszikusan az érvényességi kör meghatározásának hiányát mutatja, amikor valamely reformcél érdekében a nemzetközi tapasztalatokból szemelgetünk. Ennek gyökerei a társadalomtudományi kutatásokban oly fontos kontextus feltárás elhanyagolásában keresendők. Valamely megoldást érvényesnek tételezünk, anélkül, hogy vizsgálnánk és bemutatnánk, milyen kontextusban működik a javasolt megoldás.

Ismét saját kutatási tevékenységem körébe tartozó példákat hozok az érvényességi kör meghatározásának fontosságára. Amikor a munkatársaimmal három tantárgyterületen komputerezált feladatbank fejlesztésbe fogtunk egy bilaterális projekt keretében, tárgyanként néhány iskola 200 tanulójának tesztelése alapján végeztük az elemzéseket. Elvileg világos volt, hogy az itemek jóságát ellenőrizzük a szokásos itemparaméterek (pl. nehézségi szint) meghatározása mellett. Ehhez képest a kollégáim szomorú beszámolót tartottak arról is, hogy milyen gyengén teljesítettek a magyar tanulók a holland tanulókhoz képest. Egyszerűen elfeledkeztek arról, hogy a mérési eredmények érvényességi köre nem terjedhet ki a tanulók tudására, már csak a reprezentatív minta hiánya, a próbatesztelés célja és egyéb körülményei miatt sem.

Másik példám a vizsgareformmal kapcsolatos nemzetközi kutatásaimból merítem. Többekkel egyetemben engem is elvitt a hev, hogy vigyázó szemünket az angol-szász országokra vetve, az egységes, külső és standard érettségi modell bevezetésével lássuk kiválthatónak a felvételi vizsgát. A nemzetközi tapasztalatokra való hivatkozásunk azt sugallta, mintha maga a vizsgamodell lenne az a kontextus, aminek a keretében a kettős vizsgáztatás megszüntethető. Majd 10 év kellett ahhoz, hogy a tárgykörben jobban elmélyülve megtaláljam a valódi érvényességi kört. Nevezetesen, hogy a felvételi vizsga kiváltási lehetősége nem az érettségi modelljében, hanem az adott ország iskolaszervezetében gyökerezik. Egészen pontosan az iskolaszervezet szelekciós mechanizmusában. Felvételi szelekcióra ott van szükség, illetve szükség van a felvételi szelekcióra ott, ahol az iskolaszervezet nem tagolt, vagyis középfolon nem zajlik le az elő-szelekció a továbbtanulók kiválasztására. Mindez persze nem magát a reformkonceptiót, hanem az ok-okozati összefüggések kimuta-

tását befolyásolta, de a felelősségteljes kutatói magatartás szempontjából ez mégis csak lényeges.

Rövid kitérőként meg kell jegyezni, hogy ma már más a kontextus, amiben a vizsgamodell érvényességi köre megragadható. Korábban a mennyiség korlátozásával történő minőségi szelekció, a felsőfok tömegesedése miatt azonban ma inkább a mennyiségi korlátozás nélküli minőségi szelekció célja határolja be az érvényességi kört, azaz a felsőfok minőségi tagoltságának az intézményesítését, ami a bolognai folyamatban is nyilvánvalóan tükröződik.

A téves hipotézisek beismerése

Most veszem észre, hogy kissé előreszaladtam, hiszen a téves hipotézisek beismerésének alapfeltétele, hogy legyen hipotézis. (Annak meg persze az, hogy legyen probléma, amit fel akarunk tární vagy meg akarunk oldani. De ezt most hagyjuk.) Annak ellenére, hogy a hipotézis a kutatásmetodikai algoritmus elengedhetetlen része, nagyon sok esetben, és főként az empirikus kutatások esetében egyszerűen nincs hipotézis. Nem tudja a kutató, hogy mit keres, ami ugye nem baj, hiszen az adatokból úgyis kijön valami. Azokból ugyan nem jön ki semmi, legalábbis önmaguktól nem. És ilyenkor jön az utóhipotézis. Nagyon sok bajjal jár, mert ekkor jövünk rá igazán, hogy mit nem kérdeztünk meg, ami utólagosan már aligha korrigálható. Legfeljebb a következő mérésben, és ha így van, ez sem kevés.

De lássuk azt az esetet, amikor van hipotézis, csak tévesnek bizonyul. Vagy úgy, hogy az adatokból nem igazolható az előfeltevésünk, vagy úgy, hogy az adatok valamiért nem adnak választ a feltett kérdésre. Lehet, hogy véletlen vagy gyenge az emlékezetem, de én nem olvastam, nem hallottam olyan kutatási beszámolót, amelyik azzal kezdődött volna, hogy nem volt vagy téves volt a hipotézis. Pedig revelatív ereje lenne, hiszen ez olyan, mint az énekelhető popzenei közhely, mindenki átéli, csak szégyelli egyedül kimondani. A hasznáról nem is beszélve, különösen, ha az okok keresésével, kutatásmetodikai önelemzéssel párosul.

Sok évvel ezelőtt, a Monitor mérések eredményeinek feldolgozása során, egy kutatásvezető kollégám azzal nyaggatta a munkatársait, hogy nem baj, ha nincsenek még adatok, írják meg a tanulmányaikat. Majd később, az adatok függvényében módosíthatják. Nem váltott ki nagy ambíciókat ezzel, a feladatot lehetetlennek tartották. Nem régen jöttem rá, hogy igaza volt. Ez lett volna a legegyszerűbb módja annak, hogy ellenőrizzük, volt-e valódi kutatási hipotézisünk, tudtuk-e, hogy mit keresünk és megtaláltuk-e azt, amit vártunk.

Egyetlen esetben vallottam be egy empirikus kutatásról szóló külföldi előadásomban, hogy téves volt a hipotézisem. A közönség felszabadult együttérzéssel fogadta. Addig ez nem jutott eszembe. Azt tettem, amit bárki más. Vagy utóhipotézissel éltem vagy természetesnek vettem, hogy megváltozott hipotézissel dolgozom. Ma már sajnálom.

A kutatás követhetően korrekt leírása

Ezt a pontot megint csak az empirikus kutatásokra hegyezem ki, mert ez az a terület, ahol a kutatás követhetően korrekt leírásának hiánya szinte értelmetlennek teszi az eredményeket az olvasó vagy más kutató számára. Vegyük ezúttal is a méréseket. Ha nem írjuk le a hipotézist, a kutatás teljes folyamatát, benne a mintaválasztás módját és menetét, a kérdőív vagy teszt, illetve háttérkérdőív mögötti megfontolásokat, pl. a tesztmátrixot, nem mellékeljük a mérőeszközt vagy legalább a továbbiakban már nem használatos itemeket stb., hanem csak az eredményeket és saját állítá-

sainkat, következtetéseinket közöljük, a kivülálló képtelen lesz megítélni a kutatás hitelességét. Lehet, hogy emiatt olyasmire is vonatkoztatja majd az eredményeket, amire egyáltalán nem vonatkoztatható.

Saját szakirodalmi olvasmányaim körében a rosszak mellett sok jó példát is találtam a kutatás követhetően korrekt leírására. Általában a technikai riportok szolgálnak erre. A bevett gyakorlat többnyire az, hogy főként terjedelmi okokból, a technika és az eredmény elválik egymástól a publikációkban. Amit igazán hiányolok, az nem is a technika formális leírása, inkább annak az eredményekkel összevetett probléma-centrikus megközelítése. Azt például, hogy miként lehetett volna jobban vagy másképpen csinálni. Miért ezt vagy azt az eljárást választották. Mire volt jó, mire kaptak választ és mire nem. Vagyis hol voltak a kutatás folyamatában a nem várt problémapontok vagy a nem tervezett, kutatásmethodikai értelemben vett elágazások.

Lukács Györgynek tulajdonítják azt a mondást, hogy a teljesítmény karakter kérdése is. Malíciával szólva, ő aztán igazán tudhatta. Azért mélységesen igaz ez a mondás. Nem csak primer értelemben, amennyiben szorgalom, kitartás, lemondás nélkül nem jöhet létre értékes teljesítmény, hanem a bátorság értelemben is. Abban az értelemben, hogy ne tekintsük mérlegelés tárgyának, jót tesz-e nekünk, ha megmondjuk, amit gondolunk. Ne habozzunk visszakozni és kinyilvánítani, ha tévedünk. Ne nézzük el, tegyük szóvá a dilettantizmust, a szakszerűtlenséget, még akkor is, ha az életünk több szférájára kiható hatalomba burkolózik. Bátorság kell ahhoz, hogy semmi se írhasa felül a saját magunk és a mások iránti igényességünket. Mert, hogy minőségérzék és valódi tudományetikai felelősség csak megalkuvás nélkül működik.

A PTE FEEK és a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága 2004 decemberében indított útjára egy időszaki kiállítás-sorozatot, mellyel elérhetővé teszik a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiállítási anyagait. A sorozat 2004 decemberében a Biedermeier Karácsonnyal kezdődött, majd 2005 tavaszán a Paraszt Húsvétal folytatódott. Legutóbb a borkultúra témáját mutatta be a tárlat.

E számunkat az eddigi kiállítások fotóval illusztráljuk. Képünkön: Huszár Zoltán, Baranya Megyei Múzeumok igazgatója és Koltai Dénes, a FEEK dákánja.

KOLTAI ZOLTÁN

A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése*

„...az a sikeres régió, melyet lakói többsége sikeresnek érez – s ezt az érzést sokféle, s nemcsak gazdasági tényező összjátéka eredményezheti” [6., 409.p]

Régiók, városok versenyképessége

Ahogy a termékek piacán zajló versenyben a termékek különböző komponensei kerülnek összehasonlításra, a városok esetén sem beszélhetünk egységes egésről, sokkal inkább városi adottságok, részpiacok kerülnek összehasonlításra. Persze ezek az adottságok minden pozitív és negatív sajátosságukkal egy – végül homogénnek egyáltalán nem nevezhető – várost alkotnak.

Ha a verseny célját, tárgyát vizsgáljuk, megemlíthetünk szűkösen rendelkezésre álló funkciókat, intézményeket, beruházásokat, infrastruktúra-fejlesztést, kulturális, sport- és egyéb eseményeket vagy más korlátozott számú tényezőt (fejlesztési forrásokat, információt, értékes munkaerőt stb.), amelyek megszerzése végeredményben valamilyen kedvezőbb gazdasági pozíció elérésének, az életszínvonal növelésének szándékával kapcsolódik össze.

A régiók versenyének keresleti és kínálati oldalát megkülönböztetve azt mondhatjuk, hogy amíg a keresleti oldalon a régiók céljai, addig a kínálati oldalon a régiók adottságai jelennek meg, a kettő együtt, pedig végeredményben a területek általános versenypozícióján keresztül a képződő jövedelmeket, a létrejövő életszínvonalat határozza meg. [7, 12] Nyugodtan kijelenthetjük, hogy „a régiók és városok akkor versenyképesek, ha gazdaságuk nyitott és az egy lakosra jutó jövedelmük tartósan magas és növekvő, valamint magas szintű és nem csökkenő a foglalkoztatottsági ráta, azaz ebből a jövedelemből a lakosság széles rétegei is várhatóan részesülnek.” [14.,137.p] A területi versenyt nevezhetjük egy olyan folyamatnak „amelynek során a regionális, helyi gazdaság fejlődését bizonyos csoportok a helyi politikákon keresztül más térségekkel versengve próbálják befolyásolni explicit vagy gyakran implicit módon.” [14.,132.p]

Az egyértelműen kijelenthető, hogy a globalizáció felerősödésével és az e mögött meghúzódó deregulációs politikáknak, valamint az információs társadalomnak a megnövekedett gazdasági szerepével a verseny világpiaci megjelenése, globalizálódása a korábbi évekhez képest elképzelhetetlen méretűvé vált. [11, 15]

A városok versenyképesség szerinti kategorizálása

– típusképzési törekvések Magyarországon

Kiinduló megállapításként elfogadhatjuk, hogy „a régiók versenyképességét a városok, mint a gazdasági növekedés motorjai testesítik meg.” [10.,207.p]

* Elhangzott A tudományos kutatók felelőssége” című FEEK tudományos tanácskozáson 2005. november 2-án.

A régiók, városok versenyképességét szakaszokra bontva, Magyarország esetében leginkább két korszakot lehet elkülöníteni, ami részben a nemzetközi tendenciákkal is összhangban van.

Az első periódus az 1980-as évek végéig terjed, amikor még nem beszélhetünk valódi versenyhelyzetről a városok esetében. [1, 2]

A második periódus kezdete a rendszerváltás időszakához kötődik, 1990 után már sokkal inkább beszélhetünk a városok esetében valódi versenyhelyzetről. Az 1990. évi önkormányzati törvénnyel módosultak a városfejlődés feltételei, változott a települések finanszírozási gyakorlata.

„...a gazdaság telephely választása ill. működésének eredményessége jórészt a piacgazdaság törvényszerűsége szerint zajlik, de ugyanez állapítható meg egyes városi intézményekről is”. [1., 3.p]

A rendszerváltást követően élénk érdeklődés mutatkozott a magyar városhálózatban elfoglalt pozíciók módosulásának értelmezésére, annak szándékával, hogy megismerhetővé válják, melyek voltak az átrendeződés legfőbb magyarázó okai.

Egyes megfigyelések szerint [14], új városi funkcióként egyre nagyobb számban és javuló minőségben, egymáshoz szorosan kapcsolódva jelentek meg a modern üzleti és gazdasági szolgáltatást biztosító intézmények. A kilencvenes évek végére ezek mennyisége és térbeli elterjedése egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy meghatározó szerepet játszanak a városok versenyképességében, háttérbe szorítva az évtized elején még determináns funkciónak számító közszolgáltatáshoz kötődő intézményeket. Ez egyben azt is jelenti, hogy a felülről irányított versenyképességet folyamatosan háttérbe szorította egy sokkal inkább piaci alapokra helyezett versenyképesség.

A magyarországi városokat öt csoportba sorolva [14] megállapították, hogy növekedett a *stabil és aktív városok* száma (megyeszékhelyek, nagyvárosok, tradicionális középvárosok). Valódi versenyről – nemzetközi tekintetben alig számottevő módon – talán csak a településhierarchia e szintjén beszélhetünk.

A következő nagy csoportokat az ún. *speciális, egy-egy funkcióval* rendelkező városok, a *pozitív irányba elmozdulni képes, átalakuló városok*, az ún. *köztes átmeneti helyzetben lévők*, végül a *leszakadók csoportja* alkotja.

Egy másik alkalommal [8.] kimondottan a regionális innovációs potenciál és megújulóképeség került a kutatók figyelmének középpontjába.

Szintén külön kutatás [4.] foglalkozik a városok, mint lakóhelyek versenyképességével. Ebben az esetben harminckét 2001-re és 2002-re vonatkozó mutató szerint, azok súlyozott vizsgálata alapján rangsorolták a magyarországi megyeszékhelyeket.

Saját kutatási tapasztalatok

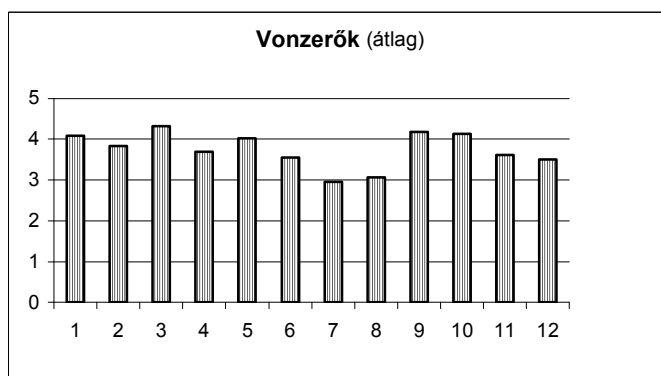
2004. év folyamán vette kezdetét a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetben az a kutatás, amely arra a kérdésre keres választ, hogy a magyar lakosság milyen szempontokat részesít előnyben lakóhelyének megválasztásakor, melyik magyarországi településeket tartja leginkább versenyképesnek, melyek azok a központi települések, melyeket vonzásközpontoknak tartanak. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani minden nappali és levelező tagozatos hallgatónak, akik a kutatás aktív részeseiként hozzájárultak a felmérés sikeres elkészítéséhez.

A reprezentatív kérdőíves megkeresés (a reprezentativitást biztosító öt szempont: a lakosság régiók és ezen belül településméret szerinti megoszlása, a magyarországi lakosság nemek, korcsoportok és végül iskolai végzettség szerinti tagozódása) eredményeként több mint ezerháromszáz magánszemély adott választ kérdése-

inkre. Bár az adatbázis feldolgozása jelenleg is folyamatban van, segítségével megpróbálunk naprakész információval szolgálni a fenti kérdésekre.

A kérdőív első kérdése arra irányult, hogy az általunk összegyűjtött tizenkét szempont közül, melyek a leglényegesebbek egy lakóhely vonzerejének megítélésében. Arra kértük a válaszadókat, hogy a felsorolt tényezőket fontosságuk szerint egy ötfokozatú skálán értékeljék. (1. ábra)

A teljes magyarországi lakosságot reprezentáló válaszadók véleménye alapján azt az eredményt kaptuk, hogy a sorrendben legfontosabb tényezők közé a települési és közlekedési infrastrukturális adottságok, valamint a foglalkoztatási körülmények, egészségügyi szolgáltatások és a lakókörnyezet állapota tartoznak, mint a mindennapi élet elválaszthatatlan háttérfeltételei. Valamivel alacsonyabb értékkel jellemezték a megkérdezettek az oktatási feltételeket, a városi szerepkörök szélességét, a szabadidő eltöltésének lehetőségeit, a település természeti adottságait és a lakásállományt jellemző vonzerőt. Végül sorrendben a két legalacsonyabb értéket a település demográfiai adottságai és a lakóhely történelme, tradíciói kapták.

1. ábra: Lakóhelyek vonzerő tényezői Forrás: saját szerkesztés

1. egészségügyi szolgáltatások (pl.: orvosok, kórházi ágyak, gyógyszertárak száma) 2. oktatási viszonyok (pl.: alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmények száma) 3. települési infrastruktúra (pl.: gázszolgáltatás, csatornázottság, utak állapota, közvilágítás, helyi tömegközlekedés, parkolási rend) 4. városi szerepkörök szélessége (pl.: közintézményekkel való ellátottság, kereskedelmi hálózat szélessége) 5. lakókörnyezet állapota (pl.: zöldterület nagysága) 6. település természeti adottságai (pl.: éghajlat, hegyvidék, folyók) 7. település történelme, hagyományok, tradíciók 8. demográfiai adottságok (pl.: lakosság korösszetétele) 9. közlekedési kapcsolatok (pl.: országos út-, vasúthálózatra csatlakozás, Budapest megközelíthetősége) 10. foglalkoztatási körülmények (pl.: munkanélküliség, bérszínvonal, kvalifikált munkahelyek száma) 11. szabadidős lehetőségek (pl.: művelődés, kultúra, sport, éttermek száma) 12. lakásállomány jellemzői (pl.: lakóépületek kora, típusa, mennyisége)

A felsorolt tényezőkön kívül a válaszokban, - mint egyéb, a lakóhely vonzerejét alakító tényező - három szempont fordult elő többször, így az emberi (családi, baráti) kapcsolatok, közösség megléte, a közbiztonság színvonala és végül a lakosság etnikai összetétele. Ezek a szempontok egy következő felmérésnél akár külön, akár az általunk összegyűjtött tényezőkbe beépítve tovább árnyalhatják a lakóhelyek megítélésének pontosságát.

Részletes vizsgálat alá vontuk az egyes vonzerők és korcsoportok között kimutatható kapcsolatot is. Eszerint, nem meglepő módon a fiatalok (15-29 éves korcsoport) körében az átlagosnál magasabb értéket kapott a szabadidő eltöltésének lehetősége mutató, míg a legidősebbeknél az egészségügyi ellátás szerepelt a sorrendben előrébb, a foglalkoztatási feltételek mutatószám pedig valamivel hátrébb került a 60 év felettiek rangsorában. Mindössze érdekességként jegyzem meg, hogy az összes lehetséges felbontást figyelembe véve (nemcsak a korcsoportok, de az iskolai végzettség, és a lakóhely mérete szerinti kiscsoportokat is figyelembe véve) ebben a felbontásban szerepel a legalacsonyabb érték, amit a 15-29 év közötti korosztály adott (2, 74) a település történelme, tradíciói mutatószámra.

Szintén kíváncsiak voltunk arra, hogy létezik-e szignifikáns kapcsolat az iskolai végzettség és a vonzerőkre adott válaszok között. Tapasztalataink szerint a felsőfokú végzettségű csoportnál, az átlagosnál magasabb pontszámot kapott az oktatás, a települési infrastruktúra, a városi szerepkörök szélessége valamint a természeti adottságok mutatószám, melyek a különböző iskolai fokozatúak közül az alapfokú végzettségűeknél rendre a legalacsonyabb értéket kapták. A többi mutatószám esetén nem mutatható ki lényeges különbség az iskolai végzettség függvényében. Megjegyzem, hogy az összes lehetséges felbontást figyelembe véve a legmagasabb értéket ekkor kaptuk (4,45), a felsőfokú végzettségű csoport a települési infrastruktúra mutatójára adta ezt a maximumnak számító értéket.

Szintén találtunk kölcsönkapcsolatot a válaszadó lakóhelyének mérete és a kapott pontszámok között. Eszerint az 50.000 főnél magasabb lélekszámú településen élők az átlagot jelentősen meghaladó értékkel jellemezték a városi szerepkörök szélessége, valamint a közlekedési kapcsolatok fontossága mutatókat, de szintén átlag felett értékelték az egészségügyi ellátást, a foglalkoztatási körülményeket, a szabadidős lehetőségeket és a lakásállomány jellemzőit. A 2.000-5.000 fő közötti lélekszámú települések relatíve nagyobb fontosságot tulajdonítottak a hagyományok-tradíciók mutatójának, a zöldterület nagyságának és a település természeti adottságainak, míg a legkisebb településeken élők (2.000 fő alatti lélekszámmal) az előzőeken felül a demográfiai adottságokat jelölték a többi településmérethez képest szintén fontosabbnak.

A kérdőív második és harmadik kérdésében arra kértük a válaszadókat, hogy mondjanak véleményt a magyarországi települések, mint lakóhelyek versenyképességéről. A sorrend felállításán kívül az okokra is kíváncsiak voltunk, ezért a korábban felsorolt tizenkét mutatószám használatát szintén kértük a válaszoknál. Az említések gyakoriságán kívül így lehetővé vált annak megismerése is, hogy milyen vélemény alakult ki egy adott városról országosan, regionálisan és saját település-szintjén. (Terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban mindössze Közép-Magyarország és Dél-Dunántúl adatait mutatom be részletesebben.)

Az 1000 fős minta alapján, az előfordulás gyakorisága szerint az alábbi sorrendet kaptuk (az 1. táblázatban csak a válaszok legalább 5% -át meghaladóan előforduló településeket tüntettük fel, a súlyozás pedig az egy kérdőívben szereplő városok említési sorrendjét veszi alapul, de ahogy látszik, a súlyozás a rangsort egyáltalán nem változtatja meg).

Kiugróan magas a Budapestre adott válaszok aránya, melyet többnyire vidéki megyeszékhelyek követnek. Ahogy az 1. számú táblázatból is látszik, az 5%-os említési határt két nem-megyeszékhely (Sopron az előkelő 3. és Eger a 8. helyezett) haladta meg, de az első húszban is csak hét ilyen város szerepel (az előzőeken kívül

még Siófok, Kőszeg, Hévíz és Szentendre). Vagyis napjaink Magyarországra kijelenthető, hogy többnyire még csak a relatíve nagyobb városok képesek olyan adottságokat, szolgáltatásokat kínálni, melyek vonzó lakóhellyé teszik őket.

A régiókra lebontott rangsorok néhány érdekes változást eredményeztek. Közép-Magyarországon a válaszadók (279 fő) az országos sorrendhez képest előkelőbb helyet adtak Egernek és megjelent a listán több régióbeli kistélepülés, valamint néhány üdülőváros is (Szentendre, Cegléd, Érd, Esztergom, Visegrád illetve Siófok, Gyula, Hévíz), mintegy reprezentálva a lakóhelyen kívüli leggyakoribb desztinációkat. Nem került viszont a központi régió listájára néhány dunántúli- és keleti országrészben lévő város sem (Szombathely, Veszprém, Miskolc, Kecskemét).

	Település	Említés	Súlyozott
1	Budapest	575	2523
2	Pécs	258	830
3	Sopron	238	766
4	Győr	197	644
5	Szeged	182	551
6	Debrecen	164	511
7	Székesfehérvár	125	414
8	Eger	120	396
9	Kecskemét	72	263
10	Veszprém	65	205
11	Miskolc	60	205
12	Szombathely	54	189

1. táblázat: Magyarországi városok versenyképességi sorrendje

A Dél-Dunántúlon például Pécs került az élre, mint országosan legvonzóbb lakóhely (2. számú táblázat), az országos listához képest előkelőbb helyezést kaptak a dunántúli városok (Győr, Székesfehérvár), és felkerült a listára több dél-dunántúli és szomszédos régióbeli település is (Kaposvár, Nagykanizsa, Szekszárd, Baja). Ezzel szemben az Alföld és Észak-Magyarország városai kivétel nélkül hátrébb szorultak.

	Település	Említés	Súlyozott
1	Pécs	63	251
2	Budapest	59	250
3	Sopron	29	87
4	Győr	24	73
5	Székesfehérvár	20	62
6	Kaposvár	19	73
7	Szeged	14	35
8	Debrecen	9	23
9	Nagykanizsa	8	21
10	Veszprém	8	19
11	Szekszárd	7	25
12	Baja	6	19

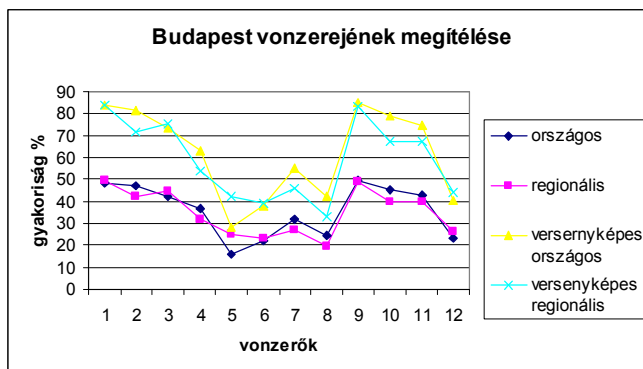
2. táblázat: Versenyképességi sorrend a Dél-Dunántúlon Forrás: saját szerkesztés

Hasonló, ha nem is ennyire erőteljes regionális hatásokról számolhatunk be a másik öt régió esetében is. A Nyugat-Dunántúlon ha meg nem is előzte, de közvetlenül Budapestet követi Győr, a Közép-Dunántúlon (ahogy a Dél-Dunántúlon Pécs) Székesfehérvár került az első helyre, Budapest a második. Az észak-magyarországi régióban meglepően nagy Budapest fölénye a sorrendben második Eger, harmadik Debrecen és csak negyedik Miskolccal szemben. Észak-Alföldön a megyeszékhelyek közül Debrecen a második, viszont Nyíregyháza és Szolnok csupán a nyolcadik- kilencedik helyre került, mint legvonzóbb magyarországi lakóhely. Végül a Dél-Alföldön a második Szeged és a negyedik Kecskemét, Budapest fölénye itt is domináns.

Érdekes elemzési szempontnak ígérkezett annak megvizsgálása, hogy egy város országos és saját régióbeli megítélése mennyiben esik egybe, hogyan látják a válaszadók az adott települést tágabb és szűkebb földrajzi környezetükben.

Budapest megítélése a válaszadók négy részre bontása alapján (1. az országos reprezentatív mintában szereplő 1000 fő, 2. a közép-magyarországi, reprezentatív 279 fő, 3. az országos mintából Budapestet versenyképesnek tartó 577 fő, 4. a Budapestet saját régiójában versenyképesnek tartó 165 fő), csak kisebb eltéréseket mutat.

Vagyis Budapest elsősorban, mint egészségügyi, oktatási és közlekedési központ, valamint kedvező foglalkoztatási körülményekkel, szabadidős szolgáltatásokkal és települési infrastruktúrával rendelkező település számít vonzó lakóhelynek. Az országos és regionális listákat összevetve, lényeges (10 százalékpontot elérő) eltérés négy dimenzióban mutatkozott, az oktatási viszonyok, a városi szerepkörök szélessége és a foglalkoztatási körülmények megítélése a saját régióban valamivel kedvezőtlenebb, míg a főváros lakókörnyezetének állapotot saját régiójában sokkal kedvezőbbnek látják, mint országosan. Kisebb különbség (7-9 százalékpont) még kimutatható a település történelmi megítélése, demográfiai adottságai és szabadidős lehetőségei kategóriáknál is, minden esetben valamivel rosszabb értékkel a régió belüli válaszok esetében.

2. ábra: Budapest vonzerejének megítélése

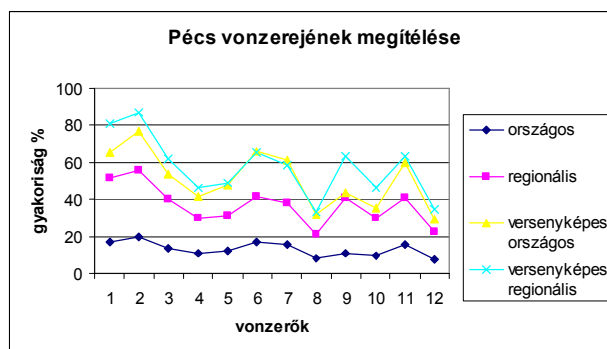
Teljesen másként látják viszont a vidéki nagyvárosokat országos szinten és saját régiójukban, ami mögött egyértelműen a szűkebb környezethez képest relatíve kedvezőbb megítélés magyarázó ereje húzódik meg.

Pécs, országosan kedvező megítélése oktatási viszonyainak, természeti adottságainak, széleskörű egészségügyi szolgáltatásainak, valamint történelmének és szabadidős lehetőségeinek köszönhető. Jól látható, hogy a dél-dunántúli régió válaszadói minden dimenzióban kedvezőbb értékeket adtak a városnak (néhány esetben a 30 százalékpontot (!) is meghaladja a régió belüli kedvezőbb válaszok aránya).

Különösen feltűnő, hogy az országosan kedvezőtlennek megítélt (és valljuk be annak is számító) közlekedési kapcsolatok mutató, a város régió belüli megítélésében már vonzerőnek számít, ami a települési versenyképesség relatív jellegét jól érzékelteti. Talán két dimenzió van, ahol a Pécs országosan versenyképesnek tartók néhány (0-3) százalékponttal jobb értéket adtak, mint a várost saját régióján belül kedvezően megítélők, ez a település történelme, tradíciói valamint a természeti adottságok mutató.

Összefoglalva, a területi verseny célja a térségben élők jólétének fokozása a magas foglalkoztatottságon, a megtermelt jövedelem tartós emelkedésén keresztül. A versenyben való sikeres helytállás eszköze egy speciális, rugalmasan módosítható, az önkormányzatok vagy dinamikus hálózatok által koordinált, gazdaságfejlesztési program, melyet az érintett háztartások és vállalkozások ismernek és támogatnak. A verseny szereplői pedig az azonos hierarchiaszinten működő területi egységek, melyek érdekeit különféle helyi szervezetek képviselik, eltérő határfok mellett, de mégis közvetlen befolyást gyakorolva a térség gazdasági fejlődésére. [13]

A kutatás célja, pontosan egy ilyen jól átgondolt, a valós helyi igényekre alapozott stratégia kidolgozásához nyújtandó információ, amely jól érzékelteti, hogy a különböző országrészek nem csak különböző adottságokkal, relatíve nagyon eltérő pozícióval, de sokszor meglehetősen differenciált igényekkel és tapasztalatokkal rendelkező lakónépességgel is jellemezhetők.

3. ábra: Pécs vonzerejének megítélése

Felhasznált irodalom:

- [1] Beluszky Pál (2000a): A magyarországi városok versenyképessége, Budapest
- [2] Beluszky Pál (2000b): Adalékok a városállomány 1990 utáni átalakulásához – In Horváth-Rechnitzer (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón, MTA RKK pp. 115-129
- [3] Chikán Attila (1998): Vállalatgazdaságtan, Aula
- [4] Daniss Győző (2003): Hol jobb élni Magyarországon?, Népszabadság, június 28.
- [5] Enyedi György (1997): A sikeres város, Tér és Társadalom 4. pp. 1-7
- [6] Enyedi György (1998): Sikeres régiók. In Tények könyve: régiók. Greger-Delacroix pp. 409-411
- [7] Farkas Beáta - Lengyel Imre (2001): Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban, Tér és Társadalom 3.-4. pp. 231-252
- [8] Hajba Ferenc (2003): Városok, szerepek és a gazdasági erő, Népszabadság, 2003. október 9.
- [9] Horváth Gyula (1998): Európai regionális politika, Dialog Campus, Budapest – Pécs

- [10] Horváth Gyula (2001): A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben, *Tér és Társadalom* 2. pp. 203-231
- [11] Lengyel Imre (1999): Régiók versenyképessége (Kézirat)
- [12] Lengyel Imre (2000a): A regionális versenyképességről, *Közgazdasági Szemle* 12. pp. 962-987
- [13] Lengyel Imre (2003): Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon, JATEPress
- [14] Lengyel - Rechnitzer (2000): A városok versenyképességéről, In Horváth-Rechnitzer (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón, MTA RKK pp. 130-152
- [15] Palkovits István (2000): Szempontok a területi versenyképesség értelmezéséhez, *Tér és Társadalom* 2-3. pp. 119-128

TERRY GEORGE

A fizetett munka és a munkán kívüli élet egyensúlya (Work-life balance)

A munka világában észlelt változások átépítik megszokott beállítódásainkat. Az ún. 24/7-es munka követelményeivel való szembesülés (a 7 nap mind a 24 órájában rendelkezésre állni) újra felszínre hoz régi kérdéseket, például azt, hogy mi is lenne a helyes arány az élet munkával töltött időszaka és az azon kívüli periódusok között. A tanulmány célja, hogy megvilágítson egy - a kérdés háttérében folyó - diskurzust, amelyben főszereplővé a fejlett tudásgazdaság élvonalbeli vállalatai váltak.

Megköszönjük, ENRON!

A szélesebb társadalom, a közjó iránt érzett morális felelősség felemlegetése a piaczgazdaság legtöbb aktora számára sokáig a fogfájással egyenértékű kellemetlenség színében tűnt fel, de még azok is, akik elfogadták az etikai mércék szükségességét, inkább retorikai célként, mintsem a gyakorlat szintjén tették ezt. Az ENRON világméretű botránya nyomán viszont a kérdés a viták keresztüzébe került. Bár az üzleti etika aspektusa a vállalatok számára ma sem több az adott legális szabályozás minimumához történő igazodásnál, de egyre inkább felfedeződik az is, hogy az etikai mércék szerinti működés alkalmas eszköz a legjobb minőségi munkaerő megszerzéséhez, s megtartásához. Beigazolódtak állításként mormolhatják a régi mantrát, (ha időközben elcsépelt közhellyé is vált), hogy a cégek legnagyobb erőforrása a munkatársakban megtestesülő érték. Ma már e felismerésnek egyre nagyobb valóságtartalma van, s ez már a könyvelésekben is megjelenik hozadékként.

Miben is áll a munka –munkán kívüli élet egyensúlya? (Work-life balance).

Miről beszélünk?

Ez a terminus egyre inkább azt jelenti a gyakorlatban, hogy munkaadók és munkavállalók közös megegyezéseképpen formálódik a munkavégzés követelményrendszere, s konkrét módoszata. A munkavállaló nagyfokú autonómiát élvez abban, hogy hol, mikor, s hogyan teljesíti munkafeladatait. A munkavégzés kontrolljának megszerzése az individuum szabadságfokát nagyban növeli, teljesebb élet élhető vele, kölcsönös előnyök származnak ebből nemcsak a munkavállalónak, hanem a társadalomnak is, s a business szférájának is.

A munka és a munkán kívüli élet egyensúlya- tézis a vállalatok ún. társadalmi felelősségvállalásának (corporate social responsibility) egyik aspektusává vált, s első látásra nem is tűnik gyökeresen új gondolatnak, hisz számos eleme a vállalati hatékonyságot eredményező praxis kipróbált részeként ismert. Újnak az minősíthető, hogy megjelent a korábban szétszórta alkalmazott elemeket egységbe szervező megközelítés, a koordináció új szintje, amely a vállalati kultúra és üzleti stratégia integrált részét képezi.

Az áttekintés látószöve

A tanulmány elsősorban az angol és az amerikai vállalati szférát leíró kutatásokra fókuszál. Az európai fejlett gazdaságok és a G8 országai nem mutatják a hatékonyság virulens jeleit, sőt a gazdasági pangás megtapasztalása felerősítette a klasszikus Maslow-elmélet¹ nyomdokain járó nézőpontokat, miszerint luxus az etikai mércének megfelelés és a környezettudatosság, ha a foglalkoztatás biztonsága súlyosan megrendült. Franciaországban jelenleg a legnagyobb gond a 10% feletti munkanélküliség társadalmi következményeivel való szembenézés, de Németországban is eluralkodott a félelem a munkavállalókban az állásaik elvesztését illetően. Ezzel szemben Nagy-Britanniában, s az USA-ban a munkaerőpiacon erősödött a versengés a rivális cégek között a legjobb munkaerők megnyeréséért. Ilyen társadalmi közegben a munkavállalók mást is akarhatnak, mint pusztán kenyérkereső munkát.

Alaptények

Szinte közhelynek hangzik, hogy nagyban változik a munka világa, de tényszerűen igaz. A 20. század második felében

- az üzleti szféra drámai demográfiai változások hatásával kényszerül szembesülni.
- A globális verseny nyomására felerősödik az igény a magasabb produktivitásra.
- Az új technológiák lehetőséget kínálnak a munka megrögzült mintázatainak átszabására.
- A társadalmi változás dinamikája felpörögni látszik.
- A vásárlók egyre inkább a hagyományos munkarendeken kívüli időkből akarnak árukhoz és szolgáltatásokhoz jutni.
- A csúcstechnológiát alkalmazó iparágak komplex munkakörnyezete egyrészt egyre magasabb arányú beruházásokat köt le, másrészt ezek folyamatos munkautazást igényelnének megterülésükhöz.
- A telekommunikációs hálózatok globális kiépülése növeli a hozzáférhetőséget és az egyre csökkenő költségek lehetővé teszik az üzleti partnerek elérését a világ bármelyik térségében, bármely időben.
- Az Egyesült Királyságban a szolgáltatási szektorban a munkahelyek 36 százalékkal nőttek, míg az iparban 39 százalékkal csökkentek. A szektorok közötti hasonló irányú váltás minden európai országban általános. Egyre fontosabbá válik a vásárlók kiszolgálásához szükséges kompetenciák területe. Az interperszonális képességek széles skálájával rendelkező munkatársak sikeresebbé tehetik munkaadó cégeiket a riválisaiknál, így a cégek versenyképessége függ kvalitásaiktól.
- A munka intenzitása nagyon nőtt, az adott munkát gyorsabban végzik el, még akkor is, ha a munkaórák száma rövidült. A számítógépek alkalmazása is segítette a hatékonyság javulását. Ma már a munkavállalók 65 százaléka használ számítógépet az 1985-ben mért 45 százalékkal szemben. A munka intenzitásának növekedése fokozott terhet rak az individuumokra, a családokra, a dolgozók csoportjaira.

Két tényezőt emelnék ki részletesebben, amelyek a változások menedzselése tekintetében komoly kihívást jelentenek még azon világcégeknél is, amelyek arculatukat tekintve vonzó munkáltatónak számítanak.

Ezek:

¹ Maslow R. (1954): *Motivation and Personality*. New York: Van Nostrand Rheinhold

- 1.) a munkaerő-állomány változó természete
- 2.) a fokozódó produktivitás iránti igény

1. A munkaerő-állomány változó természete

Gazdagodnak az empirikus bizonyítékok, hogy azokon a piacokon, ahol erős a magas minőségi munkaerő iránti igény (mert nincs belőlük elegendő), ott a munkavállalók stratégiája, mikor kiválasztják a munkahelyet, vagy amellel döntenek, hogy kitartanak valamelyik munkaadó mellett, nem különbözik az igényes vásárlótól: azaz nagyfokú igényességet mutatnak, feltételeket szabnak.²

A munkapiac demográfia

Az a medence, amiből a munkaerőt hagyományosan ki lehet halászni, átalakulni látszik, sőt mintha apadna. Ezért a munkavállalók néhány szegmense egyre inkább viselkedhet igényes vásárlóként, s állhat elő követelésekkel.

- az olcsó, s jól formálható ifjúsági munkaerő aránya csökken, s a születési arányok zuhanása azt jelzi, hogy a jövőben sem lehet számítani a helyzet javulására. Nagy – Britanniában 2010-re a demográfusok 1, 3 millióval kevesebb 35-35 éves munkaerővel számolnak, s 3 millióval több 35 éven felettivel.
- az Egyesült Királyságban a jövőben a 45 év alatti főfoglalkozású aktív keresők csupán 20 százalékát írják le olyan attribútumokkal bírónak, amelyekkel a tradicionális munkaerő-állomány volt jellemezhető, azaz fehérnek és ép fizikai adottságúnak.³

Rekrutáció és a munkaerő megtartása

- Nagy-Britanniában már 2002-ben a munkáltatókra irányuló állami adatgyűjtés adatai szerint a cégek 69 százaléka azt jelezte, hogy munkaerő-toborzási problémákat érzékel, a szükséges kompetenciák elérhetősége terén hiány mutatkozik.
- A mintába került cégek 66 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a munkaerő folyamatos fluktuációja negatívan hat az üzleti eredményességre.⁴
- Egy 2003/2004-es kutatás (Egyesült Királyság) megállapítása szerint 2001-re kiszámolva kb. 5000 euro-ra tehető egy munkavállaló távozásának a költsége, a vezetői szinteken ez felmegy átlagosan 8000 euro/főre. A cégeknél a foglalkoztatottak egyre költségesebb tényezőnek bizonyulnak, a teljes költségvetés 50 százalékát eléri az alkalmazottakra fordított hányad. A cégstratégiák nem véletlenül irányulnak fokozottan erre a területre, az üzleti eredményesség optimalizálása egyszerűen kikényszeríti ezt.
- A vállalatok úgy érzik, fokozódik a nyomás rajtuk, hogy megtartsák a leghatékonyabb, legproduktívabb, legtapasztaltabb munkavállalóikat, különösen azokat, akikbe már sokat befektettek. Elementáris szükségletükké vált, hogy olyan munkahelyi légkört alakítsanak ki, amely munkavállalói elégedettséget szül, s ily módon a cégnél maradást erősíti, sőt amelynek híre a friss tehetségeket is odavonzza.

A nők a munkaerőpiacon

- az előrejelzések szerint 2010-ig a munkaerő-állomány növekedésének 80%-át a nők teszik ki.

² Etikus munkavállaló

³ Williams L., Jones A (2005): Changing demographics. London: The Work Foundation.

⁴ Second work-life balance study: results from the employer survey

- 1990-2000 között a kisgyermekes anyák aránya nőtt leggyorsabban a munkavállalók között.
- a flexibilisebbnek nevezhető munkaerőpiacokon, pl. az USA-ban és az Egyesült Királyságban a dolgozó nők 40%-a részfoglalkozásban dolgozik.

Az alkupozíció

Az ENRON és a NIKE botrány óta (olcsó gyermekmunka alkalmazása) a munkavállalók egy része fokozottabban érzékeny a cégek tevékenységének etikai dimenziójára. Különösen azokra jellemző ez, akik megengedhetik maguknak az igényesség luxusát, mert tudják, hogy szakértelmük kelendő.

- A fejevadász cégek és a munkaerő kiválasztásával foglalkozó szakértők azt jelzik, hogy az állásinterjúk során a fiatal szakemberek rákérdeznek a vállalatok társadalmi megítélésére, a közjót támogató tevékenységük elveire, s figyelnek a közvéleményben kialakult képükre.
- Érzékelvén e külső elvárást a világcégek egyre inkább olyan imázst sugároznak magukról, hogy fontos nekik az alkotó munka és a jó élet egyensúlyának biztosítása.
- A munkaerő-toborzás szakirodalmában is egyre inkább úgy beszélnek a közjóért végzett vállalati tevékenységről mint ami vonzerőként működik a friss, kreatív munkaerőket megszerző versengésben.⁵ (corporate social performance)

A minőségi munkaerő megnyeréséért és megtartásáért folyó versenyben a transznacionális világcégek önmaguk arculatára úgy tekintenek mint egy sajátos termékre, egy marketingeszközzé, amellyel attraktívabbak, s így versenyképesebbek lehetnek.

„A legtöbb szervezetben tudatosodott már, hogy a jó hírnév előnyökkel jár az üzleti életben, kiváló munkaerőhöz, megrendelésekhez, befektetésekhez lehet jutni általa.”⁶

Két viselkedési orientáció kiváltására összpontosítanak a cégek, amikor a toborzási céljaikról van szó:

- inkább őket válassza a potenciális munkavállaló, mintsem versenytársaikat;
- az alkalmazottjaik mindig mellettük döntsenek, mintsem átigazoljanak a versenytárs cégekhez.

Azaz: a tudásintenzív iparágakban működő világcégek úgy akarják megkülönböztetni magukat versenytársaiktól, hogy a vonzó munkáltató imázsát építik ki, s azt hangoztatják, hogy legfőbb érték számukra a munkavállalójuk, s felkészültek a szeretéágazó gondoskodásra.

„A pozitív cégimázs mint márkatermék megkülönböztető jegyként funkcionál a versengő vállalatok között, de egyben erős csoportidentitást kifejleszteni tudó vonatkoztatási keret is. Az alkalmazottak vállalathoz kötődését egyaránt szolgálja a javadalom magas mértéke, a munkavállalók iránt tanúsított bánásmód, valamint az egyén értékrendszerével kongruens vállalati etika.”⁷

A családbarát munka, a flexibilis munkaidő, a társadalmi közjót támogató vállalati felelősségvállalás elvárása egyre inkább jellemzi az új típusú minőségi munkaerő szükségleteit, s látható, hogy a versengő gazdasági aktorok legszínvonalasabbjai

⁵ Ethical employee

⁶ The Future of Work-Life Balance

⁷ The Future of Work-Life Balance

igyekeznek is e motívumokra figyelemmel lenni, amikor kialakítják a munkaerő-kiválasztással kapcsolatos elveiket, s gyakorlatukat.

2. Produktivitás

Az egy főre jutó munkateljesítmény szorosan korrelál a vállalati produktivitással. Kutatások sora bizonyítja, hogy a vállalati célokkal, értékekkel való azonosulás, a munkavállalói elkötelezettség szintje olyan eszköz, amely leghatékonyabban képes hatni a munkaszervezetben dolgozók magatartására, extra erőfeszítésekre tud sarkallni, s megmutatkozik a munka által kiváltott elégedettségben, az eredmények feletti büszkeség érzésében, a szervezethez való hűségben.⁸

Stressz

A munka világa nagyon felpörgetetté vált, s gyakran tűnik különféle mentális és fizikai tünetekben leképeződő egészségügyi problémák okának. A munkakörök teljes spektrumában erősödött a munkaintenzitás, az üzödés, s ez együtt jár a stressz nagyobb mértékével.

Egy friss brit kutatás⁹ az alábbi trendeket fogalmazza meg:

- mintegy félmillió brit munkavállaló úgy ítéli meg, hogy betegségéért a munkahelyi stressz a felelős;
- közel 5 millió azok száma, akik úgy érzik, hogy „nagyon”, illetve „mérhetetlenül erősen” érintettek a munkahelyi stressztől;
- 1995-1996-os árakon számolva 5,4 milliárd euro költséget kell fordítani egy évben a munkahelyi stressz által okozott problémák kezelésére;
- miközben a vállalatok a munkafolyamatok biztonságát, a foglalkoztatottak fizikai biztonságát veszélyeztető tényezőket rendszeresen ellenőrzik, alig figyelnek a stressz okozta pszichológiai tényezőkre, nincsenek stratégiák a kezelésre, holt a szervezeti eredményesség tekintetében ezek hasonló fontosságúak;
- a Brit Ipari Federáció becslése szerint a hiányzásokkal összefüggésbe hozható költségek elérik a 11,6 milliárd angol fontot. A munkahelyi stressz az egyik legnagyobb kiváltó oka a munkahelyi hiányzásoknak;¹⁰
- a hosszú munkaidő kultúrája;
- a HSE vizsgálatában egyértelművé vált, hogy bár sokan dolgoznak részfoglalkozású munkavállalóként is az Egyesült Királyságban, azok száma sem kevés, akik nagyon hosszú munkaidőt töltenek a munkahelyükön. Három brit apa közül egynek a munkaideje meghaladja az Európai Unió által ajánlott heti 48 órát. (European Working Time Directive).

A női foglalkoztatottak arányának növekedése

A tanulmány korábbi részében már említődött ez a szempont. A vállalatok örömmel fogadják ezt a változást, de a női munkavállalás más következményekkel is jár. A nők ún. kettős karriere (munkavállaló, gyermeknevelő- háztartásvezető) által megkövetelt teljesítmények nehéz egyeztetésekben születnek meg.

- a gyermekes anyák úgy nyilatkoznak, hogy szakmai karrierjük építését nem kívánják feladni a gyermekvállalás miatt, de 3 közül 1 mégis úgy érzi, le kellett szállítani szakmai ambícióit a gyermeknevelés miatt.

⁸ Ethical employer

⁹ Self-reported work-related illness in 2003/04. HSC

¹⁰ CBI (2002) Counting the Costs: absence and labour turnover,. London: CBI

- ha teljes állásban dolgoznak is, nem mentesülnek az otthoni család- és háztartás ellátás kötelmei alól.
- a nem dolgozó anyák 92%-a szerint jóval flexibilisebb munkaviszonyok kellenének, hogy vissza tudjanak menni dolgozni.
- A populáció előregedésével nő azok száma, akik gondozó-ápoló tevékenységet végeznek. Jelenleg a munkavállalók 10%-a foglalkozik ezzel a tevékenységgel. Az előrejelzések szerint 2020-ban az Egyesült Királyságban már 12 millióra tehető a 65 éven felüliek száma. Valószínűsíthető, hogy e segítő- gondozási tevékenységben oroszlánrész hárul majd az 50 év feletti női csoportokra. Az idősgondozás feladatai is sokasodnak, s a munkával való konfliktusos egyeztetésükre még kevésbé van tekintettel a munkáltatói szféra, mint a gyereknevelésre.

A munkával való elégedettség

Egy nem publikált kutatás, amely a londoni huszonéves elit munkavállalók körében vizsgálódott, meglepő eredményre jutott, amikor a megkérdezettek véleményét tudakolta a munkájukkal való elégedettség tekintetében. Azt állították, hogy munkájuk bekebelezte, szinte elnyelte az életüket. Hihetetlenül erősnek érezték a teljesítménykényszert, aminek állandóan meg kell felelniük. Az állandó nyomás alól sokan szeretnének kikerülni, s szívesen választanának olyan munkafajtát, amely „visszaadná a mindennapi életüket.” Közvetlen társadalmi közegüket úgy írták le (mind kiemelten fizetett szakemberek multinacionális vállalatokban), amelyben ez az életérzés általános.

Az arányos munka- munkán kívüli élet stratégia alapelemei

A téma áttekintésekor nyilvánvaló, hogy nem gyökeresen új dologról van szó. A szakszervezetek, ill. a munkavállalói érdekképviselők már régóta napirenden tartják ezeket a kérdéseket. A társadalmilag progresszív munkáltatók is előálltak már egy-két kipróbált eszközzel a gyakorlat szintjén. Két kategóriába sorolhatók a már létező módok:

- a rugalmas munkaidő –mintázatok
- a munka szüneteltetése

A rugalmas munkaidő-mintázatok

A vállalatok egy része már régóta alkalmazza, mind az egyén, mind a cég érdekében. Az ún. flexibilis munkaidő-politika célja, hogy a dolgozó dönthesse el munkája kezdetét vagy végét (s így beleférjen a gyerekek szállítása), vagy hogy a cég rendelkezésére álljanak azok a munkaerők, akik vállalják, hogy telefonon rendelkezésre állnak a nagyon korán vagy nagyon későn jelentkező igényekkel fellépőknek. A részfoglalkozású munka is elterjedt, s jól megfelel mind a munkáltatói, mind a munkavállalói igényeknek. Sok kisgyerekes nő vállalja ezt a formát, mintegy építve a munka világához kapcsolódó szálakat.

Bizonyos formák –bár éltek a múltban is – most válnak gyakoribbá:

- a munka megosztása 2 fő között (eleve így jelentkeznek a munkáltatónál az állásinterjú alkalmával);
- a sűrített munkahét (egy teljes munkakör feladatainak ellátása 3 vagy 4 nap alatt);
- a sűrített munkaév (8 hónap alatt, szabad napok nélkül vagy nyújtott munkaidőben teljesíteni a munkaév feladatait, majd 4 hónap szabad idő);

- meghatározott terminusokban munkaszünetet adó munka (iskolai szünnapok és szünidők idején nem dolgoznak a gyerekes anyák);
- az új technológiák által lehetővé tett távmunka vagy telemunka, amely az otthon végzendő munkák arányát nagyon megnövelte.

A munka szüneteltetése

A jogszabályok rögzítik a munkától való hosszabb-rövidebb távolmaradás lehetőségeit, a kötelezően megadandó szabadságokat (üdülésre, gyerekszülésre, szülői jogon járó gyermeknevelésre, hozzátartozó gondozására stb.). Ezeken kívül a vonzó munkáltató címére igényt tartók az alábbi szolgáltatási csomagokat fejlesztették ki:

- a fizetett szabadság apák részére a kisgyermek nevelését segítő;
- a karrier megszakítási szabadság : a munkavállaló számára lehetővé válik a munka ideiglenes szüneteltetése, pl. ha egy családtagot ápolni, gondozni kell. Az értékes tudású munkatárs így nem esik ki a cég erőforrásai közül;
- a tanulási szabadság: a cég biztosítja a teljes vagy részleges tanulási időt, nem egyszer a költséget is fedezi, hogy alkalmazottja új tudásokat és készségeket fejlesszen ki, amelyek előnyösek a munkaszervezetnek, de segítik az egyén szakmai karrierjét is;
- extraszabadság (az egyéb ösztönzők, mint pl. jutalmak, prémiumok, a privát egészségügyi biztosítás helyett).

A fentiek némely vállalat gyakorlatában már régóta használt formák. Miért váltak hirtelen érdekes beszédtemává?

Az ún. gyakran feltett kérdések (Frequently Asked Questions)

A munka- munkán kívüli élet arányosságát megteremteni akaró vállalati gyakorlatok egy része közismert, bevált formákat jelent. Miért tehát az irántuk megnyilvánuló friss érdeklődés a tudásintenzív, szolgáltatásintenzív területek munkáltatói részéről? A válasz abban rejlik, hogy e cégek fokozottabban függnek alkalmazottaik megfelelő magatartásától. A kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy a kíváncsnak tartott dolgozói viselkedés leginkább attól függ, mennyire elkötelezett a dolgozó, mert ez a komponens képes az érték-és attitűdrendszer a megfelelőnek tartott irányban átformálni. Mindez Nyugat- Európában olyan társadalmi közegben értékelődött fel, amelyben nagy tekintély- és bizalomvesztésen mentek át a társadalmi intézmények: az állam is, a kormányzati szervek is, s nem kivételek az üzleti élet intézményei sem. Az értékek elsajátítása már nem automatikus abban az értelemben, hogy megkérdőjelezetlenül fogadják el az emberek az átszármaztatott gyakorlatokat, fel-fogásokat, hanem váltás van a tudatos kereső, mérlegelő irányba. Az egyén a saját elveinek megfelelő, értékrendszerével kongruens munkáltatót keres.¹¹

A helyzetre érzékeny vállalatok is felmérték, hogy a társadalmi közjó szolgálata, a társadalmi felelősség felvállalása már nem csupán azt jelenti többé, hogy ne folyjon büntetőeljárás a cég ellen, s ne legyen rossz publicitása a médiában. Elindultak tehát önmaguk „termékké” formálása irányába, létrehozták a vonzó munkáltató imázsát, amellyel versenyelőnyökhöz akarnak jutni, s megszerezni a minőségi munkaerőt a piacról. Ennek folyamánaképpen jöttek újra elő a munkaidő feletti kontroll megadásának eszközei a cégek kultúrákban. A korábbi rugalmas munkaidő-mintázatokat adaptálva és a munka megszakításának kibővült lehetőségeit felkínálva

¹¹ Ethical Employee

olyan holisztikus jellegű ösztönzőrendszerekkel és szolgáltatáscsomagokkal álltak elő, amelyek koherensen integrálják a vállalati kultúrába a cég társadalmi felelősségvállalási politikáját.

Az ilyen magatartású cégek sajátos arculatukkal képesek megkülönböztetni magukat riválisaiktól, s sajátos toborzási profillal vannak jelen a munkapiacokon. Korábban a vállalatok nem építették össze koherens egészzé az egyenként progresszív foglalkoztatási eszközeiket (pl. a rugalmas munkaidő, a munka szüneteltetése) az üzlet szükségleteivel. Egyéni, ad hoc, véletlen elemekkel dúsított megoldások voltak. Mára univerzálisabb jelentőségűvé vált a terület, a vállalati üzleti stratégia szerves részévé, beépült a cégek kultúrába amelyet a szofisztikált praxist folytató HR egységek terveznek és koordinálnak hozzájárulván az üzleti eredményességhez. A minőségi munkaerőért folytatott versenyben a cégek kinyilvánítják, hogy válaszolnak a munkaintenzitásból fakadó stressz problémájára, motiválnak tünnek arra, hogy legértékesebb erőforrásuk, az alkalmazottaik jól-létéhez és jólétéhez hozzájáruljanak.

Egy sikeres vállalatnak a tehetségeket vonzania kell, s meg is kell tartania őket. De a cégek és az egyének szükségletei eltérnek egymástól. A hatékony egyensúlyt biztosító vállalati stratégiák a munka és a munkán kívüli élet között a két szükségletrendszer szinergikus kölcsönhatását szándékolják, az ún. win-win helyzetet (azaz: mindkét fél a nyer-nyer viszonyában van).

A két eltérő szükségletrendszer konfliktusos viszonyát kölcsönös előnyökre kell transzformálnia a HR-egységeknek, ha hatékonyak akarnak lenni. Fel kell ismerniük, hogy a munkáltató és a munkavállaló értékei, nézetei, attitűdjei valahol összekapcsolódnak.

„A gyermeküket egyedül nevelő szülők aránya nő (már 25% lesz 2010-ben), a két keresős családmódel elterjedése, az időskorúak ellátásának fokozódó nehézségei, valamint a népességben beálló változások egyaránt arra készítetik a munkáltatókat, hogy változatos, nyitott és kreatív foglalkoztatási formákkal álljanak elő. Ha ezt nem teszik, nem tudják megszerezni az üzletük sikeres működéséhez szükséges tudásokat, képességeket, ill. az ezekkel bíró embereket. A sikeres vállalatok egyre nagyobb szabadságot fognak adni dolgozóiknak ott és akkor, amikor ez csak lehetséges. Nem a helyszín, nem az idő, nem a hierarchia szempontjai lesznek a hangsúlyosak, hanem az outputok, a hozzáadott érték.” (British Telecom esettanulmány, Employers for Work-life Balance)

Gyakran feltett kérdések: (1): Miért éri ez meg a munkáltatónak?

Ha jól motivált munkaerővel bír a munkaszervezet, akkor a produktivitása nő. A munkahelyi stressz viszont a munkahelyi hiányzással mutat összefüggést.

„London városában a camden-i önkormányzat 2,5%-os költségcsökkenést ért el a hiányzásokkal összefüggésben már az első évben, amikor bevezette a munkamunkán kívüli élet egyensúlya javítását szolgáló intézkedéseit.” (London Borough Of Camden esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

A rugalmas munka típusai, pl. az otthoni munka jelentős költségcsökkentést eredményez a vállalat működési költségeiben.

„A British Telecom a programcsomagjában kialakította az otthon végezhető munkák körét. Jelenleg 9000 főt találunk e kategóriában. 2003-ban 52 millió £-t takarított meg működési költségben, s ehhez még 10 milliós többlet csatlakozik, ha az energia megtakarítását nézzük.” (British Telecom esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

A jól motivált, munkáját élvező munkaerő pozitív képet sugall a cégről, amikor egy klienssel találkozik, minőségibb szolgáltatásra kész, így az ügyfélkapcsolatok jobban alakulnak. Az Unilever cég munka-munkán kívüli élet stratégiáját vizsgáló esettanulmány azt rögzítette, hogy a munkavállaló elégedettsége és a kliens elégedettsége között szoros a korreláció, s mindkettő összefüggést mutat a vállalati eredményességgel.

Az is kiderült a kutatásból, hogy a tapasztalt női munkavállalók 90%-a visszatér a céghez a szülés után. A részfoglalkozásban dolgozó női menedzserek 60%-a úgy nyilatkozott, hogy elment volna a cégtől, ha nem élhetett volna a rugalmas munkaidő-szervezéssel. (Unilever esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

A Pricewaterhouse Coopers cégnél 1998-ban csak a női munkaerő 40%-a tért vissza gyermekszülés után. 2003-ban vezették be az új szemléletű programcsomagot, s egyből megduplázódott a visszatérők aránya. (80%). Ezek a nők jól képzettek, klienscentrikus orientációjúak, belsőleg motiváltak. Kár lett volna elveszteni őket. Az otthoni munka elfogadása, a rugalmas munkaidő alkalmazása megnövelte a bizalomszintet a vezetők és a munkatársak között, összességében nagyobb individuális kontrollt tett lehetővé.”) Pricewaterhouse Coopers esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

Egyszerűsítve: ha az alkalmazottakra fordított költség az összköltségek mindegy felét leköti, akkor a normális üzleti érzék is azt mondhatja, a lehető legtöbbet kell kihozni ebből az erőforrásból.

Gyakran feltett kérdések. (2) A munka – a munkán kívüli élet egyensúlya koncepció nem igazán a kisgyerekes anyákra van kitalálva?

Valóban, a múltban érzékelhető volt a nemispecifikus jelleg, s a rugalmas munkaidős koncepció valóra váltásának első lépéseit nagyban befolyásolta, hogy hirtelen megnőtt a női foglalkoztatás.

„Krisztina: A rugalmas munka nagyon remek dolog. Már nyolc éve csinálom. Van egy 14 éves fiam, akit egyedül nevelek. Ha akarom, dolgozhatok 9.45 és 15.15 között, ami nagyon megfelel nekem. Más napokon vagy korábban vagy később is dolgozom, hogy összességében megcsináljam a havi 144 kötelező órát. Mióta áttértem a rugalmas munkabeosztásra, már előléptettek, s úgy érzem, előrejutok a cégben. Elégedett vagyok.”

A férfiak is kedvezményezettek:

„Richárd: Számomra nagyon fontos a gyermekeim nevelése, így a munka flexibilitása is döntő jelentőségű. Tavaly ráadásul szívinfarktusom volt, így alacsony fokú stresszekkel tudok csak együtt élni. A rugalmas munka nekem jótétemény, nem kell aggodnom a gyerekek miatt, s a stresszmentesebben tudok élni. Valójában ott-hon többet dolgozom a munkámmal, mint korábban. Briliáns dolognak tartom.”

Anti: „Négy napot dolgozom egy héten, így mindig részt tudok venni fiam iskolai hétvégi programjain, s kifogástalan szülő tudok lenni. A vállalat sem jár rosszul, mert a mérnökei így hosszabb időtartamban dolgoznak, s sok olyan feladatot be tudnak fejezni, amire a múltban nem volt példa.” (British Telecom esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

A munka megváltozott természete, a technológiai fejlesztések által lehetővé tett rugalmasság, a versengés a magasan kvalifikált munkaerőért mind olyan folyamatok, amelyek kinyitották a szűken értelmezett - csak a nőkre orientálódó – munkaszervezeti formákat a munkák és munkavállalók szélesebb spektruma előtt. Az ösztönzőket

vizsgálva első helyen még ma is a fizetés nagyságrendjét találják a kutatók, (70% e dimenzió alapján keres új munkáltatót), de már második helyre kúszott a munka flexibilitása (58%-nak ez a szempont a döntő.)¹²

A demográfiai változások trendjei sem söpörhetők félre. A vállalatok örülnek a növekvő arányú női munkaerőnek, de látniuk kell a nők sajátos helyzetét, a gyermeknevelésben betöltött domináns szerepüket, s az ebből adódó kihívásokat. Az életstílusok is változnak, az emberi élet fázisai is új szükségletekkel jelentkeznek a rugalmas munkát illetően. Az aktív keresők átlagéletkora egyre magasabb, a fiatalok aránya csökken körükben, legalábbis Európában. Szerteágazóak a viták a nyugdíj ún. időbombájáról. Emiatt is növekszik a 65 felüliek aránya a dolgozók között. Sohasem volt még magasabb a 35 éven felüli korosztály aránya az aktív keresők között, de ők igen hamar 45, majd 55 évesek lesznek. Bár ekkorra mentesülnek már a gyermeknevelés mindennapi gondjaitól, de megváltozott attitűdjeik a munka iránt továbbélnak a későbbi életszakaszokban is.

A demográfiai változásoknak tehát nem lebecsülhető a szerepe abban, hogy a munka és a munkán kívüli élet egyensúlyi kérdései túlnőttek a divatosságon, s ma már a gazdasági versenyképesség markáns részévé léptek elő, különösen a kreatív tudásipari ágazatokban.

Marcia a System and Solutions cégnél dolgozik, tavaly vágott bele az otthoni munkába.

Így beszél: „8 hónapja dolgozom otthon, s nagyon elégedett vagyok. Egyedül nevelem a gyerekeimet, s úgy éreztem, többet kell otthon lennem, a tinédzser fiam kezdett elkanászodni. Van két kisebb gyermek is, az iskolájukban én vagyok a szülői munkaközösség vezetője. Minden társadalmi munkám is belefér így az életembe. Azt hiszem, jobban és többet dolgozom otthon. Gyakran már 7.45-kor bekapcsolom a számítógépet. A munkahelyemen nemegyszer csak 10 órára kerültem ide. S lényegesen kevesebbet kiabálok a gyerekekkel.” (British Telecom esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

A munka feletti kontroll növekedése (ún. time sovereignty) egyenes arányban áll a munka által kiváltott elégedettség növekedésével, s a munkával való azonosulás szintjének fokozódásával, de a korreláció fennáll a hiányzások és a táppénz, valamint a stressz csökkenésével is. A kifinomult szolgáltatások iránti vásárlói igény szintén arra készteti a cégeket, hogy rugalmas időszerkezetekben, s igen elkötelezett munkatársakkal szolgáltatassanak. Néha meglepő eredmények születnek. A brit munkáltatók körében végzett egyik esettanulmány jelezte, hogy a Rabjohn nevű kisebb adótanácsadó cég egy teljesen új klienskört szerzett meg, amikor egyik munkavállalója kérését elfogadva, megengedte annak a nagyon korai munkakezdést. A kisvállalkozások tulajdonosainak sora telefonált a számukra is kedvező korábbi időszakban. (Rabjohns esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

Gyakran feltett kérdések: (3) De mi legyen azokkal, akik egyszerűen csak szeretnek dolgozni?

Sok munkavállaló számára a munkahely nem valami szükséges rossz, sőt élvezik a munkájukat, s az általa adott társadalmi státuszt. Életük egyensúlyát éppen a hosszú ideig tartó munkájuk teremti meg, legalábbis bizonyos életszakaszokban. Az ideális egyensúly mássá lesz a különféle életfázisokban. A huszonévesek élvezik a munka mámorát, s az érte kapott lukratív juttatásokat, a pezsgő életstílust. Pár évvel

¹² Ethical Employee

később, családot alapítva, s a családi kötelezettségekkel szembesülve már megváltozhat perspektívájuk. A gyerekek kirepülésekor újra nagyon értékelik a szabad időt, s a minőségi élet lehetőségét. A munka – és a munkán kívüli élet egyensúlya, arányossága egyáltalán nem statikus jelenség sem a munkavállaló, sem a munkáltató szemszögéből.

Amit meg kell értenie a szereplőknek, hogy a munkahely iránti odaadásnak nem a legjobb mutatója a hosszú munkaidő, hiszen az csak input jellegű, döntő a nyújtott teljesítmény, s ez sokféle módon, s rugalmas időben-térben szervezhető.

Sally Evans, az Egyenlő Esélyek Részleg vezetője: „A felkínált munkaszervezeti és rugalmas munkaidő-csomagok azon túl, hogy a cégstratégia velejéhez tartoznak, többek közt elmozdulást jelentenek a hosszú munkaidővel jellemezhető munkakultúrától. Nem a jelenléti ív a döntő, hanem az, hogy milyen eredményeket hoznak a munkavállalók, milyen kompetenciákat demonstrálnak.” (Lloyds TSB esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

Minőségi különbség van azon munkavállalók között, akik azért dolgoznak hosszasan, mert több pénzt akarnak keresni, vagy azért, mert mérhetetlenül sok ellátandó feladatuk van, vagy azért, mert nyomást érezve demonstratívan jelezni szeretnék elkötelezettségüket.

Gyakran feltett kérdések : (4) Nem tűnik-e fel rossz színben (azaz nem elkötelezett-ként) a munkavállaló, ha kifejezetten keresi a rugalmas munkaszervezeti formákat?

Vannak vállalati kultúrák, amelyekben az számít jó és hű munkavállalónak, aki rendszeresen a munkaidőn túl hajlandó dolgozni, holott egyértelmű, hogy ennek nincs feltétlenül köze a tehetséges, minőségi teljesítményhez.

Mike Scott, a Személyzeti Osztály vezetője: „Ma már az számít, ki mit tesz le az asztalra, nem az, hogy mennyi időt tölt itt. Feladatunkat abban látjuk, hogy a hatékony időmenedzsmentben segítsük munkatársainkat.” (Wellingborough Tanács esettanulmány. In: Investors in People Work-life Balance)

A munkavállaló hozzájárulásának értékelése vitatott kérdés ma, de a munkaórák hosszúságával mérés helyett egyre inkább az output-ok, az eredmények optimalizálása számít.

„A társadalom lett 7/24-es, az igények és elvárások folyamatosan növekednek, s nekünk szolgáltatóknak kell egyre flexibilisebben gondolkodnunk, hogy milyen követelményeket támaszt ez a helyzet a munkavállalóink számára.” (British Telecom esettanulmány. In: Employers for Work-life Balance)

Összegzés

Itt az idő a kemény realitásokkal való szembenézésre. Sok van még vissza a felrajzolt úton.

- A munka és a munkán kívüli élet egyensúlya c. koncepció sokak számára „a vizet prédikál, bort iszik” fázisában van, azaz erős a retorikai szint, de gyenge a gyakorlat. Nem beszélve azon vállalatokról, akiket nem érint meg egyáltalán a társadalmi felelősségvállalás szele, s csak a legális szabályozás minimumkövetelményeit tartják irányadónak. A kisebb méretű cégek pedig küszködnek, hogy hogyan feleljenek meg munkavállalóik rugalmas munka iránti igényeinek.
- A munkavállalók csoportjai egyenlőtlenül oszlanak meg a rugalmas formákhoz való hozzáférhetőség tekintetében. A DTI vizsgálat szerint a szakképzetlen munkások 53 százaléka nem élt a szülőknek járó gyermeknevelési szabadsággal, míg

a menedzserek 76 százaléka kihasználta ezt a lehetőséget.¹³ A vezetői posztokat betöltő, jól fizetett és a munkán kívüli juttatásokban is előnyös helyzetű nőknek van inkább módja a rugalmas munkákra. Az állami szektor több rugalmas munkaszervezeti formát kínál fel, mint a piaci szektor. De még a legszűkebben értelmezés szerinti, s a leggyakoribbnak tűnő – ún. családbarát munkaformák – tekintetében is nagyon egyenlőtlenül vannak képviselve a különféle dolgozói rétegek.

- Ma még mindig jellemző a nemi specifikusság: a kisgyermekes nők optikájából nézik a rugalmas munkaszervezeti formákat, a szélesebb, integratívabb szemlélet, amely felöleli a mindkét nemre vonatkoztathatóan a fizetett munka intenzitása, a munka okozta stressz és a munkával való elégedetlenség dimenzióját, s az ebből fakadó társadalompolitikai aspektusokat, még ritka jószág.
- A kisebb vállalkozásokban nem sikerült még jó megoldásokat találni arra, hogy miképp ellensúlyozható azok ellenérzése, akik helyettesíteni kényszerülnek a hiányzókat vagy éppen a társadalmi kötelezettségeiken otthon munkálkodókat.

A munka világa és a munkán kívüli élet egyensúlya olyan kérdéseket hoz állandóan felszínre, amely folyamatos társadalmi reflexiót kíván a gazdaság szereplőitől annak érdekében, hogy a globális gazdasági mezőben versenyképesek és hatékonyak legyenek.

Ha a munkavállaló ugyanolyan körülményességgel választhat alkalmazót magának, mint a legigényesebb fogyasztó, akkor a munkán belüli erőviszonyok átépülése az alábbi irányokba mutat:

- Az attraktív munkaerő-toborzó ösztönző csomagoknak jobban meg kell felelni a kifinomult munkavállalói igényeknek, s túl kell haladniuk a fizetés és a juttatások dualitásán.
- A cég ún. társadalmi felelősségvállalása, a társadalmi közjó szolgálata, az etikai értékek szerepe nő a munkaerő kiválasztásában, s megtartásában. Ez a felfogásmód átváltódik a családbarát munkára, a munka és a munkaidő rugalmas változataira. A cégeknek jobban kell figyelniük arra, milyen rekutációs ajánlattal állnak elő.
- A *vonzó munkáltató* imázs kialakításának, vagy a *társadalmilag elkötelezett munkavállaló* mint terméknév kidolgozásának kudarcai komoly pénzekben mérhetők, ha nagy az alkalmazottak fluktuációja.
- Ma még mindig a fizetés nagysága az első vonzerő, de a tudásgazdaság kreatív egységeinél nagy becsben álló fiatal munkavállalók, akik magasán képzetek, s szakértelmük iránt nagy a kereslet, s kompetenciáik szükségesek a profit eléréséhez, már megengedhetik maguknak a választás luxusát. Számuk nőni fog a jövőben.
- A munka – és a munkán kívüli élet egyensúlyának megteremtéséhez hozzájárulnak a munkaszüneteltetési formák, az ideiglenes megszakítások. Külön mondani sem kellene, hogy nem sérülhet az üzlet érdeke, s nem jelenthet külön terhet mások számára. Mégis e célok összeegyeztetése nem könnyű a gyakorlatban.
- Nem mindenki fogadja el a munka flexibilitását megvalósítandó és kívánatos társadalmi célnak. Az Európai Alkotmánnyal kapcsolatos leszavazások mögött is voltak olyan nézetek, hogy az angolszász rugalmas munka- és munkaerőpiac szemben áll a francia szociális Európával.

De a sikeresen helytállni akaró gazdasági aktorok számára a cikk által felvetett problémákon előbb-utóbb gondolkozni kell.

¹³ Second Work-Life Balance Study

Irodalomjegyzék

Case studies:

Investors in People - Work-life balance model <http://www.investorsinpeople.co.uk/IIP/Web/About+Investors+in+People/Work+Life+Balance+Model/>

Employers for work-life balance <http://www.employersforwork-lifebalance.org.uk/>

Jones, J R, Huxtable C S, Hodgson J T, Price M J (2005) *Self-reported work-related illness in 2003/04*, Health & Safety Commission Report, London

National Centre for Social Research (2003) *The second work-life balance study: results from the employer survey*, Department of Trade and Industry Report, London

Taylor R (2001), *The Future of Work-life balance*, Economic & Social Research Council Report, The Future of Work Programme, Leeds

The Work Foundation (2004) *The Ethical Employee*, The Work Foundation and Future Publishing, London.

Fordította: Kleisz Teréz

ÁNGYÁN LAJOS

Az emberi erőforrás orvosbiológiai értelmezése

Minden tudományterület kialakítja a maga terminológiáját. Az „emberi erőforrás” kifejezést operatív terminus technikusként használók egy fontos gazdasági tényezőt neveznek meg vele; az orvosbiológiai gondolkodásmód azonban idegenkedik ettől a szóhasználatától. A két gondolkodásmód közötti különbség lényegében véve abban áll, hogy a javak termelésével, elosztásával, fogyasztásával és a szolgáltatásokkal foglalkozó közgazdaságtan számára az „erőforrás” hangsúlyos, az orvosbiológiai szemléletmód számára az „emberi” a meghatározó. Bonyolítja a fogalom értelmezését az a tény, hogy – bár az utóbbi évtizedekben széles körben elterjedt – még sincs a szakirodalomban egységes, általánosan elfogadott meghatározás; az egyes szerzők többnyire saját szemléletmódjuknak megfelelően használják. Példaként álljon itt néhány önkényesen kiragadott meghatározás.

1. The health, strength, talented, education and skills that human can use to produce goods and services: also called human capital.

www.mdk12.org/instruction/curriculum/hsa/government/glossary.html

2. Labor used as an input into the production process.

www.turnerlearning.com/efts/bball/econglos.htm

3. Human resources are the workforce who make up the classroom as a system. Students are the primary human resource for the classroom with the teacher as the leader. www.grand-blanc.k12.mi.us/qip/key_words_and_concepts.htm

4. People's intellectual and physical abilities.

www.wasd.k12.pa.us/district/curriculum/economics/economics_glossary.htm

5. The term human resources is variously defined in political economy and economics, where it was traditionally called labor, one of three factors of production. Its use within corporations continues to define common conceptions of the term. en.wikipedia.org/wiki/Human_resources

Bevezető megjegyzések

A gazdaságot az ember teremti meg; ahhoz, hogy az ember teremteni tudjon, először meg kell teremteni magát az embert. Az ember teremtéséről két felfogás áll szemben egymással, éspedig a kreációnizmus és az evolucionizmus. A kreációnizmus a Bibliában leírtak szerint isten teremtményének tekinti az embert. A hívő ember számára a gazdasággal való foglalkozás a paradicsomból történt kiűzetéssel kezdődött.

Mózes I. könyve 3. fejezet:

17. *Az embernek pedig monda: Mivelhogy hallgattál a te feleséged szavára, és ettől arról a fáról, a melyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban.*

18. *Töviset és bogácskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét.*

23. *Orczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel.*

Jóllehet szép feladat lenne az emberi erőforrás értelmezése a kreáció szemléletmódjával, mégis a továbbiakban csak azzal az orvosbiológiai szemléletmóddal foglalkozunk, amely az evolúcióra épít [2]. A fejlődés eredményeként, a biológiai feltételek (felegyenesedés, két lábon való járás, a test egyensúlyának megtartása, stb.) kialakulása után, a szabaddá vált kezek munkájával indult el az ember a társadalmi létezés útján. Az alapvető biológiai ösztönök, nevezetesen az önfenntartás és a szaporodás mellett erősödött az állatoknál is megfigyelhető birtoklás vágya. Lévéen az ember társas lény, kisebb-nagyobb közösségeket alkotott, amelyek fennmaradásának feltétele a megfelelő szervezettség, a hierarchikus felépítés. A közösségen belüli rangsor az adott közösség értékrendje által elismert tulajdonságok és javak birtoklása szerint alakult ki. Annál magasabbra emelkedett az egyén a ranglétrán, minél erősebb, okosabb, ügyesebb és gazdagabb volt.

Az etológiai adatok többszörösen igazolták, hogy a csoportos viselkedés elemi viselkedésmintái az állatvilágban is megfigyelhetők [7, 10]. Így érthető, hogy jelentős teret hódított a fejlődéstan, pontosabban a biológiai evolúció és a gazdasági jelenségek összehasonlítása a közgazdaságtanban is [4]. Ez a tanulmány nem az evolúcióval foglalkozik, következésképpen az evolúció különböző irányzatai sem tartoznak a tárgykörébe. Számunkra itt most az a tény fontos, hogy az ember az evolúció folyamán fejlődött ki, s minden további „emberi” megnyilvánulása biológiai létéből fakad. A közgazdaságtan kiemelkedő egyénisége, Alfred Marshall [8] úgy fogalmazott, hogy a közgazdaságtan a tágabb értelemben vett biológia ága („*Economics is a branch of biology broadly interpreted*”). Ebből az állításból az is következik, hogy az ember biológiai tulajdonságainak ismerete nélkülözhetetlen az emberi erőforrással való eredményes gazdálkodáshoz. Két szempontból jellemezhetjük az embert. Először, leírhatjuk az egyes embert, mint önálló biológiai lényt. Másodszor, a társadalmi lénnel, a kisebb-nagyobb közösségekben tevékenykedő emberrel foglalkozunk. Az egyes ember a fogantatás pillanatától a haláláig tartó folytonos változások, a külső és belső környezet által vezérelt növekedés és testi-lelki fejlődés útján formálódik „emberi erőforrássá”. Ebben a folyamatban szorosan összekapcsolódnak, kölcsönösen befolyásolják egymást az egyedi biológiai és a közösségi tulajdonságok.

Az ember alapvető biológiai jellemzői

Az ember különböző életfolyamatainak (vérkeringés, légzés, táplálkozás, stb.) egy-egy egésze integrált működését az erőnléttel jellemezhetjük. Az erőnlét azt fejezi ki, hogy itt és most milyen teljesítményre képes az egyén. Az erőnlét nem tévesztendő össze az általános egészségi állapottal. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) alkotmányában szereplő meghatározás szerint az egészség nem csak a betegségek, és gyengeségek hiányát jelenti, hanem a teljes fizikai, lelki és szociális jólétet, jó közérzetet is.¹ Az erőnlét pedig az egyén munkavégző-képességét fejezi ki. A beteg ember is képes lehet munkát végezni, jóllehet ez kisebb, mint az, amit egészségesen tudna kifejteni.

Az ember alapvető biológiai képessége az alkalmazkodás (adaptáció), nevezetesen az a képessége, hogy tág határok között képes elviselni a folytonosan változó külső és belső környezetét. Ha az adott környezetben az átlagosnál nagyobb telje-

¹ Constitution of the World Health Organization: „Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity”.

sítményre képes az egyén, akkor őt edzettnek mondjuk. A teljesítmény két összevője a munka és az idő. Pontosan meg tudjuk mérni az egyén által végzett munkát, sőt az egyén munkavégző-képességét is, s természetesen azt az időt is, ameddig folyamatos munkavégzésre képes.² Ez utóbbit állóképességnek nevezzük.

A közösség a viselkedése alapján értékeli az embert. Viselkedésnek nevezzük az ember külső szemlélő által megfigyelhető reakcióinak az összességét. Több tényező határozza meg a viselkedést: az ingerkörnyezet, a motiváció, valamint a tanulás és az emlékezés.

— *Ingerkörnyezet*

Az *ingerkörnyezet* meghatározó szerepe érvényesül a méhen belüli élettől a halál beálltáig. Ingerkörnyezet alatt értjük mindazon ingerek összességét, amelyeket képes felfogni az egyén.³ Az ingerkörnyezetet alkotó ingerféslek (hang, fény, szag, stb.) is, és az egyes ingerek erőssége is igen változó. Jóllehet valamennyi inger hat a szervezetre, de kiemelt jelentőségük van azoknak az ingereknek, amelyek az adott környezetben irányítják a viselkedést. Ezeket a jelentőséggel bíró ingereket kulcsingereknek nevezzük. Tanulással bármely inger kulcsingerré válhat. Például a gépjárművezető számára kulcsingert ad a közlekedési lámpa, vagy a sportoló számára a játékvezető sípolása.

A szervezetet egyidejűleg érő ingerek milyensége és erőssége azonnali és hosszantartó hatással is befolyásolja az egyén viselkedését. A túl gyenge és a túl erős ingerkörnyezet is súlyos, akár maradandó károsodásokat okozhat. Az ingerszegény környezet hátráltatja az egyén szenzo-motoros fejlődését. Laboratóriumi körülmények között a külső ingerek teljes kiküszöbölése (*szenzoros depriváció*) egy-két napon belül elviselhetetlenné vált, s meg kellett szakítani a kísérletet [3]. Ugyancsak káros a túlerős ingerkörnyezet. Jól ismert például a zajártalom, amely akár teljes halláskiesést is okozhat. Avagy az erős reflektorfény elvakít.

Ugyanaz az ingerkörnyezet eltérő hatással lehet a különböző egyénekre. Például egy erdei séta gazdag ingerkörnyezetet nyújt annak, aki szereti és ismeri a fákat, a virágokat és az erdei állatokat. Másnak viszont csupán fizikai aktivitás. Avagy gazdag ingerforrás lehet egy szépirodalmi könyv olvasása annak, aki szeret olvasni. Annak pedig, aki nem tud elmerülni az olvasásban, kínzóan szegény ingerforrás a könyv. Ezek a példák is mutatják, hogy az ingerkörnyezet szoros kapcsolatban van a tanulóval, kölcsönösen befolyásolják egymást. Gazdag ingerkörnyezetben felnövő gyermek számára egyfelől „kitágul a világ”, könnyebb a tanulás, másfelől az ingerkörnyezet tanulás révén kap jelentőséget. Ezt az összefüggést céltudatosan fel lehet használni az oktatásban és a nevelésben. Az oktatás és a nevelés egymással összefüggő, de nem azonos fogalmak. Az oktatás célja szakismeretek elsajátíttatása. A nevelés pedig az adott közösség által megkövetelt viselkedésmintákra tanít. Bár az oktatás és a nevelés általában párhuzamosan folyik, de szét is válhatnak. Ezért lehet valaki kitűnően képzett szakember, de neveletlen, aki nem tud az elvárt módon viselkedni, s fordítva, a jól nevelt egyén is lehet felkészületlen, szakmailag gyengén képzett.

² A munkavégző-képességet a maximális oxigénfogyasztással mérjük.

³ Élettani szempontból ingernek tekintünk minden olyan behatást, amelynek felfogására megfelelő érzékelővel (receptorral) rendelkezünk, s amely olyan erős, hogy megváltoztatja az elektromos töltéssel rendelkező sejtmembrán elektromos állapotát, a membránpotenciált, vagyis helyi (lokális) választ, vagy tovaterjedő akciós potenciált vált ki.

— *A motiváció*

Motivációnak nevezzük a központi idegrendszer azon izgalmi állapotát, amely mozgásra kényszeríti az egyént.⁴ A XX. század első felében sorra születtek a tanulás-elméletek, amelyek az inger-válasz kapcsolat megtanulásának magyarázatához igényelték a motiváció és a megerősítés fogalmát. A megerősítés az ingerre adott válasszal kiváltott, összetett idegrendszeri folyamat, amely pozitív (kellemes) vagy negatív (kellemetlen) hatása révén serkenti, vagy gátolja az adott válasz ismételt előfordulását. Jóllehet a csak intenzitással jellemzett motiváció fogalmát hamar felváltotta az intenzitással és iránnyal rendelkező hajtóerő (drive) fogalma [5], mégis a motiváció kifejezés úgy beépült a közgondolkodásba, hogy ma is használjuk. A hajtóerő alapvető biológiai szükségletekből fakad. Ötféle hajtóerőt különböztetünk meg: éhség, szomjúság, álmoság, nemi vágy és mozgásigény. Ezeket elsődleges hajtóerőknek nevezzük.

Emberben nagy jelentőségük van a másodlagos hajtóerőknek is. A másodlagos hajtóerők az adott közösség értékrendje alapján tanulóval alakulnak ki. Ilyen másodlagos hajtóerő lehet a kreatív munka, a hivatástudat, az empátia, stb. Az elsődleges hajtóerők által kiváltott válasz megerősítése az adott biológiai szükséglet kielégítésével történik. Ezek a megerősítések specifikusak, ami azt jelenti, hogy például az éhség csak táplálékfelvétellel, az álmoság csak alvással szüntethető meg. A másodlagos hajtóerők megerősítése az adott közösség értékrendjétől függ. Manapság a leggyakoribb másodlagos megerősítés a pénz. A pénz könnyen és jól mérhető megerősítést jelent, de a pénz egyeduralkodója a kreatív munka öröme. Ezért fontos szerepe van a többi másodlagos megerősítésnek, a különféle elismeréseknek (kitüntetések, oklevelek, érmek, stb.).

— *Tanulás és emlékezés*

A tanulás új inger-válasz kapcsolatok kialakítását jelenti. A tanulásnak többféle neurohumorális mechanizmusa van (feltételes reflex, instrumentális válasz, utánzás, stb.) [1], de ezek részletezése meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit.

Az emlékezés (memória) szorosan kapcsolódik a tanuláshoz. Az emléknym (engramm) tárolása többféle neurohumorális mechanizmussal történhet, s ezek meghatározzák az emlékezés időtartamát is. Miután az emlékezés jellemzői közül legfeljebb az időtartam, ezért megkülönböztetnek rövididejű (short term) és hosszúidejű (long term) emlékezést.

— *Tanulás felnőtt korban*⁵

Az a tény, hogy a rohamosan fejlődő gazdaság emberi erőforrással szemben támasztott követelményei miatt növekszik az újabb ismeretek megszerzésének az igénye, szükségessé tette a felnőttkori tanulás tudományos igényű vizsgálatát. Csakhamar

⁴ A motiváció központi idegrendszeri mechanizmusának alapját azok a nem-specifikus ingerületek képezik, amelyek a felszálló aktivációs rendszeren keresztül érik el a nagyagy kiterjedt területeit. Ezzel szemben a hajtóerők körülírt sejtsoportokból (központokból) erednek (pl. éhségközpont, szomjúságközpont).

⁵ A felnőttkori tanulást a National Institute of Adult Education (England and Wales) 1970-ben a következőképpen határozta meg: "any kind of education for people who are old enough to work, vote, fight and marry and who have completed the cycle of continuous education, [if any] commenced in childhood."

kiderült, hogy lényeges különbség van az iskoláskorú gyermekekkel foglalkozó pedagógia és a felnőttek tanulásával foglalkozó andragógia között.⁶

Knowles [6] a felnőttkori tanulás alapjait öt pontban foglalta össze.

1. Önértékelés. A felnőtt egyén korábban másoktól függő személyisége önállóvá válik.

2. Tapasztalat. Az egyén évek alatt olyan tapasztalatokat szerez, amelyek növelik benne a tanulás igényét.

3. Tanulási készség. Az egyénben erősödik a saját társadalmi szerepe által megkövetelt feladatok megoldásához szükséges új ismeretek megszerzésének az igénye.

4. A tanulás tárgya. Erősödik a tanultak közvetlen hasznosíthatóságának az igénye, tehát a tantárgy-központú érdeklődés feladat-központúvá válik.

5. Motiváció. A felnőtt egyént egyre inkább belső ösztönzők késztetik tanulásra.

Jóllehet a fenti pontok vitathatóak, de Knowles kétségtelen érdeme, hogy ráirányította a kutatók figyelmét ezekre a témakörökre.

Az ember orvosbiológiai, társadalmi és gazdasági értéke

Érték az, amit az egyén vagy a közösség hasznosnak tart. Következésképpen az érték egyénenként és közösségenként változó, vagyis ami az egyik embernek vagy közösségnek értékes, az a másiknak értéktelen lehet. Az érték anyagi vagy szellemi természetű. Az anyagi értékek általában jól meghatározhatóak és mérhetőek. A szellemi értékek (például a művészi alkotások) az egyénben vagy a közösségben kiváltott hatásukkal mérhetőek.

Nem csak a különféle értékek, de ugyanaz az érték is változhat időben és térben. Érték maga az ember is. Önmaga számára a legnagyobb érték, hiszen léte az alapja minden további megnyilvánulásának. A közösség számára az egyes ember értéke koronként és közösségenként igen eltérő.

Önértékelés

Általában is, de orvosbiológiai szempontból is meghatározó jelentősége van az egyén önmagáról alkotott értékítéletének. A reális önértékelés biztosítja a testi-lelki egyensúlyt, s a közösségen belüli magabiztosságot. Káros, akár súlyos következményei lehetnek annak, hogyha az egyén nincs tisztában a saját értékeivel. Ha az egyén alulértékeli önmagát, akkor ez rontja a teljesítőképességét. Egyre súlyosabb gátlásai alakulnak ki. Olyan autóvezetőhöz hasonlít, aki folyton a fékre lép, s így bármilyen teljesítményű is legyen a gépkocsija, mégis lemarad. Rossz az ellenkező végtet is, tehát az, hogyha az egyén túlértékeli önmagát, amihez gyakran társul gátlástalanság. Az autóvezető példájánál maradva ez az egyén folyton a gázpedált tapossa, s ezért akár ön és közveszélyessé is válhat.

Külső értékelés

Az egyén külső, tehát mások által végzett értékelése lehet objektív és szubjektív. Az objektív értékelés méri az egyén teljesítményét. Nagymértékben befolyásolja az egyén teljesítményét az, hogy hogyan ismerik el a munkáját, hogy az értékelés (pl. munkabér) megfelel-e az adott közösség értékrendjének. A szubjektív értékelés érzelmi elemeket is tartalmaz, amelyek erősíthetők, vagy torzíthatják az értékelést. A külső értékelés jellemzője, hogy az értékelés nemcsak az értékelt, hanem az értékelő személyt is minősíti.

⁶ Az andragógia kifejezést Alexander Kapp használta először 1833-ban, de széles körben történő elterjesztése Malcolm Knowles (1980) munkásságával kezdődött.

— *Orvosbiológiai érték*

Az ember orvosbiológiai értéke az egészsége. Az egészség befolyásolja az egyén közérzetét és munkavégző-képességét. Ezért mind az egyén, mind a közösség számára fontos az egészség megőrzése. Már az ókorban felismerték a megbetegedések megelőzésének a jelentőségét, s azóta sokszor és sokhelyütt beszélnek a megelőzés (prevenció) jelentőségéről. Ennek ellenére a prevenció mindmáig nem kapta meg a szükséges és kívánatos helyét sem a közgondolkodásban, sem a mindennapos egészségügyi ellátásban. Még a legjobban szervezett védőoltások és célzott szűrővizsgálatok eredményeivel sem lehetünk teljesen elégedettek. Az erőtlen prevencióval szemben riasztó az egyéni és a közösségi önpusztítás. Az egyéni önpusztítás példaként említhetjük a dohányzást, az alkoholizmust és a kábítószer-fogyasztást. A közösség, a társadalom immár világméretű önpusztítása a környezetszennyezés, leginkább a levegő és a víz szennyezése. Emellett egyre fenyegetőbb a lelki szennyezés, a társadalmi értékrend átalakulása, az erkölcsi normák fellazulása.

— *Társadalmi érték*

Az ember társadalmi értéke az a szerep, amit betölt az adott közösségben. Kiterjedt kutatások vizsgálták a kisebb-nagyobb közösségeken, csoportokon belüli, valamint a különböző csoportok közötti kapcsolatokat. A csoport a saját maga által formált értékrend alapján minősíti a tagjait. Az egyes tagok felkészültsége, s a csoport érdekében kifejtett tevékenysége határozza meg a csoport erejét.

Minden csoportban kiemelt szerepe van a vezetőnek. A csoportdinamikai kutatások három vezetőtípust különítettek el.

1. Az *autoriter vezető* függőségben tartja a csoport tagjait, önkényesen osztja ki a feladatokat, és ilyen módon értékeli a teljesítményt. A hatalmaskodó főnök nem bízik igazán a beosztottakban, s a döntéseket egyedül hozza. A csoport teljesítménye a tekintélyelvű vezetőnél, a merev és korlátozó szabályok ellenére jó, viszont a munkatársak itt érzik legkevésbé jól magukat. A beosztottakat többnyire a félelem motiválja, ezért amint a főnök nincs a láthatáron, az alkalmazottak teljesítménye azonnal romlik.

2. A *demokratikus vezető* kikéri a beosztottak véleményét is. Időt tölt azzal, hogy figyel másokra, összefoglal, integrál, irányítja, amit mondani kell, vezeti a beszélgetést, kulcsfontosságú közbevetéseket tesz, összeveti az ötleteket, értékeket, amelyek segítenek az érdekelteknek abban, hogy az adott helyzetek értelmét kibogozzák.

3. A *megengedő vagy laissez faire stílusú vezető* inkább tanácsadó, mint vezető szerepet tölt be egy csoportban. Akkor segít, ha kérdezik. Az ilyen vezetővel rendelkező csoportokban a legrosszabb a teljesítmény, emellett megjelenik a csoportban a frusztráció és az agresszió is.

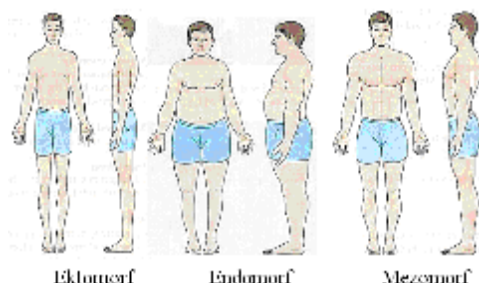
— *Gazdasági érték*

Az ember gazdasági értéke az „erőforrás”, a munkavégző-képessége. A munkavégző-képesség két tényezőre bontható: (1) felkészültség, pontosabban az, hogy hányféle feladatkör milyen színvonalú ellátására képes, (2) teherbírás, vagyis mekkora teljesítményre képes az egyén. Számos tényező befolyásolja az ember munkavégző-képességét.

— *Öröklött tényezők*

Az öröklött tényezők közül nyilvánvaló a nem szerepe; a férfiak munkavégző-képessége általában 20-40%-al nagyobb, mint az azonos korú nőké. Öröklött ténye-

zők befolyásolják az alkatot is, hiszen az alkat az egyénre jellemző öröklött és szerzett tulajdonságok összessége. A szakirodalomban többféle alkati típus ismeretes, de leggyakrabban a Sheldon [9] által leírt három típust különböztetik meg (1. ábra). Az ektomorf elmélkedő típus, befelé forduló, érzékeny, érdekli a szellemi tevékenység, s nem kedveli a mozgást és a testedzést. Az endomorf életvidám, szeret jókat enni és inni, keresi a kényelmet és a mozgásszegény életmódot. A mezomorf erős izomzatú, aktív, sokat mozog, szereti a sportot.

— *Tanulás*

Tanulással növelhető egyes életfolyamatok hatékonysága (pl. légzéstechnika), s elsajátíthatók olyan általános és specifikus mozgásminták, amelyekkel optimalizálható a munkavégző-képesség. Előbbire példa lehet a helyes testtartás, a test egyensúlyának megtartása, utóbbira a különböző munkafogások begyakorlása.

— *Motiváció*

Növeli a munkavégző-képességet minden olyan körülmény, amely érdekessé, vonzóvá és hasznossá teszi az egyén számára a munkavégzést. Kedvező hatása a jól meghatározott célkitűzés, s az olyan feladat, amely kihívást jelent az egyén számára. Rontja a munkavégző-képességet a túl könnyű, vagy a túl nehéz feladat. Jelentősen javíthatja a teljesítményt az, hogyha az egyén ismeri az elért részeredményeket.

— *Érzelme*

Az általános érzelmi beállítódás is, és közvetlenül a feladathoz kötődő érzelme is befolyásolják a munkavégző-képességet. Általános érzelmi állapot lehet a jókedv, vagy éppen a nyomott, rossz hangulat. Lényeges szerepe van annak, hogy az egyén alapvetően optimista, vagy pesszimista beállítottságú. Változatosak lehetnek a feladathoz kötött érzelme. Az örömmel végzett munka hatékonyabb, mint a kényszerűségből végzett munka.

— *Környezeti tényezők*

Természeti körülmények. Mind a természetes, mind az épített környezet tisztasága, a hőmérséklet, a páratartalom, a légáramlatok jelentősen javíthatják, vagy ronthatják a munkavégző-képességet.

Társadalmi körülmények. Az adott közösségben a munka becsülete, vagyis az elvégzett munka anyagi és erkölcsi elismerése fokozza a munkavégző-képességet.

Gazdasági körülmények. Közvetlenül a mikrogazdaság állapota, jellemző adatai befolyásolják az egyén munkavégző-képességét. Az ergonómiai vizsgálatok egybehangzóan igazolják a munkakörülmények meghatározó jelentőségét.

Életmód

Életmódnak nevezzük az egyén megszokott, mindennapos tevékenységét. A mindennapos tevékenységi kör többféle aktivitást foglal magába, s ezeket életmódi tényezőknek nevezzük. Életmódi tényező az ébrenléti-alvási ciklus, a munkavégzés, a táplálkozás, a házimunka, a pihenés, a szórakozás, a nemi élet, s életmódi tényezővé válhat a különféle izgató-, kábító- és doppingszerek fogyasztása. Az életmódi tényezők helye, szerepe és jelentősége az egyén életmódjában változó, mégpedig nemcsak az egyes egyének között, hanem ugyanannak az egyénnek az életmódjában is. Az életmód változhat a külső körülmények (pl. munkahely, családi állapot) hatására, de céltudatosan is formálható (pl. az egyén leszokik a dohányzásról vagy az italozásról).

Az életmód nagymértékben befolyásolja az egyén munkavégző-képességét. Éppen ezért mind az egyén, mind a közösség számára fontos az egészséges életmód. Egészséges az az életmód, amelynek hatására jó az egyén közérzete, s folyamatosan jó fizikai és szellemi teljesítményre képes. Ajánlatos rendszeresen (félévenként) erőnlét-diagnosztikai vizsgálatokat végezni, s ennek alapján, ha szükséges, módosítani az életmódot. Manapság sok szó esik a mozgásszegény életmód káros következményeiről, s ezért egyre többen végeznek valamilyen testedzést. Tudni kell azonban, hogy a testedzés csupán egy életmódi tényező. Ezért a mégoly szakszerűen és céltudatosan végzett testedzés sem éri el a kívánt kedvező változást, hogyha más életmódi tényezők (dohányzás, alkohol, stb.) lerontják a hatását. Nem elegendő tehát egyik vagy másik életmódi tényező megváltoztatása, csakis az összes tényező együttes hatása biztosítja az egészséges életmódot.

A fentiekből egyértelműen következik, hogy az emberi erőforrás optimalizálása csakis az ember orvosbiológiai tulajdonságainak az optimalizálására épülhet. Ezen nem változtat az a tény, hogy az *optimális orvosbiológiai tulajdonságok szükséges, de nem elégséges feltételei a jó teljesítménynek*. A többi feltétellel az *ergonómia* foglalkozik. Az ergonómia tárgykörébe tartoznak az ember és a munkakörnyezet tárgyi kapcsolata, vagyis az ember és a gépek, munkaeszközök, berendezések kapcsolata, s a munkahely kialakításának követelményei. Az ergonómia tárgyalja azokat a személyi és vezetési követelményeket is, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az emberek zavartalanul végezzék a munkájukat, és jól érezzék magukat a munkahelyükön.

Irodalom

1. Ángyán Lajos: Élettani tanulmányok. Motio, Pécs, 2001.
2. Darwin: A fajok eredete természetes kiválasztás útján (The Origin of Species by Means of Natural Selection). Fordította Kampis György. Az evolúciós gondolat sorozata. Bp., TYPOTEX, 2000
3. Hebb D.O. Textbook of Psychology. Saunders, 1958.
4. Hirschleifer J.: Economics from a biological viewpoint. <http://www.econ.ucla.edu/working-papers/wp087.pdf>
5. Hull, C. Principles of Behavior. New York: Appleton-Century-Crofts, 1943.
6. Knowles, M. S. The Modern Practice of Adult Education. From pedagogy to andragogy. Englewood Cliffs: Prentice Hall/Cambridge, 1980.
7. Lorenz K.: Összehasonlító magatartás-kutatás: Az etológia alapjai. Budapest, Gondolat, 1985.
8. Marshall A. The Principles of Economics. [1890]. Macmillan, London, 1961.
9. Sheldon W. H. The varieties of human physique: An introduction to constitutional psychology. New York: Harper & Brothers, 1940.
10. Tiberger N. Az ösztönről. Gondolat, Budapest, 1976.

HUSZ MÁRIA

A Mézpumpától az oltárkiállításig és tovább

Múzeumdiskurzus, örökségparadigma és esztétika Adalékok a múzeum és a művészet jelenkori kölcsönhatásainak megértéséhez

„A 'Mézpumpával' a F.I.U. működési elvét fejezem ki, ahogyan a társadalom vérkeringésében operál. A szétágazó artériák be- és kifutnak a szívből — az acélból készült méztartályból. Az artériákba a mézet kívülről szivattyúzzák a motorok, a külső motorhelyiségből, egy pulzáló hang kíséretében. A méz az F.I.U. terében kering, majd visszatér a szívbe. Az egész csak akkor tekinthető teljesnek, ha emberek is vannak a méz-artériák által behálózott térben. Az út végén találunk egy összegubancolt csövekből és fém antennákból álló objektet, a méh fejét. Az akarat hatalmát a dupla motor kaotikus energiája reprezentálja, mely heves rázkódásba hozza a zsír-halmot. Az érzélem a szívben van, és a mindenfelé szétáramló mézben. A gondolat hatalmát az eurázsiaibot jelképezi, melynek foka a motor-helyiségből emelkedik ki, egészen a múzeum tetőablakaiig, majd onnan újra lefelé fordul.”

Joseph Beuys: Mézpumpa a munkahelyen¹

„A Művészetek Palotájával az eddigi munkásságom summázásaként a nem-nyugati művészetet keresztül valami egész Európában egyedülállót tudok alkotni. Egy új korszak kezdődik...a düsseldorfi szituációban mi nagyon könnyen a múzeumok globalizálódásának úttörőivé válhatunk... Magában a városban úgy szeretnénk megjelenni, mint a művészeti életet életre keltő faktor, és erre törekszünk a közös ügyek barátságos megvitatásának érdekében...A rendezvényeken a fényinstallációkkal életre lehet kelteni a nyitott tereket...2001. szeptemberében a nyitáskor valami váratlan, még sohasem látott dolgot mutatunk be. Az egész világ oltáraival a Művészetek palotája újrafogalmazza a hit kérdését.”

Jean-Hubert Martin, a düsseldorfi museum kunst palast igazgatója²

Kontextus

Miközben sok magyarországi múzeum fenntartási gondokkal küzd, imázsa pedig – néhány látványos „Hősök terei” áttöréstől eltekintve – a nehéz kapuk mögötti dohos, sötét kriptá képe körül dereng, az amerikai-európai „új muzeológia” a mediáció és a népszórakoztatás ösvényén immár a kortárs enciklopédizmus felé halad. Néhány megamúzeum a bevásárlóközpontok világyszerű, zárt teljességének bővületében a globális kulturális fogyasztás földi paradicsomát mintázza. Ezzel a folyamattal pár-

¹ Joseph Beuys 1977-ben a kasseli Quadriennálén (Documenta VI.) létrehozott egy igen fontos és szuggesztív művet, "Honig Pumpe" (Mézpumpa) címmel. A mű megalkotásához 100 kiló margarint, 2 tonna mézet és két hajómotort használt fel. Az installáció címe ezúttal "Az F.I.U. száz napja" (Száz nap a 'Nemzetközi Szabadegyetem a kreativitásért és az interdiszciplináris kutatásért' életéből). In: Lucrezia De Domizio Durini: AZ IGE. www.ligetgaleria.c3.hu/ldd2.html

² Régi, új, Egzotikus, Váratlan. Interjú Jean-Hubert Martin-nel Düsseldorf, 2001. január in: www.dmoz.org/World/Deutsch/Kultur/Museen/

huzamosan a művészet átalakult fogalmáról folyó esztétikai diskurzus megerősíti a kortárs műalkotások létrejöttében az intézmény (múzeum, tér, kurátorok, galéria, kritika, piac, finanszírozás) aktív ontológiai funkcióját. Az elektronikus művészet és a digitális valóságot is teremtő új-média, valamint a virtuális múzeumok folyton változó, intertextuális, hypermediális rendszerei új paradigmákat alakítanak, az esztétikai tapasztalat pedig az eurocentrizmus kiüresedésével, a térrács összeomlásával olyan új metaforákhoz kapcsolódik, mint a bizonytalanság és a kulturális hálózatok alkalmi koalíciója.³

Ebből a kontextus-halmazból a keletkezés és megjelenés intézményi komponensei, a művész és a művészet képe, a gyűjtés, az újabb kulturális viselkedésmódok és a befogadás változásait követő diskurzusok kiemelésével azt a mentális közeget igyekszem elemzés tárgyává tenni, amelyben a mai művészet intézményei és produktumai léteznek. Olyan kérdések vetődnek itt fel, mint hogy hogyan és miért változott meg a múzeum-intézmény fogalma, funkciója, metaforája a 80-as évektől? Milyen kölcsönhatások működnek a kortárs művészet és a múzeum között?

Ez azért is lényeges, mert világunkban és világértelmezési stratégiáinkban se regnyi új definíció bukkan fel. A nyugati, posztindusztriális típusú társadalmat az ember alkotta szimbólumok valósága jellemzi. A gazdaság húzóágai a tudásigényes ágazatok, amivel együtt jár a képi világ felértékelődése, a szabadidős és pihenési elfoglaltságok értékének növekedése, az érzéki élmények fokozottabb megbecsülése és az ilyen igényeket kiszolgáló ágazatok és szolgáltatások növekvő kereslete. A népesség növekvő része az anyagi javak felhalmozásának célkitűzésével szemben olyan cikkeket, szolgáltatásokat és értékeket helyez előtérbe, amelyek az életminőséget jobbítják. Míg a posztmodern kulturális gyakorlat a „bármilyen mehet”- szemlélettel, a „szimulakrumok” valóságával járt együtt, a posztmaterializmus mai szemlélete az értékválasztásokban a nem anyagi szükségletek – a közösség érzése, az ökológiai értékek, a kreativitás – kielégítésére helyezi a hangsúlyt.⁴ Ez a posztindusztriális-hedonisztikus fordulat a társadalom értékszerkezetét is módosította. A 20. század jövőorientáltságát felváltotta az autentikus múlt maradványait még őrző jelen kultusza, az utóbbi évtizedek a (kulturális) örökség új, feltételezhetően általános érvényű paradigmájának felfutását hozták. Az elképesztően bő szakirodalom egyes szerzői ezt a jelenközpontúságot olyan mentalitástörténeti fordulópontként értelmezik, amelynek jelentősége a reneszánszhoz vagy a felvilágosodáshoz fogható.⁵ A kulturális örökség a közösség számára fontos jelentéssel bíró dolgok készlete. Feldolgozása során a birtokba vevő értelmezésével gazdagodik. Nemcsak arra szolgál, hogy nyilvántartásba vegye a birtok javakat, hanem arra is, hogy definiálja az örökül hagyó és az örökös önazonosságát, akár szándékosan, akár nem. Az örökség nem a múltról szól. Inkább reflexiója annak, ami a jelenben létezik. Egy nép az örökségnek létrehozója, nem pusztán passzív elfogadója, vagy közvetítője. A jelen képezi az örökséget, szükségeli és ápolja azt, kortárs célból. A múlt kortárs szociális struktúrákkal fedve válik láthatóvá, átélhetővé. A társadalom szükségét érzi a konzerválásnak és a bemu-

³ György Péter (2004): Az utópia ígéretétől a heterotópia bizonytalanságáig. Tér és Hely – az esztétikai tapasztalat lehetőségei a globalizáció korában. In: Beszélő 2004/1.

⁴ www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/politika/theory/anarchia. (2002. november 1.)

⁵ Hartog, François (2003): Régimes de l'historicité – Présentisme et expériences du temps. Le Seuil. Paris. Idézi: Erdősi Péter és Sonkoly Gábor (szerk.) (2004): A kulturális örökség. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 13.

tatásnak, mert használni akarja a múltat.⁶ Az örökség szelektív. Nem minden örökséget értékel a társadalom. Érzelmileg semleges, ám az őt felkeresők számára élménystimulus, a történetben való részesedés feelingje. Meghatározó szerepe van a látogatók individuális várakozásának és reményeinek (motivációk), amelyekkel specifikumot tulajdonítanak a helynek.⁷ A percepció milyenségét nagymértékben befolyásolja az örökség kontextusba helyezése, beállítása. Az örökség, és annak megértése elszakíthatatlanul kötődik az összefüggéshez, amelyben megjelenik. A látogató a felkeresésben személyes részvétel és stimulus úján élheti át az áhított misztikus élményt. A régiség-érték, a művészi érték a turista látásmód számára a transzcendenciához való kötődés, a mély értelem megnyilvánulása. A művészetnek a kultuszhoz, a valláshoz, a relikviákhoz való ősi kötődése nyilvánvaló. A tartalom évszázadokon keresztül elhomályosulása a fennmaradó formát nem változtatta meg. A tudásfogyasztásról az élmény és azonosság iránti vágyra került a hangsúly.⁸ Gazdasági tanulmányok szerint az egyházi épületek máig a leglátogatottabb turisztikai célpontok⁹, a nagy búcsújáró helyek a legkeresettebbek. Emellett a személyes és intim élmények, az identitás átélésének lélekfinomítást kínáló, nyilvános helye a múzeum, amely ebből a szempontból közelebb áll a templomhoz, mint az iskolához. A saját és az idegen kultúra közötti átjárás, a megtapasztalás kitüntetett, intézményszerűt alkalma, még ha másokkal osztozunk is benne. A múzeum képes a kultúrát szakralizálni, a banálist, a ritkát és a régít örökséggé változtatni, jelentőségét kifejezni.¹⁰ A romantikától kezdve a művészet a múzeumban egyre inkább kultusz tárgy szerepét ölti. Elkülönített térben és időben bárki megtapasztalhatja, hogy a művészet megszabadítja a társadalom betegségeitől, hiszen valami jobbal, nemesebbel kerülhet kapcsolatba.¹¹

A globalizáció környezetében az alapvető orientációs bázisnak tekintett múzeumi intézmények a posztmodern identitás kollektív, egyéni és etikai-politikai szintjeinek táplálói lettek. A múzeum ma a modern állam irányítási mechanizmusának alkotórésze. A látogatók a tárgyak és egymás szemlélése közben a civilizációs normák viselkedésmintáit követik.¹² A jelenközpontúság, a posztmodern identitásválság és az örökségparadigma fókuszpontot talált a tárgyi emlékeket gyűjtő, őrző, értelmező, kiállító intézményekben, ezen intézményeknek a társadalom- és kultúrtörténethez kapcsolódó újradefiniálásában. Az örökség (esztétikai) tapasztalatának áhítása természetes módon fordul a kollektív emlékezet és kánon fenntartására, a szimbolikus világrend és a jelentések reprezentálására, állandó újraértelmezésére szolgáló múze-

⁶ Ez nem azonos a megórással, amely az 1987-es új-zélandi Restaurátor Egyezmény szerint a természeti és történelmi erőforrások belső értékeinek megmentése a közönség elismerésére és épülésére, meghagyva azonban a választást a régiségek sorsa felől a jövő generációk számára. Ld.: Timothy, Dallen J. and Boyd, Stephen W. (2003): *Heritage Tourism*. New York, Pearson Education. 87.

⁷ Husz Mária (2004): *Kulturális turizmus – vágy és képzelet*. In: *Semper movere. Tanulmánygyűjtemény a 75 éves Krisztián Béla tiszteletére*. Pécs, FEEFI.

⁸ Fejős Zoltán: *Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszerei*. In: *Turizmus és kommunikáció* (2000.) Im. p. 239.

⁹ Monferrand, Alain (1994): *Le patrimoine culturel*. In: *Cahier Espaces*, no. 37, 39-45.

¹⁰ Amirou (2000): 68.

¹¹ Nicholas Wolterstorffra hivatkozik Keserü Katalin: *Az archívum mint műalkotás*. In: *Új Művészet* 1998/3.24.

¹² Michel Foucault nyomán Tony Bennett, Susan Pearce, Steven Dubin műveire hivatkozik ezzel kapcsolatban Ébli Gábor (2005): *Az antropologizált múzeum. Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón*. Bp.: Typotex Kiadó, 97.

um felé, amely a legutóbbi időkig betöltötte felvilágosodás-kori funkcióját egy univerzális rend láthatóvá tételét. A múzeumi térben „a világi, hétköznapi élet térbeli, időbeli és társadalmi tapasztalatai leválnak, esetlegességeivel pedig olyan rituálék helyezkednek szembe, amelyek rendet, áttekinthetőséget és konszenzust mutatnak, és ezeket átélhetővé teszik”.¹³

A hagyományos múzeum a 18. század óta a változatlanság és az állandóság mítoszaként vesz részt a modern társadalom identitásteremtésében.¹⁴ A múzeumok a világ adekvát reprezentálásának illúzióját adják azzal, hogy kiragadták a tárgyakat eredeti történeti, kulturális, vagy interszubjektív kontextusukból, és elvont egészek jelölőivé tették őket. Tudományos osztályozási sémáikkal maguknak a gyűjteményeknek a valóságát, koherens rendjét tanúsítják. Az a jelentéslétrehozás misztifikálódik adekvát reprezentációvá, amely a múzeumi kategorizálás és kiállítás során történik.¹⁵ Michel Foucault a 19. század nyugati kultúrája heterotípiájaként elemzi a könyvtárt és a múzeumot, ahol az idő szüntelenül önmagára halmozódik. „A gondolat, hogy mindent felhalmozzunk; az eszme, hogy egyfajta egyetemes archívumot gyűjtünk össze; az akarat, hogy egy helyre zárjunk be minden kort, minden korszakot, minden formát, minden ízlést; az ötlet, hogy az idő egyetlen helyét hozzuk létre, amelynek az időn kívül és bizonyára annak vasfogatótól védve kell lennie; a terv, hogy illetéknéppen az idő szakadatlan és határtalan felhalmozódását egy megrendíthetetlen helyre szervezzük – mindez hozzátartozik modernitásunkhoz.”¹⁶ A modernitás fogalmának normatív horderejét a haladásba vetett hit táplálta, hogy az egész történelmi folyamat emancipatórikus és progresszív, a modern azért értékes, mert közelebb áll a tökéletesség téloszához, ami felé a történelem halad.¹⁷

A gyűjtés maga és a kiállítás a nyugati identitás-teremtés döntő folyamata. Az identitás egy autentikus területének gyűjtése és megőrzése a politika része. Handler elemzése szerint a kulturális vagy személyes identitás előfeltételezi a gyűjtés aktusát, vagyontárgyak felhalmozását önkényes érték- és jelentésszisztemekben.¹⁸ Baudrillard a tárgyak gyűjtését az emberi élet egyik lényeges dimenziójának tekinti: a gyűjtemények egyszerre valóságosak és képzeltek, olyanok, mint az álmok és a

¹³ Offe, Sabine (2000): *Ausstellungen, Einstellungen, Jüdische Museen in Deutschland und Österreich*. Berlin-Wien, 299. Idézi: Gottfried Fliedl: *Múzeumban* In: Erdősi et al. (2004) i.m: 269.

¹⁴ A klasszikus múzeumnak, mint kultúrákőzvetítő eszköznek – egy, a német múzeumok honlapján (<http://www.dmoz.org/World/Deutsch/Kultur/Museen/>) 2005-ben is érvényes, 1981-ben fogalmazott definíció szerint – szakszerűen kell bemutatnia a különböző kulturális, történelmi, természeti, geográfiai koncepciókat, rendelkeznie kell tárgygyűjteménnyel, melyet szakemberek tudományos módon ellenőriztek és értékelték, kiállítási gyűjteményének egyértelműen művelő/képző jelleggel kell bírnia. A múzeumi gyűjtemény közintézményektől vagy a privátszférából származik, örökérvényű értékekkel bíró kulturális és természeti történeti tárgyakkal áll, bizonyos rendszerességgel a nyilvánosság elé tárul, közhasznú célokat szolgál. Célja kultúrtörténeti értékek tárolása (leltárba vétel, raktározás, restaurálás, biztonságba helyezés); kutatás, feldolgozás, kiállítások koncipiálása, katalógusok létrehozása, oktatás; a látogatók elégedettsége; a helység vonzerejének növelése; a múzeum fenntartása. Ehhez képest az ICOM (International Council of Museums) 1986-ban elfogadott szakmai etikai kódexe már hitet tesz a múzeum szórakoztató célja mellett is. (Az ICOM szakmai etikai kódexe (1990). Budapest, ICOM Magyar Nemzeti Bizottsága, 4.)

¹⁵ Clifford, Jame. Bókay szgyűjt 437.

¹⁶ Foucault, Michel (1991): *Andere Räume*. In: *Aisthesis. Wahrnehmung heute und Perspektiven einer anderen Ästhetik*. Leipzig, 43. Idézi: Gottfried Fliedl: *Múzeumban* In: Erdősi et al. (2004) i.m: 270.

¹⁷ Danto, Arthur C. (1995): *A remekművek és a múzeum*. Lettre 19. szám www.c3.hu/scripta/lettre/lettre19.danto

¹⁸ Idézi: Clifford, James: *Kiállított kultúrák*. Magyar Lettre International, 2001 tél, 43. szám

művészet.¹⁹ „A modern szubjektivitást ma már lehetetlen másként megőrizni, mint gyűjtésen keresztül – vélekedik Boris Groys. Mivel a modern korban nem áll rendelkezésre a dolgok semmiféle metafizikai, előre meghatározott rendje, rá vagyunk kényszerítve, hogy ezt a rendet a gyűjtésen keresztül mesterségesen megteremtjük”.²⁰

Intézmények

Az intézményeket – a műalkotások észlelésére és értékelésére létrehozott kategóriákat is – a történelmi kontextus határozza meg. Ahogy Bourdieu több helyütt kifejti, a kategóriák helyhez és időhöz kötött társadalmi kontextushoz tartozva a maguk és használóik társadalmi helyzete által meghatározott használat tárgyai. A művészi mező kialakulásával például nem egyedül a műalkotás szubjektuma hozza létre a műtárgyat, hanem mindazok a beavatottak, kritikusok, műgyűjtők, közvetítők, kurátorok, akiknek közülük van a művészethez, valamilyen módon belőle élnek, szembe kerülnek egymással valamely művészeti világgépért folytatott küzdelemben, s ez által működnek együtt a művész és a művészet értékének előállításában.²¹ A művészet maga is intézmény, amely amellet, hogy rögzíti és kommunikálja az ábrázolt lényeges tényeket, újakat is felfedez. A modern nyugati felfogásban művészet csak akkor és úgy létezhet, ha és ahogyan a társadalmi konszenzus deklarálja. Megjelenésének helye és módja, mint szimbolikus közvetítés tárgya, szorosan kötődik a számára megszabott funkcióhoz. A jelen, azaz a posztkanonikus stádium értelmezéséhez – anélkül, hogy a posztmodern kort megelőző három nagy episztemé, a reneszánsz, a klasszikus illetve a modern múzeum reprezentációs szisztémájában részletesen elmélyednék –, az etnográfiai típusok mellőzésével, az autonóm esztétikai tapasztalatra, a művészeti kontextusra fókuszálva szeretném felidézni a premuzeális gyűjteményektől kezdve a jelentésteli, azaz a láthatatlant reprezentáló tárgyak gyűjteményeinek néhány alapvető funkcióját. (1) A gazdasági erő konkretizálását szolgáló kincsek felhalmozása és egyidejűleg a birtokolt javak és tőkék elhelyezése. Homérosz az Iliászban Priamosz király gazdagságát emlegetve kincsgyűjteményt ír le. Esterházy Péter ugyanezt teszi a Harmonia caelestis első könyvének 32. számozott mondatában, 11 oldalon át sorolva tizennyolcadik századi nyelven az apai ingóságok lajstromát, amelyből mégis kikerekedik egy elmúlt főúri életforma képe az elmúlás szenvtelen tudomásulvételével együtt. (2) Az uralkodók presztízsének anyagi kifejezése, autoritásuk fokozása az alárendeltek szemében. (3) Védekezés a rossz szellemek gonosz erejével szemben néhány tárgy vélt mágikus erejével. Ilyen volt Jean du Berry, Burgundia hercegének könyvjárménye. (4) A szellemi közösség tudatának kifejezése és szimbolizálása, egyúttal a hazafias nevelés és szellemi egység eszköze. Ilyen kultikus karakterű népi múzeumok is voltak Olümposz és Delphoi szent helyei. (5) Érdeklődés és tudományos kutatói szükséglet felkeltése órák, ritka állatok, ásványok gyűjteményeivel. (6) Emocionális élmények felkeltése az emberek békéjének és belső harmóniájának visszaszerzésére, a lelki kapcsolódás megkönnyítése.

A múzeum elődjét, a görög *museiont* I. Ptolemaiosz hozta létre Alexandriában az i.e. 3. században, mint gyülekezési és tanulási helyszínt.²² A magán, individuális

¹⁹ Baudrillard, Jean (1987): A tárgyak rendszere. Budapest, Gondolat, 101-127.

²⁰ Groys, Boris (1997): Az utópia természetrajza. Budapest, Kijárat. 65.

²¹ Bourdieu, Pierre: A tiszta esztétika történeti genezise. In: Házas Nikolett szerk. (2001): Változó művészettudomány. Bp., Kijárat Kiadó, 95-107.

²² *Encyclopédie de l'art*, la pochothèque (1991), Milánó, Garzanti.

lét megnevesítésére, értelmének bizonyítására a római korban létrehozott magángyűjtemények a (mű)tárgyak új létmódjának színterei²³. A *Kunskammerekben* vagy a *curiositat cabinetekben* látható tárgyak egy képzeletbeli mozaik fragmentumai voltak, egymást értelmezték a természet- és művészettörténet leletei. A középkori *studiolo*, a *cella*, a kolostor, a kerengő, a *thesaurus* a magányos elmélkedés helye volt²⁴. Modern jelentésében a reneszánsz utáni Itáliában tűnt fel, a részben nyilvános terek modernit idéző fogalmával együtt. Olasz hercegek hoztak létre először kép- és szoborgyűjteményeket udvarokban, kertekben, majd galériákban (épületeket összekötő hosszú folyosók). Ők egyesítették a későbbi művészeti múzeumok meghatározó elemeit a műtárgy, a gyűjtemény és a közönség fogalmát a történetiséghez, a jelentéshez fűződő új viszonyulás alapján. Az autonóm művészet különös helyévé a 18. századra fejlődött. Részt vett a modern nemzetállam létrejöttében, a hatalom reprezentálásában, mint a politikai nevelés aktív eleme. Emiatt törekedett világos narratívára és logikus vonalvezetésre, esztétikailag garantálta a megjelenített műveket. Az autonóm művészet modern fogalmát mindehhez Immanuel Kant határozta meg a cél nélküli célszerűségben, érdek és fogalom nélküli esztétikai ítélet tárgyaként. A romantika azután létrehozta a szépség doktrínáját, meghúzva a határt művészet és nem művészet között. Miután a filozófia megalapozta a művészet autonómiáját, az birtokba vette a megszülető nyilvános tereket. A nemzetállam palotákat épített neki. A múzeumokban tárgyak gyűjteménye által mindenki számára elérhetővé vált a nemzet öröksége, a szépség, a gazdagság és a tudás ideája. A társadalmi elvárások létrehozták a kiállítás intézményét is, amely garantált értékek közszemlére tételét jelentette. Az első szalon 1737-ben jelent meg Párizsban. 1880-tól magángalériák nyíltak a kapitalista piac igényei szerint. Ezzel összefüggésben vált értéké az eredetiség, az újítás és az újdonság, s került oppozícióba a piacképes és az akadémikus művészet. Mégis Vollard, majd Kahnweiler forradalmasította az üzleti gyakorlatot (galéria-kiállítás, szalonokra küldés, reklám), és vezetett be egy új szisztémát (kizárólagosság, kiadványok, nemzetközi forgalom), amely biztosította a kubizmus elterjedését. Gazdag műgyűjtők is föltűntek a 20. század elején, akik az új művészek (Picasso, Derain, Matisse, Modigliani, De Chirico...) műveinek vásárlására specializálódtak. A privát szféra jelentős katalizátor szerepet töltött be egy radikálisan új művészeti termelés létrejöttében. A múzeumok és az avantgárd közötti szakítás világos volt, mégis a múzeumok nélkül a művészek nem ismerhették volna meg az orientális, a primitív művészetet. A 18. század múzeuma így – korlátai ellenére – a modern művészet bölcsője is volt.²⁵ Az olasz futurizmus és az orosz konstruktivizmus expanzionista elszántsággal meg akarta szüntetni a művészet szemlélésének eme privilegizált helyét azért, hogy az egész világ műalkotássá válasson, s a művészet és a valóság közötti határ a társadalmi gyakorlat minden szintjén megszűnjön. „A múzeum, amely történetileg a modern világ nem-helyét, u-toposzáat okkupálta, az egész világ u-toposszá való átalakulását szorgalmazó projektum fő akadályává lett.”²⁶

A múzeum nemhogy megrendült volna a támadások alatt, de intézménysült, professzionizálódott. Lérehozta a muzeológia és a muzeográfia tudományos diszciplínáját, és egy saját építőművészetet. Malraux már 1947-ben elemezte a muzeoló-

²³ Pulszky Ferenc (1875): A múzeumokról. In: Budapesti Szemle, VIII.kötet. 220.

²⁴ György Péter (2003): Az eltörölt hely – a Múzeum. Budapest, Magvető, 39.

²⁵ *Art et technologie: la monstration*. In: www.olarts.org/livresetudes/etudes/monstration (2005. júl.)

²⁶ Groys (1997): Im.: 16.

gia-jelenséget *Láthatatlan múzeum* című munkájában. A műalkotásokhoz való kapcsolatunkban a múzeumok szerepe olyan nagy, hogy el se tudjuk képzelni, hogy ne létezenek, pedig alig kétszáz éve állnak fenn. Azóta írnak elő egy teljesen új kapcsolatot a műalkotásokkal. Valójában a művészet autonóm funkciója és az összegyűjtött, megvédett (védelemre szoruló) művészeti alkotások nyilvános bemutatásának intézménye együtt született meg. A létokát önmagában hordó, a világegészet, az emberi nem öntudatát szimbolizáló műalkotás a reneszánsz és a polgári társadalom kora óta, akármely későbbi változatában is kiemelésre, a mindennapi élettől való elkülönítésre szorul. Olyan keretre van szüksége, ahol a befogadók, közönség, látogatók is képesek egy másik, az önismerettel, világismerettel kapcsolatos dimenzióba helyezkedni. Itt megtörténhet a szépséget tételező játék (részvétel), a szimbólum (tárgy és jelentéstulajdonítás hagyományok és fantázia által) és az ünnep (a múzeumlátogatás kitüntetett alkalma) gadameri egyesülése.²⁷ Ugyanakkor a műalkotás, mint értelemmel és értékkel felruházott szimbolikus objektum sem létezhet másként, csak ha megfelelő esztétikai diszpozícióval és ismerettel bíró nézők fogják fel. Az intézményi kontextuson kívül tehát a múzeumlátogató, az esztéta szeme is teszi a műalkotást.

Művészet, alkotások

Ha már valami a múzeumba került, művészi értéke a múzeum hagyománya definíciója miatt – garantált. „Ami keretben van, az kép. Amit egy kiállításon mutatnak be, az műtárgy. Amiről a kritikusok írnak, annak valami jelentősnek kell lennie. Érdeklődésünket a művészeti elvárás váltja ki. S épp a múzeum intézménye az, ami az efféle formális figyelmet felébreszti bennünk”.²⁸ A múzeum önreferencia vagy alternatíva is lehet. Joga van megmutatni, mi a jó és mi a szép. Szinte a felügyelet és a büntetés jogait gyakorolja, mint kortársa, a börtön.²⁹ A művészet és a múzeum szétválaszthatatlanul fonódik egymásba. A múzeum/galéria szinte a művészet misztikus teste. A kortárs művészet gyakran saját társadalmi funkcióit firtatja, s megváltoztatja architekturális természetét. Igaz, hogy az egyre jobban medializálódó, a múzeum- és kiállításpárt támadó, vagy arról tudomást sem vevő neovantgárd hullámok, mint a szituacionizmus, a fluxus a szub- és alternatív nyilvánosság tereiben történő kollektív tevékenységben nyilvánultak meg, inkább a dokumentációs formák, mint a kiállítási objektívációk kíséretében. A művészeti kontextus bármit művészetté tehet, hiszen a művészet nem a művészeti tárgyakban, hanem a közvetítéseknek az adott túllépő aktív teljesítményeiben áll.³⁰

A kortárs művek nagy része azonban eleve múzeumi bemutatásra készül, a múzeum nem csak a felfüggesztés helye már, hanem rendeltetési helye is a műveknek. A múzeum-installáció például kortárs műfaj, amely nem egyedi tárgyakat, hanem termet-termeket betöltő tárgyegyütteseket állít ki.³¹ A mottóban idézett, klasszikus neoavantgárd mester Joseph Beuys egy konceptuális-ironikus múzeum-installáció-

²⁷ Vö: Gadamer, Hans-Georg (1994): A szép aktualitása, a művészet mint játék, szimbólum és ünnep. In: szép aktualitása, Bp., T-Twins Kiadó, (Szerk.: Bacsó Béla)

²⁸ Bolz, Norbert: A marketing mint művészet. Mit tanulhatunk Jeff Koonstól? www.c3.hu/balkon (2005. június)

²⁹ Foucault és Tony Bennet vélekedését ld. www.olarts.org/livresetudes/etudes/monstration (2005. júl.)

³⁰ Bubner, Rüdiger: A jelenkori esztétika némely feltételéről. Atheneum, 1991. 179.

³¹ Keserü Katalin a múzeum-installációk több típusát különíti el, mint konceptuális, ontológiai kérdéseket vizsgáló, raktár-vagy műtereminstalláció, tárgyanyag-archívum, interaktív emlékezés-alkotás-interpretáció (Az archívum mint műalkotás. In: Új Művészet 1998/3.)

jával szeretném megvilágítani azt a művészi magatartást, és kitágított művészetfogalmat, amely a rá jellemző „szociális plasztikaként” minden emberre, a társadalmi organizmus minden problémájára vonatkozik, s mint ilyen (az Art and Language, vagy Hans Haacke³² által is képviselt irányzat szellemében), radikális múzeum- és kiállítás-kritikaként is értelmezhető. A „Mézpumpa a munkahelyen”, mint installáció, az élő szervezetek keringési rendszereit modellezte a Fridericiánium három emeletes központi terében. Az átlátszó műanyagcsövek – melyekben a méz pumpálódott –, több helyiséget kapcsoltak össze. Az instrumentum egy anatómiai pontossággal felépített metafora volt. A kasseli múzeum adott architektúrája meghatározó szerepet kapott a Mézpumpa -projektben. A Fridericianum az első főúri művészeti múzeum volt, mely az udvartartásból kiválva 1776-ban megnyitotta kapuit a nyilvánosság előtt. Önmaga kópiájaként a huszadik században újraépülve a Documenta nevű modern művészeti világkiállítások színhelyeként nevezetes. A múzeumi környezet hatására a kiállító művészek kialakították a „nemes”, múzeumi festmény és szobor új műfaját, mely grandiózus méreteinél fogva eleve csak múzeumban kaphat helyet, s előbb-utóbb oda is kerül a folytonosan továbbíró művészettörténet legújabb „emlékeként”.³³ A klasszicista épület főbejárata egy templomszerű előépítmény. Hat külső lépcsőfok után, az előtetőt tartó súlyos köroszlopok mellett, és a boltíven át nyílik a múzeum. Átkelve a nagy fogadócsarnokon, egy folyosón keresztül az épület hátsó szárnyában található félhengeres toronyban lévő központi lépcsőházba jutni. Ebbe a közegbe tervezett Beuys a 6. Documentára egy vertikálisan és horizontálisan is terjeszkedő installációt, amely csak akkor, ott és úgy működhetett. Utóélete, „megörökülése” tipikusan dokumentációk, alkatrészek és leírások formáját öltheti.

„A lépcsőházba árad be a fény. A tetőről a napfény egy bordás osztású legyező alakú ablaktetőn át szabadon áramlik be és a magas, vakolatlan, fehérre meszelt belső falak visszaverik és szétszórják azt. Már a lépcsőház felé közeledve kísér bennünket valami lassan hömpölygő, mélyen morajló, őrlő zaj. A levegőt meghatározhatatlan szag tölti be. A lépcsőházban aztán a hang és szag szétárad és betölti érzékeinket. Csak az orrunk és fülünk után nem tudunk tájékozódni, szemünk még káprázik és csak lassan szokik a fényességhez. Miközben megyünk felfelé a lépcsőn az első pihenőhöz, balfelől elhaladunk egy fal mellett, amely a lépcső lábánál még embermagasságnyra áll és eltakarja a szemünk előtt, ami mögötte rejlik. Felfelé haladva fokról fokra átláthatóvá válik az egész, és egy állványzatot ismerünk fel. Mire elérjük a lépcsőpihenőt, a fal már csak derékmagasságig ér és nem zavarja a kilátást. Fentről egy félhenger alakú helyiségbe látunk, melyet lépcsőnk körül fon. A levegőt a gépzajok töltik be és e zajok forrásaként egy gépet ismerünk fel, amely egyértelműen működik, mint egy túldimenzionált súlyzó, valami sárgásfehér masszába helyezve, a mellvédhez közel, középről kijebb tolva, az épület frontjához képest éles szögben állva. Két hatalmas, szürkére lakkozott, hűtőbordákkal bevont elektromos motor van egy tartóállvány végeire szerelve. A motorok tengelyei egymásra irányulnak és egy réztengellyel vannak összekötve. A réztengely mérsékelt sebességgel forog, a rotáló mozgás a szemlélőtől a gépterem közepe felé irányul. A motorok között, a tartóállványt ellepve egy zsírhegy áll, a tövében amorf és kitüremkedő, a kúpja felé tömböszerű. A zsírhegy kúpjában a forgó réztengely félig elmerül. A zsírtömb lába körül

³² Haacke, Hans (1999): Viewing Matters, Richter Verlag.

³³ Wessely Anna: E csarnok hangja szent. In: www.lettire.c3.hu, 2005. május

még néhány szinte hibátlan csonkakúpot veszünk észre. Ezek még utalnak az itt felhasznált anyag eredetére, a fél kilós dobozokban szállított margarinra.

A „Mézpumpa a munkahelyen” projekt a megfigyelőtől – a szó átfogó értelmében – aktivitást követel. A mézpumpa magától értetődően szobornak fogható fel, de ily módon az értelmezése nem lehet teljes. A szoborszerű rész soha nem tárul egészében a néző elé. Lépcsőzni kell, folyosókat bejárni, ajtókon átlépni, hogy azt mondhassuk, láttuk az egészet. Önmagában a megtekintés és bejárás csak összefüggéstelen egyedi benyomások elegyét közvetítik. Az összefüggésért meg kell dolgozni. A mozgási és tájékozódási érzéknek további információkat kell felszínre hozniuk, hogy az egyes elemek összbenyomást alkossanak. Mégis csak egy töredék marad meg az ember tudatában, mert a mézpumpa-szobor nemcsak térben, hanem időben is működik, amely a száznapos időtartam végpontjában teljesedik be és ezalatt létezése fizikális változásokon megy keresztül.”³⁴

Beuys plasztikai elveivel mobilizálta a műtárgy fogalmát, bizonyos esetekben a véges életű műtárgyakat létrehozó műveleteket is az adott alkotás részének tekintette; és megfordítva, a műalkotásként tekintett akció segédeszközeit, tárgyait, kellékeit műalkotásoknak.³⁵

Esztétika

A posztmodern esztétikai diskurzus és a művészet legitimációjának kérdései minduntalan a hegeli „művészet vége”-koncepció és reakciói, másrészt Marcel Duchamp ready-made-jei köré térnek vissza. Lehet, hogy az a művészet, amely az Eszme, a Szép, a Jó és az Igaz megjelenítésére vonatkozott, illetve amitől ezt várták el, számunkra múltbéli dologgá válik, lehet, hogy a „művészet” szakadatlanul valami mást állít a hajdani „Művészet” helyébe. A huszadik század tízes, hatvanas évei, s most, az ezredforduló környéke megerősíti ezt a feltételezést.³⁶ A hétköznapi tárgyak valószínűsítő kizsakítását a világ esztétizálása kíséri. Ezen túl minden tárgy kiválasztható és megítélhető esztétikai szempontból, és szimbólumként alkalmazható váratlan kontextusokban.³⁷

A művész kiválaszt egy konkrét dolgot, miáltal elidegeníti megszokott környezetétől, megnevezi és szignálja. Ezzel esztétikailag átlényegíti. Ehhez semmiféle ízlésre nincsen szükség, sőt az éppen akadályozná a pontos megfigyelést. Duchamp – a művészet névszói természetének állításával igazolta és megerősítette a múzeum kijelentő hatalmát. Thierry de Duve francia Duchamp-szakértő szerint a „tég (meg) bármit” imperatívusz a modernitás művészetének kulcsa. „A ready-made semmit nem mutat meg, még önmagát sem, mert mindig azt igényli, hogy rámutassanak: ez művészet. ... nem mondja nekünk, hogy ő a művészet lényege, ugyanakkor azt sem mondja hogy a művészetnek nincsen lényege. Nem mondja meg nekünk, min a szükséges és elégséges feltételei annak, hogy bármi, abszolút bármi művészetté válhasson. Ha mond valamit, és mond, akkor az inkább az, hogy a művészet nem a látás és

³⁴ Schata, Peter: Joseph Beuys/Mézpumpa a munkahelyen (dokumenta 6) In: www.ligetgaleria.c3.hu/258.htm

³⁵ Várnagy Tibor: Bevezetés. In: www.ligetgaleria.c3.hu/ldd1.html

³⁶ Vö. Danto, A.C. (1997): Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet? Bp. Atlantisz, (ford. Babarczy Eszter)

³⁷ Rochlitz, Rainer: Művészet, intézmény és az esztétikai követelmények. In: Házas Nikolett (szerk.) (2001): Változó művészetfogalom. Kortárs frankofon művészetelmélet. Bp., Kijárat. 42.

a tudás rendjébe tartozik, hanem az ítélkezés rendjébe.”³⁸ Művészet és múzeum ugyanazon realitás két oldala.

A múzeum magába szívhatta a művészet átalakulásait, meghaladva a konzervativizmus vádját. Komplex, alkalmazkodó, piacositott szimbolikus szervezetté vált. Az objektok pedig felszabadították a művészetet a táblaképfarmától, amely a múzeumhoz és a piachoz is kötötte. A concept-art, fluxus, environment művek teljesen új kapcsolatot írnak elő, és új feladatot adnak a látogatóknak, akiknek intellektuális erőfeszítéseit sokszor a szociális szimpátia máskor az undor, a szenvedés, a megbotránkozás jutalmazhatja. Egy akcionista „műalkotás”, egy (akár kibernetikus) environment a mű és a néző találkozási helyének metszéspontjában artikulálódik. Az esztétikai alany gyanakvást, feszélyezettséget, elismerést és ámulatot él át.

Múzeum-attrakció

A múzeumok hatásának képlékennyé vált összetevői között a gyűjteményről az attrakció-értékű szuperkiállításokra, s a kiállításokról pedig az épületre tolódott el a hangsúly. A közönségbarát angolszász illetve a magas művészet fogalmához szorosabban kötődő kontinentális múzeumi modell versenyében az épület és a belső terek élményjellege fontos szerepet kapott, az építészet és a művészet rivalizál a tömegek kegyeiért. A produkció és a befogadás viszonyát az élmény érzéki jellege határozza meg, amelynek „a tömegek bámulási élvezetét és a kurátorok elit tudatát” is ki kell elégítenie.³⁹ Ma négy történeti múzeumtípus él egymás mellett. Legkorábbi funkciója a felvilágosodás korától lebomló vallásos világnézet pótlására a „szakrális hely – a művészetvallás számára”: a társadalom a művészetben dolgozta ki és a múzeumba menekítette a szakralist. A múzeum szakrális, elidegenítő jellegének későbbi kritikája a 20. század forradalmi változásaiban csúcsosodott. Marinetti, a futurizmus manifestumában a múzeumokat „temetőknak” nevezte, amiket szét kell zúzni. Le Corbusier is természetes környezetükben szerette volna látni a tárgyakat. Az új, minimalista ideál a „white cube – az időnkivüliség számára”, amely változatos megjelenéseiben egyaránt semleges háttérrel adott a műveknek, így biztosítva a zavartalan, meditatív műélvezetet. Mivel a természet alkalmas közegnek mutatkozott a művészet kontemplációjához, az épületeket a városközpontoktól független környezetbe helyezték (Kunsthaus, Bregenz). Az 1990-es években a szórakoztatás és a tömegkultúra csábítására elterjedt a témapark, mint a nevelésnek és kiállításnak a tömegek számára elfogadott archetípusa, ami eredetileg a világkiállítások koncepcióját követte. Tekintettel a legtöbb amerikai múzeum deficites költségvetésére, a „Disneyland – a szórakozni vágyó tömegek számára”- múzeumi irányzat nagy karriert fut be. Thomas Krens, a New York-i Guggenheim igazgatója úgy jellemzi a sikeres múzeumot, mint „egy témaparkot négy attrakcióval: jó épület, gazdag gyűjtemény, változatos kis időszakos kiállítások és üzletek megvendéglők”.⁴⁰ Az utóbbi években a múzeumépítés élmény-jellege került előtérbe, amelyet most a „jól szabott kabát – nem csak a művek számára”-idea hat át. A múzeum és tartalma egy esztétikai egésszé olvad össze, amitől a művészet kiteljesedik és magasabb szintre emelkedik.

³⁸ De Duve, Thierry: Bármilyen lehet. In: Házas Nikolett (szerk.) (2001): Változó művészetfogalom. Kortárs frankofon művészetelmélet. Bp., Kijár. 76-77.

³⁹ László Zoltán: Az Építészfórum összeállítása a Modern Magyar Művészeti múzeumról. Műhely/Utópia 2003. www.epiteszfórum.hu

⁴⁰ Rosalind Krauss: The Cultural Logic of the Late Capitalist Museum, October, 54, 1990, 317. Idézi: László Zoltán i.m.

dik. Ez a szemlélő számára is intenzív késztetést jelent a mű és a tér közötti szintézis létrehozására. Az environment és az installáció-művészet bizonyára jelentősen befolyásolta a múzeum, a mű és a közönség hármását. A paradigmaváltás Wright spirális formájú Guggenheim Múzeumával következett be, ahol az épület nemcsak a művek bemutatását biztosította, hanem a múzeum társadalmi funkcióját is újraértelmezte. A múzeum és a vizuális kommunikáció, a mű és a bemutatás határai elmosódnak látszanak, ugyanúgy, ahogyan a mai kortárs művészi önkifejezés esztétikai és társadalmi jellege is.

„Múzeumizálás”

A kortárs művészet reprezentációja nemcsak eltérő környezetet igényel, de másfajta közönséget is. Ez a közönség már igényli az animációt, a mediációt és a kreációt. Ez azzal az intézményi belátással párhuzamos, hogy lehetetlen a magasművészeti ízlésű múzeum elit társadalmi orientációjának fenntartása. Az új múzeumi irányzatok – különösen az angolszász világban – a látni, érinteni, gyakorolni hármasságát hirdetik. A megfontolt tudományos kutatásról és szerzeményezésről a közvetlenül fogyasztható kiállításokra helyeződik a hangsúly⁴¹, az új muzeográfia, a múzeumok társadalmi funkciójára történő reflexió aktuális formái, a mediáció és az interpretáció pedig segít közel hozni a látóközönséget a közönséghez, s feloldani az allegorikus rejtélyeket. A mindenkori aktuális művészet „múzeumizálása”, a kánon intézményesítése a múzeumok kezében van.

Az egykori múzeumi megőrző, konzerváló feladatok nemcsak az efemer, átalakuló folyamatművek, elektronikus formában létező munkák nyomán változnak meg, hanem a múzeumvezetők, muzeológusok, neves kurátorok, kiállítás-szervezők, rendezők egyre öntudatosabb professzionalizálódásának hatására is. A nyugati országokban másfél évtizede elkezdődött múzeumi épület- és kiállításstratégiai átalakítások nagy formátumú múzeumvezetőket igényelnek, akiknek alkotási terepe maga a múzeum. Egy múzeum esztétikai politikája, beszerzési és kiállítási politikája egy, vagy néhány ember személyes választásaitól függ, aki arra törekszik, hogy a birtokában lévő műtárgy ne veszítse el túl gyorsan az értékét.⁴²

Az új bemutatási formák versenye mellett, felívelőben van az ökomúzeum típusa, amely kevesebb figyelmet szentel a művészi produkciókra, többet a kulturális és szociális örökségre és a térbeli, területi sajátosságokra. A múzeumi környezet műalkotásként jeleníti meg az emberi civilizáció legkülönbözőbb eredetű tárgyait. Ennek ellentétéként viszont gyakran banalizálja a művészeti alkotásokat, amikor egyéb (pl. néprajzi) artefaktumok mellé sorolja őket.⁴³ A határátlépések sokasodnak, érdemes kissé elidőzni éppen a düsseldorfi museum kunst palast 2001-es *A világ oltárai* (*Oltárok – A letérdeplés művészete*) című kiállításánál. Jean-Hubert Martin igazgatónak a mottóban idézett dinamikus programnyilatkozata sejteti a vállalkozás rendkívüliségét. Szándéka volt az Oltárkiállítással új lendületet adni a vallási művészetről folyó vitának. Kortárs alkotásokra koncentrálni azok installációs jellegét, a tárgyegyüttesek újraegyesítését, a tárgyak összjátékát tartotta szem előtt. A régi alkotásokkal ellentétben, amelyek művészet-volta vitathatatlan, a kortárs produktumok inkább a mesterségek, a folklór területéhez soroltatnak. A rendezői-szervezői-kivitelezői vezércsapat az oltárt olyan rendszerbe felállított tárgyegyüttesként értel-

⁴¹ Ébli (2005): 104.

⁴² Ezredvégi beszélgetés Jean Clair művészettörténésszel. In: www.c3.hu/~bocs

⁴³ Ébli (2005): 101.

mezte, amely csak akkor működik, ha ezt a rendszert tiszteletben tartják, és ha kodifikált, ismételt gesztuselemek kísérik. Így lehetséges kommunikáció a túlvilággal és az istenekkel. Adódik a kortárs performance, action, happening „művészeti rítusok” formális jegyeinek távoli földrészek bizonyos kultúrelemeivel való kapcsolódása. A kiállítási koncepció fontos eleme volt, hogy az oltárokból olyan mai művészeti alkotást látott, amelyekenél a technikai minőség és a jeltárgyak származásának kérdése lényegtelen, az számít, hogy a jelek, jelzések azonosíthatók legyenek. A 182-ből kiválasztott hatvanhat oltárt három emeleten, kontinensek szerinti csoportosításban mutatták be. Mindegyik oltár sajátos útvonalat járt be, létét vagy nemlétét kultikus, etnográfiai, kapcsolati, pénzügyi és más szempontok befolyásolták. Felállításuk (Európában élő) kultuszvezető, autentikus szertartásvezető, etnográfus, muzeológus változatos együttműködésével történt. A kiállításon készült oltárok az oltármodell-típustól az egyedi alkotásokon, rituális közegbe helyezett (vérrel leöntött, olajjal bekent, kaolinporral behintett, felszentelt) kompozíciókon át a Ready-made, és a készen vásárolható tárgyelegyüttesig terjedt. Az öt kontinens különböző területeiről közel nyolcvan ember érkezett egy-két hétre. A mágikus-rituális funkciók beindításán kívül néhány oltárnál programszerűen zajlottak szertartások, amelyek „élő dimenzióba” állították a kiállítási tárgyelegyüttest.⁴⁴ A 359 oldalnyi katalógusból, helyszíni feliratokból, filmekből, kisméretű vezetőből, útmutatóból, internetes honlapból álló többszintű információnyújtás finoman keverte a művészeti és a tudományos szempontokat, ügyelt az újságírók, a szakmabeliek, a helyi és a távoli közönség érdeklődésének megkülönböztetésére. A düsseldorfi múzeum a bemutatott tárgyak nagy részét későbbi kölcsönzés céljára megvásárolta, a nemzetközi kiállítási piaci versenyben pozíciókat nyervén. Az oltárkiállítás egy részéből utazókiállítás lett. Az irdatlan kölcsönzési, szállítási, biztosítási költségektől visszariadó szegényebb nemzeteknek a katalógussal és a gazdag dokumentációval kell beérniük.

A témapark, élménypark és a fesztivál hibridjeként, a „public art” és a „commercial art” melletti harmadik típusú nyilvánosságként értelmezhető a velencei biennálé-típusú irdatlan méretű művészeti park. A „biennálé ember” nem a vizuális környezetben kapja a közhasznú művészetet, nem is vásárolja magának, hanem „befizet rá”.⁴⁵ A biennálé-turizmus résztvevői nem látványminőségükben, hanem alaki értékükben képesek a művészeti produktumokat méltányolni. Elmélyülésre nincs idő és energia, a művek verbalizálható tartalma kiszorítja a saját mitológia képzését. Az infotainmenten edződött biennálé-turista pénzéért és idejéért szórakoztató artotainment szolgáltatásban részesül.

⁴⁴ Földessy Edina: Oltárkiállítás Düsseldorfban. *Tabula*, 2001/4. 301-310.

⁴⁵ P. Szűcs Julianna: Az elveszett emlékezet. Az 51. Velencei Biennálé. *Mozgó Világ* 2005/9. 104.

FAGYAL ZOLTÁN

Változások a magyar honvédség „munkaerő-gazdálkodásában”

(avagy, megkésett „munkaügyi rendszerváltás” a hadseregben)

*„Ha az állam ügyei rendben vannak, az embernek jövedelme van.
Ha az állam ügyei nincsenek rendben,
s az embernek nagy jövedelme van: ez szűgyen.”
(Kung Fu-Ce)*

Kung Fu-Ce gondolata tökéletesen érzékelteti, hogy már az ókori bölcsék is szorosan összekapcsolták - kölcsönösen meghatározó elemnek tartották - a társadalom irányítását megtestesítő állam és a társadalom tagjainak életét. Nagy jelentőséget tulajdonítottak e kapcsolatrendszer kiegyensúlyozottságának. Konfucius - aki mélyesen konzervatív, de a kínai társadalomban mégis a haladást célzó tanításai révén vált ismertté - idézett gondolata jól tükrözi, hogy a központi hatalom csak a széleskörű tömegekkel együttműködve, az emberek létbiztonságára építve, a teljesítménnyel arányos jövedelemhez jutás lehetőségének megteremtésével őrizheti meg hosszútávon hatalmát, biztosíthatja ügyeinek rendben tartását.

E rövid bevezetővel csak arra kívántam utalni, hogy ha egy társadalom, illetve annak részeként egy makro-szervezet fejlődése nem szerves, akkor működési zavarok keletkezhetnek. Élve a témaválasztás lehetőségének nagy szabadságfokával - de nem visszaélve vele - szeretném bemutatni azt a folyamatot, ahogyan a honvédség személyügyi munkája átalakult és eljutott a központi „tervutasításos” rendszertől a munkaerőpiac által meghatározott munkaerő-gazdálkodásig.¹

A káderpolitikától a személyügyi munkáig

A hadsereg szervezetét és működését minden korban az abszolút hierarchia, a szigorú alá - fölé rendeltség jellemezte és jellemzi ma is. A katonaság lételeme a parancsuralom, a felsőbb döntés megkérdőjelezhetetlensége. Ennek évszázados hagyománya, kultúrája és az adott korszakra jellemző törvényi alapja volt és van. Ebből eredően a katonák és a polgári állomány foglalkoztatását hosszú évtizedeken át olyan norma és jogszabályrendszerek határozták meg, amelyek megfeleltek az aktuális szellemiségnek. 1989-ig - mivel a totális hatalom sajátja az általa irányított szervezet tevékenységének, életének minden területére kiterjedő teljes felügyelet - a központi vezetés határozta meg „mi a jó” a katonának és a polgári alkalmazottnak, tehát a munkavállalóknak. Ennek megfelelően a személyügyi munka, a munkaerő-

¹ Sajnos a rendszer még ma sem tökéletes, a racionalításra kedvezőtlenül hatnak a központi költségvetés kényszerdirektívái, és erősen rányomja bélyegét a - szakmai érveket gyakran figyelmen kívül hagyó - politikai váltógazdálkodás kiszámíthatatlan lépései.

gazdálkodás alapját is a hierarchikus koordináció képezte². A személyekre vonatkozó végső döntés – a felvételtől az elbocsátásig – mindenkor az állományilletékes parancsnok (vezető)³ jogköre.

A rendszer működését a korra jellemző jogszabályi háttér biztosította, ez pedig a katonák vonatkozásában a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1971. évi 10. számú törvényerejű rendelete⁴, amely a fegyveres erők és a fegyveres testületek hivatásos állományának szolgálati viszonyáról szólt. Egyik jellemző sajátossága, hogy még végrehajtására vonatkozó honvédelmi miniszteri utasítás sem említi taxatív, hogy a szolgálati viszonyt kivel is létesíti a „magyar állampolgár”, az legfeljebb a szövegkörnyezetből és az adott társadalmi helyzetből következett. Az rendelet hét fejezetből⁵ és mindössze 55 §-ból állt.

A rendszerváltásig munkaerőgazdálkodás helyett csak kádermunkáról beszélhettünk, hiszen a hadsereg – így annak személyzeti politikája is – közvetlen pártirányítás alatt állt.⁶ A szervezeten belüli személyi „mozgatásokat” a párt és a „szakma” elgondolásainak megfelelően, az érintett személy beosztásának megfelelő szintű parancsnoki döntés⁷ alapján hajtották végre a személyügyi szakemberek. A személyügyi munka részleteit, szempontjait a 010/1978. személyügyi főcsoportfőnöki intézkedés szabályozta.⁸ Az intézkedés kilenc melléklete – a képzéstől, a vezetői kiválasztás elvein át a kitüntetések rendjének meghatározásáig – paradox módon azok előtt volt ismeretlen⁹, akiről szólt. Ennek megfelelően ezt a korszakot a személyügyi munkában nem a gazdálkodás, hanem a központi akaratnak megfelelő végrehajtás és a nyilvántartás jellemezte. A katonai köznyelv nem véletlenül nevezte a jogszabályt „rabszolgatörvény”-nek. Nem lennék korrekt, ha azt állítanám, hogy nem volt tervezés, hiszen „naprakész” rövid, közép és hosszú távú tervek készültek. Ezek tartalma, hatásköre azonban nem mindenre, csak a vezető és potenciálisan „szóba jöhető” beosztású katonákra terjedt ki. Megnevezésük szerint is „kádertervnek” hívták az ilyen elgondolásokat. Kialakításukhoz a személyügy csak az adatbázist biztosította, a koncepció eredménye a parancsnok(vezető) döntése volt, amely természetesen politikai egyeztetésen alapult.

² Ld. dr. László Gyula: A „szociális Európa” és a magyar munkaerőpiac I. = PTE KTK Pécs 2002. 7. p.

³ *Állományilletékes parancsnok*: az az előljáró (vezető), aki a miniszter irányítása (felügyelete) alá tartozó, illetve a Honvédség olyan szervezeti egységét vezeti, amely önálló állománytáblával vagy munkaköri jegyzékkel rendelkezik; gyakorolja mindazon munkáltatói jogokat, és teljesíti azokat a kötelezettségeket, amelyeket jogszabály nem határoz meg más parancsnok, vezető részére.

⁴ A végrehajtására vonatkozó szabályokat a Honvédelmi Miniszter 15/1991. HM számú utasítása tartalmazta, amely a tvr.-el együtt 1971. június 1-én lépett hatályba. Az utóbbi különlegessége az is, hogy katonák tízezreinek sorsát döntötték el negyedszázadon át egy utasítás alapján, amely tulajdonképpen nem minősíthető jogszabálynak, de ez a témakör elsősorban egy jogászt számára lenne érdekes.

⁵ I. Általános rendelkezések, II. A szolgálati viszony keletkezése és megszűnése, III. A rendfokozat, IV. A szolgálati viszony, V. A hivatásos állomány tagjainak fegyelmi és anyagi felelőssége, VI. A nyugdíjra és a leszerelési segélyre, valamint a nyugállományba helyezettakra vonatkozó rendelkezések, VII. Vegyes rendelkezések.

⁶ Alapja az MSZPM Politikai Bizottsága 1967. március 7-i határozata volt, amelyet ténylegesen az MSZPM KB 1988. november 22-én helyezett hatályon kívül.

⁷ A hatáskörileg illetékes pártszervezet egyetértésével.

⁸ A káder és személyügyi munka rendjére és a Magyar Néphadseregben végzendő káder- és személyügyi munka részletes szabályaira. Ügyviteli minősítése „Titkos”, erre utal 0-val kezdődő száma is.

⁹ Kivéve természetesen a vezetők meghatározott körét.

Ebben az időszakban a „polgári” és „kinevezett polgári” alkalmazottak foglalkoztatása az 1967. évi II. törvény¹⁰ alapján történt egészen 1991,¹¹ illetve 1992-ig¹². A katonai szervezetekben ettől kezdődően dolgoznak közalkalmazottak, a minisztériumban és néhány hivatalában pedig köztisztviselők.

Dolgozott még a hadseregben - igaz létszámszámhoz viszonyítva nem jelentős – „továbbszolgáló” állomány is, amely munkavállalói csoportra egyedül volt jellemző a határozott idejű jogviszony. Jogviszonyukat a 3/1991. (V. 31.) HM rendelet megjelenéséig utasításokkal szabályozták.¹³

Az átmenet időszaka

1989-től 1996-ig sajátos elvek szerint folyt a „munkaerőgazdálkodás” a hadseregben. Amíg katonák foglalkoztatása a már bemutatott, elavult törvényerejű rendelet alapján történt, addig a „civiliek” alkalmazását - kis késéssel ugyan - a már átalakult társadalmi foglalkoztatási szabályok szerint valósították meg.¹⁴

A társadalmi változások hatásai alól azonban a honvédelem és - annak részeként – hadsereg sem mentesíthette magát. A már említett – a munka világát szabályozó - törvényekhez képest megkésve ugyan, de elfogadásra került az 1993. évi CX. törvény a honvédelemről, ami 1994. január 1-el lépett hatályba. E törvény többek között rögzítette a katonák alapvető jogait, végrehajtására vonatkozóan pedig említést tett a katonák jogállásáról szóló törvényről, de az csak 1996. szeptember 1-jén lépett hatályba 1996. évi XLIII. törvény (Hszt.) néven és a fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati viszonyáról szól.¹⁵ Ezt fontos mérföldkőnek tekintem, - a honvédségben történő munkaügyi rendszerváltás első lépésnek - mivel jogi alapot teremtett a személyügyi munkát végző szerveknek, az érdemleges szakmai munkára, a munkaerőgazdálkodásra. Ugyanakkor néhány parancsnok (vezető) gondolkodásában még működtek a korábbi beidegződések.¹⁶

A szakirodalomban¹⁷ említett központi tervutasításos rendszer lebontása a hadsereg személyügyi munkájában több mint fél évtizedes késéssel indult meg. Meghatározó jelentőséggel bírt az a beiskolázási, továbbképzési rendszer, amely lehetővé tette, hogy a szakterület iránt érdeklődő fiatalabb generáció 1993-tól felsőfokú szakmai képzésben vegyen részt pl. az Államigazgatási Főiskolán, vagy egyetemeken. Ezt megelőzően a személyügyi szakterület munkatársai meghatározó módon a szakirányt módosító katonákból, illetve a polgári életből bekerülő civilekből tevődött össze, akik a gyakorlati életből „menet közben” tanulták meg feladataikat. A katonai felsőoktatásban személyügyi szakképzés nem folyt, pontosabban csak a

¹⁰ A Munka Törvénykönyvéről

¹¹ Az 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

¹² 1992. évi XXII. törvény a Munka Törvénykönyvéről, az 1992. évi XXIII. törvény a köztisztviselők jogállásáról, 1992. évi XXXIII. törvény a közalkalmazottak jogállásáról.

¹³ 57/1973. HM utasítás a tiszti és tiszthelyettesi továbbszolgálat rendjének szabályozásáról.

¹⁴ 25/1992. (XI. 25.) HM rendelet a honvédségnél foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyával összefüggő egyes kérdések rendezéséről

¹⁵ Még ma is arról szól, de a honvédség már nem tartozik a hatálya alá.

¹⁶ Gyakorló személyügyi osztályvezető helyettesként, amikor arra hivatkoztam, hogy „személyügyiesként” a következő javaslatot teszem, a parancsnokom félbe szakította mondanivalómat: „Tudod ki itt a személyügyi? Én vagyok! Nekem lehetnek elgondolásaim, én hozom a döntéseket, és te végrehajtod. Akkor lehet javaslatod, ha megkérdezlek.”

¹⁷ Dr. Halmos Csaba: Munkaügyi rendszerváltás I-IV. = Humánpolitikai Szemle 2001. 11-12. és 2002. 1-2. szám.

Személyügyi Csoportfőnökség beiskolázása alapján szervezetek 3 hónapos személyügyi szaktanfolyamokat.

A stratégiai gondolkodás megjelenése a hadsereg személyügyi tevékenységében

1996-tól olyan szakemberek kerültek a személyügyi munka területére, akik létszámukban évről évre növekedve, egymással együttműködve, egyre jobban hallatták hangjukat és a korábbi gyakorlattól lényegesen eltérő nézeteket képviselve, szorgalmazták a személyügyi munka gyökeres átalakítását.

A változást nagymértékben elősegítette Magyarország 1999. március 12-i NATO-csatlakozása, az ország védelmének új alapokra helyeződése. Ebből következően újra fogalmazódhattak a Magyar Honvédség feladatai. A megváltozott követelményekre tekintettel a kormány döntésének megfelelően megkezdődött a honvédség új stratégiájának kidolgozása, működési feltételeinek, szervezeti struktúrájának átalakítása.

A jövő feladatainak megtervezésekor abból kellett kiindulni, hogy a világban zajló változások – elsősorban a technikai fejlődés dinamizmusának hatására – továbbra is intenzívek és leképeződnek a katonai szervezetekben is. A fejlődés felgyorsulása során egyre inkább kulcskérdéssé vált annak irányítója és végrehajtója az ember. Ennek révén a megfelelő emberek biztosítása, a humán erőforrással való gazdálkodás új hangsúlyokat kapott a társadalom egyéb szféráiban, így a hadseregben is. Nevezetesen:

- az emberi tevékenység, az emberi erőforrás határozza meg a többi erőforrás hasznosulását,
- az emberi feltételrendszer kialakítása nagyon hosszú ideig tart, biztosítása egyre költségesebb.

A „civilszféra” hatására erősödött az a felfogás, amelynek alapvető tétele, hogy az ember, mint társadalmi tőke olyan tényező, amely képes a fejlődésre. Az új szemlélet elképzeléseinek, értékeinek rendkívül nagy hatása volt a szervezeti struktúrákra és munkaszervezésre (*rugalmas, organikus, összenyomott szervezeti struktúrák közvetlen kommunikáció, rugalmas munkaszervezés*), a munkakapcsolat ellenőrzési mechanizmusára (*elkötelezettségen alapuló, internalizált kontroll*), a vezetés szerepére, (*melyben hangsúlyos szerepe van a személyes vezetésnek*), a stratégiára (a szervezeti stratégiában központi szerepe van) és a szervezeti kultúrára (erős intézményi kötődés). Ebben a folyamatban új elemek jelentek meg a különböző katonai szervezetekben, illetve új szempontok váltak hangsúlyossá vezetők kiválasztásában és felkészítésében, a békefeladatok végzésében, a háborús feladatokra való felkészülésben.

Az emberi erőforrás gazdálkodás új irányainak kidolgozására a Magyar Honvédség személyügyi csoportfőnökének¹⁸ vezetésével 2000. januárjában munkacsoport került létrehozásra.¹⁹ Ez a szellemi műhely alkotta meg a honvédség első humánstratégiáját. Ezt tekintem a honvédségi munkaügyi rendszerváltás második lépésének.

A munka kiindulási alapjául az alábbi tényezőket vették figyelembe:²⁰

¹⁸ Nem sokkal kinevezését követően. Az első (azóta egyetlen) olyan katonai-, szakmai vezető volt, aki e szakterület vezetői beosztását sikeres pályázatát követően tölthette be és szakirányú tudományos fokozattal is rendelkezett.

¹⁹ Tagjai a már említett, szakirányú felsőfokú végzettséggel, ugyanakkor gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkező katonák közül kerültek ki.

²⁰ A Magyar Honvédség humán stratégiája 2000.

- 1.) A személyi feltételrendszer biztosítása a szervezet központi feladata, az intézményrendszer kiemelt eleme a humán struktúra.
- 2.) A hadsereg működése, az állomány helyzete folyamatos civil kontroll alatt kell legyen.
- 3.) A fejlett országok hadseregeinek jelentős része az elmúlt évtizedekben megszűntette, vagy szünetelteti a hadkötelezettséget.
- 4.) Egyre komolyabb kihívást jelent az önkéntes, illetve szerződéses állomány megszerzése, illetve megtartása. Ez szoros összefüggésben van az ország munkaerő-piaci jellemzőivel, munkanélküliségének helyzetével.
- 5.) A hivatásos pálya követelményeit, illetve az állampolgári jogokat harmonizálni szükséges. A hivatásos katona professzionális szakember, egyen ruhás állampolgár.
- 6.) Elengedhetetlenek a részletesen kimunkált pályamodellek, amelyek a belépéstől a kiváláson túl is követik az egyént. Az előrelépés, az előmenetel objektív értékeléshez kötött legyen.
- 7.) A technikai fejlődéssel, társadalmi gazdasági változásokkal összhangban szükséges átalakítani az állomány arányokat. A fejlett országok hadseregei tiszti tiszthelyettesi arányaihoz szükséges közelíteni. (1:3-hoz)
- 8.) Előtérbe kell helyezni az erőforrás szemlélet, a személyi állomány hatékony alkalmazását.
- 9.) Rendszeresen elemezni, mérni kell a munkaerő-piaci hatásokat a személyi feltételrendszer optimális biztosításának követelményeit.
- 10.) A szervezeti kultúra alakítása a stratégiai célok között szerepel.
- 11.) Szociális ellátórendszerek nagy jelentőséggel bírnak még az olyan gazdag országok hadseregeiben is, mint az Amerikai Egyesült Államok.
- 12.) A PR eszközrendszerét az állomány, a szervezet presztízsét tudatosan építő tevékenység szolgáltatába kell állítani, és különös jelentősége van az állomány toborzásában.

Mindezek mellett figyelembe vették azokat a tényezőket is, amelyek alapvetően befolyásolták a honvédség átalakításának személyi feltételrendszerét:

- az átalakításhoz kapcsolódó mobilitáshoz a honvédség szinte semmit nem tudott biztosítani (lakás, feleségnek munkahely, gyereknek iskola stb.)
- az átalakítási feladatok közben megváltozott a törvényi környezet,
- a korábbi permanens átszervezések miatt a szabályzók, működési normák szétzilálódtak, a gyorsan romló életkörülmények miatt az állomány immobillá vált,
- a költségvetés szűkülése, anyagi, technikai tartalékok kimerülése, a feltételek és a feladatok összhangjának tartós megbomlásához vezetett,
- egyre erőteljesebbé és szélesebb körűvé vált a rendelkezésekre bocsátott erőforrások felhasználásának, a működés törvényi megfelelésének számonkérése, „a civil kontroll”.

A stratégia kidolgozása során nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy változások hatására a kilencvenes években úgy a tiszti, mint a tiszthelyettesi állomány-csoportból kivált közel tíz-tízezer fő, miközben a teljes állomány 156 ezerről 55 ezerre csökkent.²¹ A munkacsoport előre jelezte: „Beláthatatlan az a hatás, amelyet

²¹ Az új koncepciók, politikai törekvések, továbbá a feltételek hiánya, illetve az átalakítások el-lentmondásai miatt a jelen évtized első felében ez a létszám további 40%-al csökkent. Az elmúlt évi szervezési ciklus végén pl. mintegy ezer tiszti, kétezer tiszthelyettes távozott. Voltak szervezete-k, ahol a feltöltöttség nem érte el a 60%-ot. Tovább romlott a tiszti állomány korfája. Mindkét

az 1995. utáni „kényszer beöltözések”²², fognak okozni, hiszen egy részük nem felel meg a mai követelményeknek, és nem tud kilépni, mert nincs jogszerző ideje.²³

A védelmi erőforrások közül a humán erőforrások, a személyi feltételrendszer tervezése volt a legkevésbé szakszerű. A széttagolt szakrendszerek nem kapcsolódtak egymáshoz, illetve a katonai tervező rendszerhez. További gondot jelentett, hogy a humánszférát érintő döntések általában elkülönülten születtek, így a központi tervezésnek nem képezték szerves részét, abban általában csak létszámkérdésként jelentek meg. A rendszer széttagoltsága és szemlélete miatt a humán erőforrás költségei gyakorlatilag csak a bérjellegű tételek mentén kerültek számításra, a dologi jellegű és egyéb költségek elsősorban intézményekhez kapcsoltnak jelentek meg (pl. üdülés), így a döntések személyi vonzatú anyagi vetületei nem voltak költségekkel alátámaszthatók.

A fentiekből is következően nem működtek átfogó elemző, értékelő rendszerek, nem voltak objektív visszacsatolási lehetőségek a személyi állomány megfelelésével kapcsolatosan. Ezért nem kerülhetett valós megítélésre az intézményrendszer egyes elemeinek hatékonysága, megfelelése. A rendszer működésének egyik legnagyobb hiányossága, hogy nem erőforrás-szemléletű megfontolások vezérelték. Ez a tervezési szisztéma megosztottsága miatt nem volt képes valós döntési alternatívákat felmutatni, nem vette figyelembe a költséghatékonysági tényezőket. A tervezés folyamatában nehézkes volt a visszacsatolás, a részelemek közötti együttműködés alacsony szintű volt.

Az elmúlt évtizedekben a honvédség humán intézményrendszerének alakulását markánsan két tényező határozta meg. Általánosságban elmondható, hogy az ember (társadalmilag is) alulértékelt volt. A személyi feltételrendszer biztosítását végző szakmai szervek valódi döntés-előkészítő szereppel nem rendelkeztek. A szakmai érvekkel szemben sokszor születtek sommás vezetői döntések, illetve a szakemberek csak a döntések végrehajtásában kaphattak szerepet.

A következőkben bemutatok néhány olyan speciális honvédségi tényezőt, amelyek alapvetően meghatározták, mondhatom kikényszerítették a változásokat:

- A haderő jellegének, nagyságának jelentős változása következtében felborult a feladatok és feltételek összhangja, nem szilárdultak meg az új működés elvei.
- A törvényi környezet lényegi átalakulása miatt megbomlott az intézményrendszert vezérlő bürokrácia.
- Az előmenetelhez kapcsolódó korábbi szabályzók fellazultak, az állomány értékrendjében nem kapott teret a rendszeres megmérettetésen alapuló versenyszellem.
- Az állományarányok gyökeres megváltoztatási szándéka miatt a teljes beosztási hierarchiát (munkaköri követelmények) át kellett tekinteni, újra ki kellett dolgozni.

állománycsoportból hiányzik a 90-es évek elején szolgálatba „várt” generáció (nem léptek be a hadseregbe), létszámuk kb. 1500-2000 fő.

Ez a folyamat jelenleg is tart. A sorkatonai szolgálat megszüntetése, a további létszámcsökkentés eredményeként az összlétszám 29 ezer főre (egykes politikai elgondolások szerint még nagyobb mértékben) csökken.

²² A létszámhiányok pótlására polgári alkalmazottakat – jelentős létszámban nőket – vettek szerződéses állományba. A szakemberek határozott tiltakozása ellenére az egészségügyben több száz nővért öltöztettek be.

²³ A szolgálati nyugdíjra a szerződéses katona nem jogosult, a hivatásos katonának 25 évre, illetve 57. éves kor elérésekor legalább 10 szolgálati évre van szüksége.

- A honvédség működését vezérlő szervezeti kultúrát alapjaiban kellett és kell megváltoztatni.²⁴

A fenti megközelítésből alakult ki Magyar Honvédség humánstratégiájának meghatározása, amely: „A szervezet irányítási vezetési folyamataihoz szorosan kapcsolódva az emberközpontú stratégiai vezetés kialakítását jelenti, melynek lényege: a szervezet stratégiájának domináns elemeként, a működtető szervezeti struktúrával összehangolt, a teljes személyi állományra kiterjedő emberi erőforrás biztosítás és fejlesztés, a hatékony munkaerő-gazdálkodás és a dinamikus változást támogató szervezeti kultúra főbb céljainak, módszereinek egységes rendszerbe foglalása. *Célja:* az ország védelméhez, a szövetségi kötelezettségek teljesítéséhez szükséges emberi feltételrendszer biztosítása, a szervezeti és egyéni érdekek összhangjának kialakítása.”

A stratégia részeként megfogalmazásra került a honvédség emberi erőforrás filozófiája: „...a honvédség a társadalom része, annak közszolgálatába szervesen beépülő, ugyanakkor specifikus funkciója révén különleges nagy szervezete. Működésére erőteljes befolyást gyakorol az ország NATO tagsága, mindazok a feladatok, amelyek a szervezetre, vagy annak tagjaira a szövetségi feladatokból hárulnak. Mindazonáltal személyi állományának biztosításában meghatározó az a feltételrendszer, amelyet a társadalom, a mindenkori kormányzat biztosít, illetve a munkaerőpiac állapota. Ki kell emelni, hogy a munkaerő-piaci hatások a professzionalista jelleg erősödésével egyre fontosabbá válnak.”

A kidolgozó munkát követően megkezdődött a humánstratégia megvalósítása, amelynek fontos lépése volt 2000 nyarán a Humánpolitikai Főosztály létrehozása²⁵. A tevékenység a humán erőforrás gazdálkodást meghatározó jogszabályi környezet radikális átalakításával kezdődött. Megalkotásra került és 2002. január elsején hatályba lépett a 2001. évi. XCV. törvény a Magyar Honvédség hivatásos és szerződéses állományú katonáinak jogállásáról. Ezzel együtt a honvédség kikerült az 1996. évi XLIII. törvény (Hszt.) hatálya alól. A munka fontos részét képezte a végrehajtást szabályozó miniszeri rendeletek²⁶ kidolgozása, amelyek gyökeresen átalakították a korábbi személyügyi igazgatási rendszert.

A biztonsági környezetben és a társadalomban időközben végbement változások azonban új kihívások elé állították a haderőt. Még meg sem szilárdult az új struktúra máris rövidtávú feladatokká váltak a korábbi stratégiai célkitűzések. A honvédség elindult a professzionális²⁷ haderő kialakításának útján, amelynek első lépése az önkéntes hadsereg létrehozása. Ezt tekintem a honvédségi munkaügyi rendszerváltás harmadik lépésének, mivel a kényszersorozás, a hadkötelezettség eltörlésével²⁸ a hadsereg valóban a munkaerőpiac fontos szereplőjévé vált.

²⁴ Ez a folyamat csak elkezdődött és valószínű az átalakítás egyik legnehezebb részét képezi, hiszen évtizedek gyakorlatát megváltoztatni – akkor is ha az helytelen – mindig nagy ellenállással, az újjal szembeni fenntartások leküzdésével jár.

²⁵ Június végén a főosztályvezetőt és helyettesét nevezték ki, akik a „stratégiaalkotó munkacsoport személyi bázisán” augusztus 20-án megalakították a Humánpolitikai Főosztályt.

²⁶ A törvény végrehajtását szabályozó 39 rendelet közül személyügyi munkával közvetlenül összefüggő 16-ot – alig több mint 6 hónap alatt – ez a grémium dolgozta ki.

²⁷ A közfelfogásban e téren fogalomzavar érthető tetten, hiszen lényeges eltérés van a reguláris sorozott, az önkéntes, a hivatásos és a professzionális haderő ismérvei között.

²⁸ Ez az állapot „béke-időszakra” vonatkozik, valójában csak szünetel a hadkötelezettség, amely az Alkotmányban meghatározott „minősített” időszakokban visszaállításra kerül.

Az önkéntes haderő kialakításának hatása a munkaerőgazdálkodásra

A NATO csatlakozástól eltelt időszak egyik legnagyobb feszültségpontja a szövetségi rendszerben vállalt kötelezettségeink teljesítésének elmaradása. Pontosabban a felajánlott szervezetek működési, állomány utánpótlási problémái, továbbá a képességmegőrzést-, fejlesztést biztosító honvédelmi költségvetés be nem tartása.²⁹

A 2002-2003. évi stratégiai felülvizsgálat eredményei alapján – az elmúlt időszak hazai változásainak hatásával, nemzetközi tendenciákkal, szövetségi feladatokkal összhangban – arra a következtetésre jutott a tárca vezetése, hogy a Magyar Honvédség személyi feltételrendszerének biztosítását tovább kell korszerűsíteni. Ez azt jelenti, hogy alkalmazkodni kell azokhoz a követelményekhez, amelyek már bekövetkeztek, illetve olyan rendszert kell létrehozni, amely képes a gyorsan változó feltételek között is biztosítani a honvédség működéséhez legfontosabb erőforrását, az embert.

Nem egyszerűek azok a lépések, amelyeket meg kell tenni, mert mindez a nemzetközi helyzetben, a magyar társadalomban bekövetkezett változások a honvédség szervezetének, vezetésének és működésének új szemléletű megközelítését, a szervezet filozófiájának újrafogalmazását követelik meg. A jelenlegi átalakítás további sajátossága, hogy ismételtelen egy időben kell végrehajtani egy nagyarányú szervezetcsökkentést és a korábbtól jelentősen eltérő jellemzőkkel rendelkező haderő működési rendszerének kialakítását. A jövő tervezésének folyamatában tudomásul kell vennünk, hogy a honvédség struktúraváltását, a személyi feltételrendszer biztosítását a fentiekén túl alapjaiban meghatározzák a társadalomban és a hadseregben egyaránt uralkodó átmeneti viszonyok.

A változtatás fő momentuma a sorkötelezettség ezzel együtt a sorkatonai szolgálat megszüntetése, ami a jelentős minőségi változáson túl jelentős mennyiségi lépés is, hiszen a sorkatonai tevékenységet szerződéses katonákkal kellett – és versenyképes munkaerő-piaci jelenléttel kell a jövőben is - kiváltani.

A HM tárca létszámadatai a 2003. 03. 01-i állapot szerint:

	Tiszt	Tts.	Szerz. legs.	Soráll.	Ka.	Össz.
Rendsz.	8.489	10.123	8.240	9.996	8.121	44.969
Meglévő	7.772	9.480	6.571	12.192	8.126	44.141

A változásra reagálva – a korábbi kidolgozó munkára építve – megalkotásra került a Magyar Honvédség 2003-2013 időtartamra szóló humánstratégiája, amelyet a honvédelmi miniszter 2003. augusztusában hagyott jóvá.³⁰ Ennek egyik eredménye, hogy 2004. november 1-én leszerelt az utolsó sorkatona és helyüket a szerződéses legénységi állománycsoport vette át.

Erre az állománycsoportra jellemző mindaz, amit a szakirodalom a munkarőpiac szegmensei között szekunder szektornak nevez.³¹ Határozott időre vállálnak szolgálatot, viszonylag lazán kötődnek a hadsereghez és átlagosan 5-8 év után visszatérnek

²⁹ Szerződésben vállaltuk, hogy a védelmi kiadások fokozatosan emelkednek és elérik a GDP 1,81%-át, ebben az évben azonban inkább a korábbiakhoz képest is visszaléptünk 1,29%-ra. Rövidtávon mindez ismételtelen negatív nemzetközi megítélést vonhat maga után. Nem véletlenül egyeztetett a NATO-val a kormányfő.

³⁰ A stratégiát a Humánpolitikai Főosztály készítette, ennek megfelelően megbízást kapott a professzionális - benne az önkéntes - haderő kialakításáról szóló 10 éves koncepcióra vonatkozó kormány-előterjesztés kidolgozására.

³¹ Dr. László Gyula: A "szociális Európa" és a magyar munkarőpiac I. = PTE KTK Pécs 2002. 21. p.

a munkaerőpiacra. Általuk hadsereg is bekapcsolódott az erőforrásokért való közvetlen versenybe, hiszen csak akkor tudja biztosítani állományát, ha versenyképes jövedelmet, ellátási rendszert biztosít számukra. Mindennek hatása egyre érezhető a hivatásos állomány körében is. A polgári életben is hasznosítható ismeretekkel rendelkező tiszt-, tiszthelyettesi állomány - kellő megbecsülés hiányában - elhagyja a hadsereget.

A Magyar Honvédség humánstratégiája az alábbiakban határozta meg az önkéntes haderő legfontosabb foglalkoztatáspolitikai jellemzőit:

- a teljes állomány „munkavállaló”, békeidőszakban csak önkéntes alapon szolgálókra épülhet a honvédség teljes feladatrendszere;
- a hadsereg állományának zöme aktív kora elején levő fiatal, többségüknek még viszonylag fiatalon vissza kell lépniük a civil munkaerő-piacra, mivel alkalmatlanná válnak a katonai szolgálattal járó terhelések elviselésére (döntően legénységi és tiszthelyettesi állomány);
- megváltozik az alakulatok működése, a felkészítés rendszere, struktúrája, ebből következően az egyes állománykategóriák szerepe, funkciója;
- törvényi kötelezettség helyett az állomány biztosítása a munkaerő-piaci törvényszerűségekhez alkalmazkodó toborzás útján történik;
- átalakul az állomány rekrutációja, a tartalékképzés elve, rendszere, valamint az előmenetel, elsősorban a tiszthelyettesi és legénységi állományban;
- az állományszerkezet változása miatt, az életkori, családi állapot eltérésekből következően új, minőségileg más igények fogalmazódnak meg az ellátási, rekreációs rendszerrel szemben;
- a foglalkoztatáspolitikai fókuszában a humánerőforrás költséghatékony felhasználása áll. Az állomány tagjait optimális ideig — teljesítményük lehető legjobb kihasználásának biztosítottáig — kell megtartani, mivel nagyon költséges az új munkaerő megszerzése.

A kidolgozók egyértelműen rögzítették, hogy a megteendő lépések egy része érdekében parlamenti, kormányzati szintű döntéseket is kell hozni, azok nélkül nem biztosíthatók azok a humánpolitikai keretek, amelyek szükségesek a hazájuk fegyveres szolgálatát vállalók politikai támogatásához. A megvalósításhoz nélkülözhetetlen a széles körű társadalmi konszenzus, a honvédség valós megújításának aktív társadalmi támogatása.

A stratégiaalkotók a megvalósítás sarokpontjaiként határozták meg:

A honvédség feladatrendszeréről, struktúrájáról szóló döntés meghozatalát.

1. Az önkéntes haderő működését meghatározó jogszabályi környezet kialakítását.

2. A részletes cselekvési programok kidolgozását.

3. A hadsereg a társadalom része ezért célkitűzéseit, a humánstratégiát, kormányzati támogatást, társadalmi együttműködés nélkül képtelen megvalósítani melynek legfontosabb területei:

- a foglalkoztatáspolitikai munkaerő-piaci eszközökkel való támogatása (munkaerő-piaci alapok és szervezetek, a kilépők foglalkoztatását támogató kormányzati lépések, preferenciák, kedvezmények stb.);
- a foglalkoztatáspolitikai társadalombiztosítással összefüggő kérdései (nyugdíj kedvezmény, szolgálati nyugdíj stb.);
- a tárca lakáspolitikát érintő kérdései (szolgálati lakás, lakástámogatás stb.);
- a tárca jövedelempolitikát érintő kérdései (aktív és önkéntes tartalékos állomány);

- a tárca szociálpolitikáját támogató tárcaközi együttműködések;
- a tárca oktatáspolitikai igényeit támogató döntések és együttműködések;
- a honvédség presztízse, társadalmi elfogadottsága növelése érdekében tett kormányzati lépések (PR, honvédelmi nevelés stb.).

A tárca humánstratégiai terveinek megvalósulásával, a feltételek megteremtésével összhangban az állományarányok nagyobb ütemű változásai 2006-ig befejeződnek, 2013-ra teljesen „beállhat” a beosztások és rendfokozatok összhangja. A megvalósításának szakmai feladatai megkezdődtek, de nagyon intenzív munka szükséges az új elvek feladatainak, szabályainak részletes kidolgozásához, az új szervezeti kultúra megszilárdításához. Mindezen feltételek megvalósulása esetén is nagyon fontos tényező az átmenet kezelése. Az indokolatlan veszteségek megelőzése érdekében egy-egy radikális változtatást akkor szabad meglépni, ha a következmények kiszámíthatók, a feltételek világosak.

Több egymásba csúszott, megkésett és a feltételek hiányából fakadó feladatot kell végrehajtani rövidtávon, amelyeknél nehéz a konfliktusok feloldása. Nagy erőfeszítések árán is csak csillapítani lehet egyes folyamatban levő és a tervezett korszerűsítési lépések nemkívánatos hatásait.³²

A Magyar Honvédség hosszú távú fejlesztését érintő döntésekkel összhangban — komplex kommunikációs program segítségével — a teljes személyi állománnyal meg kell ismertetni és elfogadtatni az MH humánstratégiáját. Fontos, hogy a belső kommunikációval párhuzamosan a magyar társadalom is megfelelő tájékoztatást kapjon a honvédség humánerőforrás-gazdálkodását meghatározó hosszú távú célkitűzésekről és az átalakítás folyamatairól, hiszen *Magyar Honvédség a munkaerőpiac új, nem elhanyagolható szegmensévé vált.*

Összegzés helyett

Az elmúlt időszakban, de különösen az utóbbi öt-hat évben a Magyar Honvédség személyügyi politikája olyan gyökeres változáson ment keresztül, amely szakmailag példa nélküli a hadsereg történetében. Igaz - mint minden nagy, a piaci versenytől korábban csak közvetve érintett szervezetre – a változások megkéssve kezdődtek, de annál nagyobb intenzitással mennek végbe. A jövőre vonatkozóan elengedhetetlen, hogy az átalakítására vonatkozó szándékok harmóniában legyenek a katonai szakmai követelményekkel, és valóban munkaerő-gazdálkodás és ne tűzoltás, válságkezelés jellemezze a honvédség humánerőforrás-gazdálkodását.

Felhasznált irodalom

- Dr. László Gyula: A „szociális Európa” és a magyar munkaerőpiac I-II. = PTE KTK Pécs 2002.
 Dr. Halmos Csaba: Munkaügyi rendszerváltás I-II. = Humánpolitikai Szemle 2001. XII. évf. 11. szám 13-22p. 12. szám 13-29. o.,
 DR. HALMOS CSABA: Munkaügyi rendszerváltás III-IV. = Humánpolitikai Szemle 2002. XIII. évf. 1. szám 23-35p. 2. szám 20-28. o.
 A Magyar Honvédség Humánstratégiája 2000.— Humánstratégia a professzionális haderő kialakítására 2003-2013.

³² 2003-2004-ben végrehajtásra került az új szervezeti struktúrára történő áttérés és napjainkban zajlik a minisztérium, a hivatalok és háttérintézmények átalakítása, a „vízfej csökkentése”.

VÁMOSI TAMÁS

A gazdasági szerkezet és szakképzési rendszer kapcsolata 1949 és 1956 közt

I. Bevezetés

Az oktatáspolitikai egyik leglényegesebb pontja, hogy milyen a gazdasági rendszerhez fűződő viszonya. Ezt a kapcsolatrendszeret rengeteg tényező alakítja, azonban ez soha nem volt annyira determinált, mint a szocialista berendezkedés éveit alatt. A korábban hagyományosan centralizált oktatáspolitikai a központi gazdaságfejlesztés egyik kulcspontjává vált, a képzettségi struktúra kialakítása elszakadt a realitástól, a beiskolázás iskola-család színterét felváltották az expanzív gazdaságpolitikát kiszolgáló és megvalósító vállalati igények. Az 1949 és 1956 közötti időszak „viharosnak” tekinthető a magyar közoktatásban, és elsősorban a szakképzési rendszer viszonylatában. A történetek nem függetleníthetők a társadalmi-gazdasági térben lejátszódó folyamatokról, elsősorban a pártpolitikai és ideológiai döntésektől és a gazdasági szerkezetváltástól. Tanulmányomban ezt az időszakot tekintem át, a fő hangsúlyt a szakképzési rendszerben bekövetkező változásokra és annak jellemzésére helyezve. A kutatást nagyban elősegítették a különböző pártdokumentumok (feljegyzések, jelentések, határozatok), az Országos Tervhivatal, a Munkaerő-tartalékok Hivatala és az ágazati minisztériumok határozatai és rendeletei, illetve vezető közgazdászok a korszakkal kapcsolatos szakirodalma.

II. Gazdaságszerkezeti változások

A kommunista vezetésű koalíció sajátos népi demokratikus rendszert deklarált, amely átmenetet jelentett a szovjet típusú rendszer bevezetéséhez. Ez drasztikus államosítással járt együtt; előbb a szénbányászat és a négy legnagyobb nehézipari üzem került állami kezelésbe, majd a tíz legnagyobb bank 1946 őszén, 1948 tavaszán pedig a közép- és nagyüzemek következtek az ipari alkalmazottak 57 százalékaival (Berend T. I. 1999). Az államosítás csúcspontját az 1948. márciusi államosítási törvény jelenti, amely alapján állami tulajdonba került minden legalább 100 alkalmazottal dolgozó iparvállalat. 1949 decemberében több iparágban létszámtól függetlenül minden vállalatot államosítottak. Az újjáépítés után megfogalmazódó gazdaságfejlesztési célok a munkaerő létszámának drasztikus növekedését határozták meg. Az első ötéves terv célkitűzései szerint növelni kellett a szakmunkások arányát, a műszaki értelmiség súlyát, folytatni kellett a felszámolandó kisipari szakmunkásainak nagyiparba való „terelését”, a nők munkába állítását, a fiatalok iparba vezető útjának kijelölését és a munkanélküliség felszámolását.

A munkaerő-gazdálkodás központi eleme a *terv* lett. Mivel a hatalom megkérdőjelezhetetlen és egyetlen birtokosa az állampárt volt, egyszerre volt törvényhozó és végrehajtó intézmény, az ötéves terveket is a Központi Bizottság egyik titkára által vezetett illetékes osztály dolgozta ki. Elfogadása után a terv kötelezővé vált minden más párt- és állami szervezet számára. A Központi Bizottság elgondolásai alapján a

kormány tervező szervei még részletesebb tervet dolgoztak ki, ezt a parlament törvénné emelte, majd a különböző minisztériumok lebontották az ágazatok és üzemek számára, valamint ellenőrizték végrehajtásukat. A tervutasítások részletesen megszabták, hogy az egyes vállalatok milyen beruházási forrásokkal rendelkezhetnek, milyen munkáért fizethetnek, mennyi és milyen anyagot, energiát, munkaerőt használhatnak, és mit, milyen mennyiségben, minőségben és választékban gyárthatnak. A kötelezően előírt tervek teljesítésének elmaradása – hacsak nem bizonyítható külső ok miatt történt – az eset súlyosságától függően büntetést vont maga után. A magángazdasági tevékenységek zömét illegálisnak minősítették. A piaci értékesítés szűk korlátok közt folyt és pontos előírások szabályozták az állattartás mértékét. A kereskedelmet legnagyobb részben központi állami elosztás váltotta fel. Az ötvenes évek elején végrehajtott árreformok a piaci árak helyett rögzített árakat vezettek be, melyeket csak az állam ellenőrzött és módosíthatott. Miután a vállalatok függetlenné váltak a piactól, nem voltak többé érdekeltek termelési költségeik leszorításában és termékeik megfelelő minőségében. Sőt, a tervek nagy része csak úgy sikerülhetett, ha a minőségre és választékra vonatkozó előírásokat mellőzték. Így a minőség jelentősen romlott, a választék pedig beszűkült (Kornai J. 1957).

Az első ötéves terv legfőbb sajátossága a különlegesen feszített fejlesztési ütem volt. A beruházások fele az iparba összpontosult, ezen belül az ipari beruházások 90 százaléka a nehéziparba. A katonai célok miatt alapvető fontosságú volt a nyers- és fűtőanyagok termelésének ugrásszerű növelése, a bányászat és kohászat erőltetett fejlesztése. Az ipari fogyasztási cikkek termelését, a mezőgazdaságot és a szolgáltatási szféra fejlesztését elhanyagolták, olyannyira, hogy a mezőgazdasági termékek terén súlyos ellátási zavarok léptek fel. Az iparosítás mellett vidéken kezdetét vette az erőszakos kollektivizálás, ami a parasztság újabb kisajátítását jelentette, és jelentős falusi tömegek menekülését eredményezte a városokba. Ezek a társadalmi-gazdasági folyamatok mind hatással voltak az oktatási rendszer funkcióira és intézményhálózatára.

III. Oktatáspolitikai változások 1945 után

Az 1940. évi XX. tc. rendelkezései végrehajtása során jelentősen módosult az oktatási rendszer intézményi tagozódása 1945-ben. Megszűnt a reáliskola és a reálgimnázium, mivel a 8 osztályos általános iskola felső tagozataként tananyaga beolvadt az alapfokú képzés rendszerébe. Ugyanakkor létrejött a négyosztályos gimnázium, és szintén megszüntetésre került a liceum. 1945-ben a 17 ipari középiskola mellett 22 középfokú – de nem középiskolai – ipari szakiskolában folyt szakoktatás, ami együttesen kb. az ötödét tette ki a középfokú intézményrendszernek. A szakképző intézmények irányítását az illetékes minisztériumi tárcák hatáskörébe utalták. A decentralizált állapot hatékonyságát tovább növelte a minisztériumokat irányító pártok egymás közötti harca. Ennek eredménye lesz, hogy politikai döntés alapján 1946-tól a gróf Teleki Géza irányítása alatt álló Vallás és Közoktatási Minisztérium (VKM) jogköre már csak a közismereti tárgyak oktatásának ellenőrzésére terjed ki, minden egyéb irányítási jogosultság átszáll a szakminisztériumokra. Nem volt egyetértés a pártok közt a köz- és szakoktatás fejlesztését, reformját tekintve. Az 1949-ben az oktatási rendszerben bekövetkező radikális változások okait és elsősorban *ideológiai háttérét* a következőkben lehet összefoglalni:

– Az oktatás fogalma feltételezi az állami oktatást; az oktatási rendszer mint társadalmi alrendszerért egyszemélyben az állam felelős. A társadalmi berendezkedés

determinálja az oktatási rendszert, a „reakciós múlttal” való szakítás és a demokratikus átalakulás sikeres véghezvitele megköveteli a radikális iskolareformot.

– A demokrácia „kedvezményezettje” a munkásság és parasztság, ill. a demokratikus átalakulás feltétele a dolgozó osztályok érdekének képviselője. Az érdekérvényesítés egyik eszköze, hogy részarányuk az oktatásban növekedjen, a szakképzés legyen magas szintű, így ennek elérése kiemelt prioritásként szerepel. A kérdés ilyen ideológiai kezelése azt is jelenti, hogy az oktatási intézmények demokratikus átalakítása magától megoldja a társadalom átrétegződésének problémáját, és a kultúra egyenlőtlen társadalmi elosztása miatt keletkező feszültségeket.

– A megvalósítás kulcsa a teljes koncentráció és központi irányítási rendszer, az államosítás pedig eszköz a modern oktatási rendszer kiépítésében, a fejlődés elengedhetetlen velejárója.

– Ha mindez megvalósul, az oktatási rendszer állami struktúrája egységesnek tekinthető. Ebben az egységes szerkezetben minden elem a „helyén van”, az alap-, közép- és felsőfokú képzés tökéletesen illeszkedik egymáshoz. A szakmai képzés az egységes közoktatási rendszer részét képezi és a modern, korszerű állapot elérésének kulcsa.

III.1. Az intézményrendszer jellemzői

1949-ben a szakképzés intézményeinek gyors számszerű növelésének köszönhetően a szakiskolák száma meghaladja a gimnáziumokét, így a közel 72 ezer középiskolai tanuló fele-fele arányban oszlik meg a két intézménytípus közt. A politikai élet mozgalmái nemcsak az intézményes oktatással foglalkoztak, hanem programokat dolgoztak ki az iskolán kívüli művelődés és szakoktatás reformjára is (Darvas P. 1986). Az iskolán kívüli népoktatás elsősorban megcélzott csoportja a gazdák voltak, hiszen a földreform után szükségessé vált a megfelelő mezőgazdasági szaktudás megszerzése.

A szakmunkásigények kielégítésére az akkori intézményrendszer képtelen volt. A tervek egyértelmű számokat határoztak meg, azonban a beiskolázás ennek csak törtrészét tudta biztosítani. A rendelkezésre álló és igényelt erőforrás számbavétele és tervezése messzemenően koncentrált döntési rendszert igényelt, a központi elhatározásokat érvényesítő, felülről lefelé épülő, vállalati autonómiát nem ismerő intézményi struktúrával. Ez a tevékenység természetesen kiegészült az ellenőrzés, irányítás, propaganda és ideológia terjesztésének funkcióival. Az 50-es években már egyértelműen tapasztalható, hogy a döntések meghozatalában szerepet játszik az állami hierarchia és a pártstruktúra egybecsúszása. Sokszor nehéz különbséget tenni a közigazgatási tevékenység és a pártöntések közt. Az intézkedések egy részét átszővi az erőszak; a közigazgatásnak tulajdonképpen feladata a politikai döntések ellenállás nélküli áramoltatása és érvényesítése.

III.2 Koncentráció és reform 1949-ben

A szakképzési rendszer jelentősebb átalakulása az 1949-es politikai fordulat után következett be. Központi feladattá vált a megnövekedett mennyiségi munkaerőigények kielégítése. Ez túlmutatott az ágazati minisztériumok hatáskörén, folyamatos konfliktusokat eredményezve a Munkaerőtartalékok Hivatalával, mely egyfajta legfelsőbb döntés- és törvényhozó testületként képviselte a munkaerőigényeket. A rendszer a tervek végrehajtását veszélyeztető elemként kezelte a tanulói szándékokat vagy a lemorzsolódást. Ezeket a tényezőket fokozott intézményi ellenőrzésekkel

próbálták kiküszöbölni, és a beiskolázási folyamatot helyezték a középpontba, mivel a tervezett fejlődés csak biztonságos szakember-utánpótlással volt lehetséges.

Furcsa paradoxon állt elő az első öt éves terv megfogalmazásakor, ugyanis a tárgyévben beiskolázott tanulók már ennek a tervidőszaknak az ipari fejlődéséhez járultak hozzá. Vagyis az öt éves terv teljesítése részben a beiskolázások sikerétől is függött. A rövidtávú igények semmiféle piaci jelzöt nem vettek figyelembe, csak az átalakuló gazdasági berendezkedés és a vállalati szint mérőszámai számítottak. Éppen ezért a mennyiségi igények változásokat indukáltak az intézményi és képzési szinteken egyaránt. Megjelentek a tanfolyami képzési formák, melyek sokszor megalapozott szakmai tudás nélkül adtak végzettséget; átképző tanfolyamok, melyek más területen dolgozó munkások átirányítását szolgálták; és a művezetői tanfolyamok, a megbízható káderállomány biztosítása miatt. Az újjáépítés országos feladatát csak megfelelő „munkás-paraszt káderek” kinevelése mellett tartották elvégezhetőnek.

A szakképzési rendszer egészére jellemző volt, hogy a gyorsított fejlesztés következtében háttérbe szorult az általános ismeretek oktatása, a képzési tevékenység elsősorban a betanításra és a szakmai ismeretek elégséges szinten való átadására minimalizálódott. További bizonytalanságot és fejtelenséget szült, hogy nem volt egy központi oktatáspolitikai döntéseket hozó testület, a pusztán rövidtávú stratégia megfogalmazása és a politikai érdekek harca gyakran ellentmondásos lépéseket eredményeztek.

1949-ben egy átfogó, de csak félig megvalósult középiskolai reformnak lehetünk tanúi. Ez a változás rendezni kívánta a középiskola oktatási intézmények oktatási rendszeren belüli helyzetét, a szakképzési és a közművelődési célok viszonyát. Fő célkitűzés, hogy a 8. osztály után bárki szabadon továbbtanulhasson, szemben a korábbi „reakciós” időkkel. Valamennyi középiskola egységesen 4 éves lett, és bevezetésre került az egységes keretek közt meghatározott általános műveltségi képzés. Az első 2 év anyaga mindenhol megegyezik, így 16 évesen lehetőség van pályaválasztási korrekcióra. Kiépült a gimnázium két típusa, az általános és szakgimnáziumok rendszere. Utóbbiba tartoznak az ipari, mezőgazdasági, közigazdasági, pedagógiai és különleges gimnáziumok (több esetben szakosítással), az előbbi pedig reál és humán tagozatra bomlik. Ez a reform volt hivatott garantálni a szakemberképzés bázisát, természetesen középpontba helyezve az ipari és mezőgazdasági gimnáziumokat. A sors furcsa fintora, hogy bár több iskolában beindult a képzés, 1-2 év elteltével már szó sem esik szakgimnáziumokról, ugyanis megjelenik a technikum. A történetek azonban alapot adnak egy újabb átfogó reformhoz.

IV. Gazdaság és munkaerő-politika 1949 után

A gazdaságfejlesztés fókuszába az ipari fejlesztés került, ez befolyásolta egyének és vállalatok sorsát, a gazdaságirányítás modelljét és a politikai-ideológiai lépéseket. A gazdaságpolitika végrehajtása csak a centralizáció eszközeivel volt lehetséges, amelyek egyben a hatalmi és politikai elit akaratának érvényesülését is szolgálták. A gazdaságfejlesztés iránya hatással volt az értékrendre, társadalmi mobilitásra, területi fejlődésre, urbanizációra; a folyamatok a társadalmi-gazdasági tér minden szegmensében tetten érhetőek.

Ezekért a változásokért cserébe a hatalmi elit stabilitást és jólétet ígért. Propagandaeszközzé vált a teljes foglalkoztatottság víziója, ám ez egyszerre jelentett erőszakos munkaerő-áramoltatást, munkaerő-felesleget és bizonyos területeken

munkaerőhiányt. A piaci folyamatok kiküszöbölésével központilag kellett tervezni a munkaerő áramlását, kiszolgálván a vállalati szinten megfogalmazódott igényeket.

Nehéz megbecsülni az 1945-49 közti munkanélküliségi adatokat, egyrészt a számbavétel hiányosságai miatt, másrészt a munkavállalóként megjelenők (hazatérő hadifoglyok, volt falusi cselédek, idénymunkások, eddig inaktív nők) nem egyszerre jelentek meg a munkaerőpiacon. 1949-ben már számottevő volt a munkaerő-felesleg, ugyanakkor alapszakmákban munkahelyek tömege volt betöltetlen. A nagyiparban 575 ezer fő volt foglalkoztatva, ennek 82%-a fizikai, a fizikai dolgozóknak 36%-a szakmunkás, 41%-a betanított, 23%-a segédmunkás. Ennek megfelelően fogalmazódott meg a fejlesztési koncepció: „a létszámemelkedés súlypontja a vas-, fém- és gépiparra esik (120 ezer fő), amelyből szakmunkás 57 ezer fő. Az építőipar létszámemelkedése 58 ezer főt fog kitenni, ebből a szakmunkás 21 ezer.”¹

V. A szakképzés konkrét szerepe a gazdaságfejlesztésben

Mint már említettem, a szakmunkásigények kielégítésére esély sem volt. A kisszámú és rossz felszereltségű intézethálózat képtelen volt annyi tanulót beiskolázni, amennyit akár az ipar helyreállítása igényelt volna. 1949-re például 37520 szakmunkást kellett volna kiképezni, ám ennek csak töredékére volt lehetőség. Így például az igényelt 3000 vasesztergályos helyett 530, 8000 lakatos helyett 3000 kibocsátása sikerült.

A szakképzés a munkaerő-politika követelményeihez volt illesztve. Funkciója a munkaerő-kibocsátás mennyiségi oldalának biztosítására volt szűkítve, a társadalmi-gazdasági többletet, az oktatás egyéb funkcióit nem vette figyelembe. A legfontosabb elv – az ötéves terv szükségletei miatt – a gyorsítás lett. Nemcsak a beiskolázás mennyiségi oldalát növelték, de a képzési idő is csökkentésre került. Az intézményrendszer nem kapott plusz forrásokat, a célokat elsősorban átszervezésekkel próbálták meg elérni. 1950 januárjától az iparoktatás irányítását átvette a Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH). A tanulóidőt leszállították 3 évről 2, 1,5, illetve 1 évre, bevezették a kétfázisú oktatást, a szakmai óraszámot pedig 10 órától 8 órára csökkentették. A minőségi kérdéseket firtató oktatókat azonnal eltanácsolták az intézménytől.

Az évenként kidolgozott tervek rögtön szembesültek azzal a ténnyel, hogy az iskolai kibocsátás és a rendelkezésre álló munkahelyek közt nagy az eltérés. A vállalatok képtelenek voltak alkalmazni az iparba erőszakosan belepumpált felesleges, az esetek többségében képzetlen munkaerőt. A kialakult helyzetet az MTH nagyon egyszerűen „oldotta meg”, kötelezte a vonakodó vállalatokat a munkaerő alkalmazására². A vállalatok passzivitása egyébként nem volt véletlen, hiszen elsőkézből szembesültek a frissen végzett „szakmunkások” alkalmatlanságával.

Az OT már 1950 januárjában 16 ezer fő kapun belüli munkanélkülit jelzett, ebből 5-5 ezer fő esett a könnyűiparra és mezőgazdaságra. A megoldást egyrészt átirányítással, átképzéssel, természetes lemorzsolódással, másrészt ezekre az ágazatokra vonatkozó felvételi tilalommal próbálták meg elérni.³ Az átképzés jelentőségét növelte, hogy ugyanakkor több iparágban ettől remélték a munkaerőhiány enyhítését.

¹ OT 39508/1. rendelet

² Munkavállalók helyes csoportosítása, Országos Tervhivatal 3900/35/1950.

³ OT feljegyzés 39/766. 1951. január 15.

VI. Az oktatási rendszer 1950-ben történő átszervezése

Az átalakítás háttérében egyértelműen ideológiai indokok húzódtak meg. Az MDP drasztikus lépésekre szánta el magát a szakmunkások mennyiségi kibocsátásának területén, ugyanakkor az esetleges kritikákat rendszerellenesnek minősítette, a munkás-paraszt származású gyerekek buktatása, a lemorzsolódás, a tananyag maximalizálása mind-mind az iparfejlesztést és ezáltal a népi demokráciát veszélyezteti. A párt által megteremtett vízió szerint társadalmilag elvárt kötelesség a továbbtanulás és a szakmaválasztás. „A munkaerő-toborzás nem kampány, hanem tervszerűen szervezett, politikai nevelő és gazdasági munka”⁴. Darvas József akkori közoktatásügyi miniszter nyíltan felvállalta a konfliktust az Országos Neveléstudományi Intézettel, a túlzott tananyagfejlesztés, magas bukási és lemorzsolódási arány leváltások tömegét eredményezte.⁵ A párt részéről egyértelmű megállapítást nyer, hogy a közoktatás feladata a társadalmi-politikai-gazdasági fejlődés szolgálata, így a központosítás az oktatási rendszer minden területén érezhetővé válik, intézményrendszerrel a tananyagig mindenhol. 1950. november 12-én – tehát már a tanév megnyitása után – jelenik meg az 1950. évi 40. és 41. törvényerejű rendelet az ipari technikumokról és a közgazdasági középiskolákról. Ugyanakkor az MDP II. kongresszusán javaslatként hangzik el, hogy mivel felemelték a tervek mutatószámait, módosítani kell a közoktatás kibocsátási arányát is. Konkrétan, az 1950-ben végzett 14 ezer középiskolai tanuló helyett 1954-ben már 32 ezer tanulónak kell végeznie.⁶ Gerő Ernő továbbmegy, ő már 100 ezer frissen végzett munkaerőről beszél, akik a szovjet technikát kezelik és működtetik. Nem véletlen, hogy a technikumok irányítása átkerül a Közoktatásügyi Minisztériumtól a szakminisztériumok kezébe. A szakképzés rendszerében is a terv lett a mérvadó, a tervszámokat az OT munkaügyi osztálya dolgozta ki, és azt a Nép gazdasági Tanács hagyta jóvá. A részlettervek ütemezése és leosztása (pl. helyi tanács szintjére) az érintett szakminisztériumok és az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal feladata lett.

A tanulók további „terelését” segítettő, 1951-ben adminisztratív úton sok szakma (főleg könnyűipariak) oktatása megszűnt, és több esetben nem is történt újabb beiskolázás. Az 50-es évek elejére a szakoktató pedagógus-állomány is jelentősen felhígult, egyrészt a pártállam okozta konfliktusok miatt, másrészt a jó szakembereket nem engedték el a vállalatok oktatni, számukra a termelésben volt hely. Ez a tanerőhiány az 50-es évek végéig állandósult.

1953-ra az MTH megszerezte magának a munkaerő-utánpótlás iparágak közötti elosztásának jogát is.⁷ A döntési folyamatba az előzetes tervek kialakítása szintjén bevonták az ágazati minisztériumokat is, majd a kialakított terv került fel a Minisztertanács elé. A folyamatos érdekharckok után ezt a tervet az ágazati minisztériumok még megpróbálták *informális* úton változtatni, emiatt a folyamat teljesen kaotikussá vált. A végrehajtás során az MTH belső apparátusa került előtérbe, egyrészt ideológiai töltésű döntésekkel, másrészt ismét csak informális úton „elrendezett” ügyekkel.

VI.1 A szakmunkásképzés körülményei

Az oktatási rendszerbe belépő fiatalok döntő részét az motiválta, hogy a szakma megszerzése után dolgozni kezdjen, és így keresethez juttassa családját. Kicsit ironi-

⁴ Munkaerő-tartalék, 1951/3. szám

⁵ Köznevelés, 1950. 8. szám

⁶ Révai József az MDP II. kongresszusán, 1951. február 26.

⁷ MTH 101/1952. törvényrendelet

kusan bár de kijelenthetjük, hogy a saját igények és döntési lehetőségek ezzel le is zárultak. Emiatt a rendszerből történő lemorzsolódás aránya drasztikus méreteket öltött. A képzés első 1-2 évében ezrek hagyták ott az iskolapadot, büntetőbírságot akasztva ezzel a szülők nyakába. A fő okok közt lehet említeni az érdemi információ nélkül történő erőszakos beiskolázást és a tanulói „taktikázást”, ugyanis a mezőgazdasági területről érkező fiatalok többsége úgy gondolta, télre beáll egy kicsit tanulni és dolgozni, tavasztól őszig azonban a szántóföldet műveli vagy az állatok körül van. Az oktatás által közvetített normák első helyén a fegyelem állt, ezt szolgálták a tantervek és a tanmenet, illetve a fegyelem betartásának – akár jogi – eszközei. A tudati átformálást a tantervek és tankönyvek szolgálták, és a tanulmányi felügyelők biztosították (M. Császár Zs. 2004). Az elméleti képzés tartalmát 1-2 év alatt drasztikusan leépítette az MTH, megszüntetett több alaptantárgyat (pl. irodalom, társadalomismeret), ugyanakkor a kétheti 44 munkaórát felemelte 64-re, szombati napok beiktatásával. A szakmai képzés minőségével még maguk az ágazati minisztériumok sem voltak megelégedve, a vállalatok pedig egyenesen szabotálták bizonyos iskolákból érkező tanulók alkalmazását. Nem kisebb gondok jelentkeztek területi szinten sem, a budapesti iskolák még úgy-ahogy el voltak látva technikai eszközökkel és viszonylag képzett szakokkal, azonban a vidéki iskolákban a hiány dominált. A kollégiumi férőhelyek száma alacsony volt, túlszűfolttság uralkodott, és így is sok volt a bejáró tanuló. Alacsony színvonalú tömegképzés folyt, elmaradott, szervezetlen és hatékonyságot nélkülöző feltételek közt. Gyakori volt a tanulók közt a deviáns viselkedés, mindennaposak voltak a verekedések, lopások, ivás, a kollégiumokban és iskolákban egyaránt.⁸

A szakiskolák területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy az intézményhálózat a városokra koncentrálódott, megyei és országos szinten egyaránt egyenlőtlen. A megyék közti fejlődésbeli különbség tükröződik a szakképzési rendszerben is; az ipari megyék előnye nem egyértelmű, azonban az alulfejlett megyék lemaradása igen. Felszereltséget és elhelyezkedési esélyeket tekintve egyaránt meghatározó a főváros dominanciája. Az 1950/51-es tanévben nagyon kevés új iskola létesült, a jelentős bővülés a következő tanévben következett csak be. A növekedés a gazdaságpolitikai fejlesztések irányát követi, több technikum létesül, azonban ez csak a területi egyenlőtlenségeken javít, a szakmastruktúra tovább szűkül. A létrehozott iskolák szerkezete a gazdaságpolitika által elhatározott és tervbe vett beruházások területéhez igazodott, ami így önmagában hordozta a társadalmi-gazdasági feszültséget. Több megye képtelen volt ledolgozni hátrányát, miközben olyan településeken is létesültek iskolák, ahol ez nem volt indokolt. Az ország legelmaradottabb térségeiben megjelent a megyén túlra való vándorlás.

VII. Az 1953–56 közti időszak

1953-ra az extenzív források nagymértékben kimerültek, az ipar munkaerő-szükségletének biztosítása komoly problémát jelentett. Az 1952-ben megszületett nyugdíjtörvény gazdaságilag kényszerített az idősebb korosztályba tartozókat a továbbdolgozásra, és még az amnesztia következtében kiszabadult elítélteket is rögtön az iparba irányították „népgazdaságilag hasznos cselekvést” végeztetni.

Ugyanakkor a szakképzési rendszerben egyre élesebb konfliktust eredményeztek a gazdasági igények és lehetőségek, illetve a szakmastruktúra közti arányeltolódás.

⁸ MTH feljegyzések, 1953/54.

1953-ban már több mint 150 ezer munkaképes fiatal várt munkára, közel fele középfokú szakképzettséggel. Csökkentették a beiskolázási arányszámokat, több szakmában visszaállt az egyműszakos képzés, és megemelték a tanulói díjt. Főleg a vasipari szakmákon végzeteket sújtotta az elhelyezkedés reménytelensége. A kialakult helyzet miatt – pár éven belül már harmadszor – ismét változtatni kellett a képzési preferenciákat. A beiskolázás csökkentése lehetővé tette az osztályok és kollégiumok zsúfoltságának enyhítését és a képzés színvonalának emelését. Több idő jutott a tanműhelyi képzésre és lehetővé vált több lepusztult épület intézményhálózatból történő kiiktatása. Amíg pár évvel ezelőtt a párt rendszerellenesnek minősítette a lemorzsolódás eseteit, 1953-tól tudatos beruházási fékként működött a fegyelmi kizárás és a szakvizsgákon előforduló tömeges bukítás. 1955-ben már tudatosan csökkentették a technikumi létszámot annak érdekében, hogy kevesebb középfokú végzettségű munkavállalóval kelljen számolni a munkaerőpiacon.

A gazdasági megtorpanás rövid időre meggyengítette az MTH pozícióját is. Felmerült a hosszútávú stratégia alkotásának terve, de ez rengeteg bizonytalan tényezőt hordozott magában. A tapasztalatok azt mutatták, hogy még egy ötéves terv igényei szerinti tervezés sem kockázatmentes; a bizonytalan és folyton változó gazdasági igények mindig más szakmasztruktúrát és iskolai funkciót kívánnak. A rendszer kiépítését tovább gátolják a hivatalok közti viták és érdekellentétek. A képzés jellege és körülményei a rövidtávú igények kielégítését szolgálták, annak is nehezen tettek eleget, a tervezés bizonytalansága sem volt biztató hosszútávú elképzelések kialakítására.

A közoktatásban tapasztalható feszültségek miatt az MDP Központi Vezetősége is foglalkozik az ügygel. A célok változatlanok; a régi uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése és a munkás-paraszt származású tanulók létszámának emelése. Azonban a párt elismer több hiányosságot is. A legfőbb hiba az általános iskolás oktatás elhanyagolása és a közép- és felsőfokú képzés túlfelfejlesztése. A KV elhatározza a Pedagógiai Tudományos Intézet felállítását, és 1955-56-ban az oktatási rendszer több területét jogszabályi szinten újratervezik. Előterjesztések sora veti fel, hogy még mindig nincs pontosan tisztázva a szakképzés és gazdaság kapcsolata, a technikumok feladata, módosítások sora nehezíti a tervezést és ellentmondásos, szétzilált az irányítási folyamat.

Az oktatási rendszer feszültségei is lecsapódtak az 56-os eseményekben. Az iparitanuló-képzés megoldatlansága és helyzete – nyilván más politikai folyamatok által felerősítve – tanulók százait sodorta a fegyveres harcba (Darvas P. 1986). 1956-ban – kihasználva a szakmunkástanulók részvételét az októberi eseményekben – hat ágazati minisztérium nyomására felszámolták az MTH-t.

Összefoglalás

- A szakoktatás speciális helyzetbe került az 50-es évek elején. Megszűnt a teljes önállósága, szerepét alárendelték az erőltetett iparosítást szolgáló gazdaságpolitikának.
- A képzési rendszer felülről lefelé épült ki, a tervezést és döntéseket nem a piaci igények határozták meg, hanem a párt ideológiai töltetű érdekei.
- Az irányító szervek konfliktusba kerültek egymással, helytelen és ellentmondásos döntések sora született. A kialakult helyzetet az ideológiai háttér, hozzá nem értés és informális befolyásolás még tovább rontotta.
- Minőségi képzés csak akkor jöhet létre, ha a szakképzésben résztvevő felek érdekei legalább az alapkérdésekben megegyeznek. Ebben a korszakban ennek

nyomát sem láttuk, így a kialakult helyzetnek egyenes következménye volt a képzés alacsony minőségi szintje.

- Bár a középfokú oktatás tömegessé vált, inkább szakmai képzési jelleget nyert, szűk specializációt adva a munkaerő felkészítésében. A képzés társadalmi-gazdasági funkcióit félretéve, egyfajta „zsákutcs” képzés alakult ki (Berend T. I. 1999), a végzett tanulók 16-18 éves korban azonnal munkába álltak az állam által biztosított és felajánlott valamely munkahelyen.

Bibliográfia:

Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai (Az MSZMP KB 1972. június 14-15-i ülése). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 102 p.

BEREND T. I. 1964: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 80 p.

BEREND T. I. 1999: Terelőúton. Budapest, Vince Kiadó, 390 p.

DARVAS P. 1986: Gazdaságfejlesztés és szakoktatás. Budapest, Oktatókutató Intézet, 127 p.

KORNAI J. 1957: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

KORNAI J. 1993: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, HVG Kiadói Kft.

M. CSÁSZÁR Zs. 2004: Magyarország oktatásföldrajza. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 189 p.

RÓBERT P. 2000: Társadalmi mobilitás. Budapest, Századvég Kiadó, 344 p.

TÓTH JÚLIA

Az Európai Unió jogrendszere

„Aki kinyújtja a kezét, annak adni kell.”

Talmud

Bevezetés

A közelmúltban nagyon fontos történelmi pillanatnak lehettünk részesei. 2004. október 29-én Rómában aláírták az Európai Unió Alkotmányos Szerződését. A ratifikálások azonban megrekedtek, néhány alapító ország (pl.: Franciaország) állampolgárai nem adták áldásukat egy föderális Európai Uniót létrehozó – igen liberális – alkotmányhoz. A hatalmas nemzetközi port kavarázó szavazati eredmények okait kutatni igen hosszadalmas, több éves folyamat lesz. Többek véleménye azonban az, hogy az egyre erősödő nacionalizmus mellett az lehet az oka ennek az erős ellenállásnak, hogy az uniós állampolgárok szociális jogaikat nem érzik igazán védettnek. Ez fakadhat abból, hogy az Alkotmányos Szerződés második felének az alapját az Európai Unió Alapvető Jogok Chartája képezi, melyet a legtöbb kritika azért ért, mert a szociális jogok tárgyalását nem találták kielégítőnek.

Úgy gondolom, érdemes megvizsgálni a szociális jog kérdéskörét, hiszen az életünk minden területét behálózza ez a jogterület, és sok probléma megértéséhez nagy segítséget nyújthat néhány alapismeret.

Az alapjogok rendszere

Úgy vélem, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy a rendszertanilag a szociális jog hol helyezkedik el. E jogterület az alapjogi rendszerbe tartozik, melyet leggyakrabban kialakulásukat alapul véve rendszerezünk. Eszerint:

Az első generációs jogokhoz a klasszikus alapjogok tartoznak. Ezek elsősorban az államhatalom korlátozását jelentő jogok, valamint a politikai jogok és szabadságjogok.

- A második generációs jogok a gazdasági, szociális, kulturális jogok.
- A harmadik generációs jogokat a betegjogok, a fogyatékos jogai stb. alkotják.

A fenti idézet „származási helye” is mutatja a segítségnyújtás igénye és – jó értelemben vett – parancsa nem új keletű. Amióta az emberiség társadalommá szerveződött vannak gyengébbek, elesettebbek, egyszóval segítségre szorulóak. Viszont a segítségnyújtást is meg kell szervezni, szabályozni kell. Ezt jelenti- nagyon leegyszerűsítve- a szociális jog. De nézzünk néhány kevésbé dilettáns megfogalmazást is.

A magyar jog- és szociálpolitika-történetben először Esztergár Lajos kísérelt meg definíciót adni a szociális jogról. Szerinte a szociális jog a szociálpolitika tételen jogi alapja. Bővebben a közigazgatási jog speciális ága, amely tartalmazza mindazokat a szabályokat, amelyek révén a társadalmat fenyegető veszélyek megelőzhetők, illetve a meglévők gyógyítása révén csökkenthetők.

Nagy Janka Teodóra Szociális jog című munkájában, mely a Wesley János Lelkészsképző Főiskola gondozásában, 2004-ben látott napvilágot, következőképp fo-

galmaz:” a szociális jog a szociálpolitika megvalósítását szolgáló, sajátos szabályozási módszereket alkalmazó jogi normák összessége, amely legitimitása és egzakttsága révén módot ad a szociálpolitika kifejezésére és megvalósítására, elősegíti a szociálpolitika intézményesülését (normativitását), s lehetővé teszi a szociális jogok és kötelezettségek létrejöttét (jogi forma jelentősége).

Wolfgang Gitter definíciója a következő. „A szociális jog – egyebek mellett – azon jogterületek összességéként definiálható, amelyek szociálpolitikai tartalmuk intenzitásán keresztül rajzolódik ki, vagy azon részterülete a jognak, amelynek különös feladata meghatározott népességszociális csoportok deficitjének kiküszöbölése, úgymint anyagi biztonság, esélyegyenlőség, képességek kifejtése terén mutatkozó deficitik kiküszöbölése a társadalmi ellentétek kiegyenlítése érdekében.”

A rendszertani és fogalmi kérdések után, érdemes foglalkozni a szociális jog kialakulásával, történelmével. A vizsgálat szorosan összefügg az alapjogok kialakulásának történetjével, így e kettőt szimultán tárgyalom.

Az alapjogok kialakulásának történeti áttekintését az ókori görög és római irodalommal, filozófiával kell kezdenem. Szophoklész *Antigoné* című művében foglalkozik az igazságtalan törvény kérdésével. Arisztotelész munkáiban, valamint Cicerónál is találkozunk ezzel a gondolattal. Majd a középkorban Aquinói Szent Tamás foglalkozik a témával a *Summa theologiae* című művében. Valamint meg kell még említenünk ebből az időszakból H. Grotius nevét. A felvilágosodás idején megjelennek a szerződéses elméletek, amelyek jeles képviselői Thomas Hobbes, John Locke valamint Jean-Jacques Rousseau.

A szociális joggal először mint vallási paranccsal találkozunk. A nagy vallások szent könyveinek mindegyike tartalmaz a szolidaritással kapcsolatos gondolatokat, „utasításokat”.

Az ókori Görögországban Periklész idejében a munkanélküliséget középítkezéssel igyekeztek visszaszorítani. Peisizisztratosz idejéből már adatok is találhatók az állami szegény-segélyezésről. Az ókori Rómában a görögökhöz hasonlóan alakult a szegények segítése (pl.: gabonaadományok). Az új időszámítás kezdetével egy időben kezdtek megalakulni a „betegpénztári egyesületek” és az ún. „haláleseti pénztár-egyesületek”.

A középkorban a szegények, betegek gyámolítását a szerzetesrendek végezték. Különösen a bencések, a ciszterciek és a premontrei rend, valamint a céhek is fontos szociális szerepet tölthettek be.

Az amerikai alkotmányozás két eredménye, a virginiai Jogok Nyilatkozata és a Függetlenségi Nyilatkozat is hatalmas lépést jelentett a az alapjogok konkretizálása felé. A legnagyobb hatást azonban a francia forradalom idején elfogadott Az emberi jogokról szóló deklaráció jelentette, melynek hatására az emberi jogok fokozatosan tételes joggá váltak. Az emberi jogok fogalmának kialakulása a XVIII. századra tehető. Születése összekapcsolódott a természetjogi gondolkodással.

A XIX. század második felére, a magántulajdonra épülő polgári társadalomban óriási feszültségek keletkeztek. XIII. Leó pápa *Rerum novarum* (1891.) című pápai enciklikájában szorgalmazta az állami beavatkozást a felmerülő problémák megoldása érdekében. Eredményként létrejött a jogok második generációja, a gazdasági, szociális, kulturális jogok. A szociális jogok először a törvényalkotásban jelentek meg, majd az alkotmányokban is megfogalmazódtak. Elsőként az 1917-ben elfogadott és 1920-ban hatályba lépett mexikói alkotmányt szokták említeni, valamint az 1919-ben elfogadott weimari alkotmányt. Még egy fontos alapjogi kötődése van

az egyik, egészen pontosan az 1849-es Német Birodalmi Alkotmánynak, ugyanis ebben a deklarációban jelenik meg elsőként az alapjogok kifejezés.

A második világháború után felerősödött a szociális alkotmányozás. Majd az alapjogok nemzetközivé válása volt megfigyelhető.

Az Európa Unió szociális jogának főbb forrásai

Elsőként a Párizsi Szerződést kell megemlítenünk. Az Európai Szén- és Acélközösséget (ESZAK) létrehozó Párizsi Szerződés (1951) elsődleges céljának tekintette a szociális problémák kezelését, melyek a szén- és acélipar szerkezetváltozásából eredtek. A Gazdasági és szociális rendelkezések valamint A foglalkoztatáspolitikai címeket viselő cikkek is jelzik a szociális ügyek kiemelt szerepét.

Az Európai Atomenergia Közösséget (Euratom) megalkotó Római Szerződés (1957.) nem hozott lényeges változást a szociálpolitika terén. Említést érdemlő azonban az, hogy szigorú munkahelyi egészség- és biztonságvédelmi szabályokat fektetett le.

Az Európai Tanács által kibocsátott Európai Szociális Charta (1961) a kivetkező igen fontos forrást. A tagállamok azt tűzték ki célul, hogy lakosságuk életszínvonalát emeljék és előmozdítsák a szociális jólétet, minden hátrányos megkülönböztetés nélkül. A dokumentum megfogalmazott bizonyos irányelveket és alapvető szociális jogokat, amelyeket a tagállamoknak nemzeti politikájuk kialakításakor figyelembe kell venniük.

A charta dinamikus jellegű egyezmény, ami azt jelenti, hogy minden tagállam arra vállal kötelezettséget, hogy jogalkotásával, intézkedéseivel a kartában lefektetett alapelveket figyelembevételével törekszik az életszínvonal folyamatos emelésére. A tagállamoknak bizonyítaniuk kell, hogy folyamatosan tesznek azért, hogy a Chartában előírtaknak megfeleljenek. A kartához való csatlakozáskor nem követelmény, hogy a tagállam az összes cikkelyt ratifikálj, csupán meghatározott minimum vállalására köteles. A későbbiekben újabb és újabb cikkek teljesítését kell vállalnia.

Következő állomást az 1972. évi Párizsi Csúcs jelenti, amelyen megállapodás született arról, hogy aktív programokkal erősítik a közösség szociális dimenzióját. Ezután született meg az EK első Szociális Akcióprogramja 1974-ben (az európai „New Deal”). Az Akcióprogram nyomán számos szociális tartalmú irányelv, ajánlás született a következő évtizedben.

1986-ban megszületett az Egységes Európai Akta, amely a szociálpolitikáról, mint a gazdasági kohézió erősítésének eszközéről szól.

Igen fontos dokumentum az 1989-ban a Bizottság által megalkotott Munkavállalók Szociális Alapjogáról szóló Charta, amelybe kifejezetten szociális tartalmú előírásként fogalmazza meg a foglalkoztatás és bérezés, az élet- és munkakörülmények javítását, illetve a szociális védelmet.

A Maastrichti Csúcson, 1991-ben az eddig felsorolt jogforrások által megalkotott közösségi szociális jogi normák bekerültek a Római Szerződésbe. A Harmadik Rész VIII. címébe kerültek a szociálpolitikai intézkedések (Szociálpolitika; oktatás, szakképzés és ifjúság). Az 1. fejezet a szociális rendelkezéseket tartalmazza (136-145.cikkelyek), a 2. fejezet az Európai Szociális alapról (146-148.cikkelyek), a 3. fejezet az oktatásra és a szakképzésre vonatkozó rendelkezésekről szól.

Az 1997. évi Amszterdami Szerződés megfogalmazta az emberi jogok feltétlen tiszteletét, a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, újra fogalmazta a kirekesztés, a szegénység elleni küzdelem fontosságát, kimondta a tagországok foglalkoztatáspoli-

tikáinak, az élet- és munkafeltételek harmonizálásának követelményét, hogy csak néhány példát említsek.

A luxemburgi foglalkoztatási csúcson (1997) létrehozták az Európai Foglalkoztatási kezdeményezést, megfogalmazták a következő évi foglalkoztatási irányvonalakat. Berlinben, 1999-ben meghatározták a Strukturális Alapok reformjainak alapelveit 2000-2006 között. Ugyanebben az évben Kölnben a koordinált foglalkoztatási stratégia továbbfejlesztés, a strukturális reformok folytatása volt napirenden.

A rövid szociális jog forrásainak áttekintés után hasznos szólni a közösségi jog jogelveiről, hiszen ezen elvek mentén születnek meg az Európai Unió dokumentumai, mint például az egyik legfontosabb az Alkotmányos Szerződés szempontjából; az Alapvető Jogok Chartája, melyről a későbbiekben lesz szó.

A közösségi jog általános jogelvei

A jogelvekről általában

A közösségi jog alapelveinek kialakulására a tagállamok jogrendszereinek közös alapelvei hatottak. A közös jogelvek alkalmasak arra, hogy csökkentsék az adott országok jogrendszerei között meglévő különbséget, és elősegítsék a közösségi jogrend érvényesülése érdekében a legmegfelelőbb megoldást. Ezek a Bíróság által kidolgozott alapelvek később bekerültek az Alapszerződések révén a szerződés szövegébe. A következőkben röviden ismertetem a közösségi jog alapelveit.

A közösségi jog közvetlen alkalmazhatósága

A közvetlen hatály azt jelenti, hogy az európai közösségi jogot a tagállamok területén közvetlen módon kell alkalmazni, vagyis a közösségi jogot a tagállamokban a címzetteknek végre kell hajtani. A közösségi jog révén az egyéneknek is lehetnek alanyi jogai, melyek azokat saját nemzeti bíróságaik előtt érvényesíthetik. E jogok nemcsak a tagállamokkal szemben illetik meg a magánszemélyeket, hanem meghatározott esetekben a magánszemélyek egymás közötti vitáiban is. A közvetlen hatály elvének nagy szerepe van abban, hogy a közösségi jog egységes alkalmazása teljes körű legyen az összes tagállamban.

A közösségi jog elsőbbsége

A közvetlen hatály elvéhez szorosan kapcsolódik a közösségi jog elsőbbsége. A közösségi jog és a nemzeti jog összeütközése esetén a közösségi jogot kell alkalmazni. Nemzeti jogalkotó nem változtathatja meg, nem hatálytalaníthatja. A közösségi jog primátusa a gyakorlatban úgy nyilvánul meg, hogyha egy konkrét ügyre vonatkozóan közösségi jogi norma létezik, akkor az elsőbbség elve alapján minden esetben a közösségi jogot kell alkalmazni, hiába létezik a nemzeti parlament, vagy önkormányzat által elfogadott jogszabály.

A szolidaritás elve

Ez az elv azt jelenti, hogy a közösség tagállamai az Alapszerződésekben kötelezettséget vállaltak arra, hogy nemcsak jogaikat teljesítik, hanem egymás irányában érvényesülő kötelezettségeiknek is maradéktalanul eleget tesznek. E nélkül a Közösség belső kohéziója nem lenne biztosítható.

A szubszidiaritás elve

A szubszidiaritás elve az EK szerződés 3.b cikke alábbi rendelkezésén alapul: „a kizárólagos hatáskörébe tartozó kérdések kivételével a Közösség a szubszidiaritás elvének figyelembevételével csak akkor jár el, ha a javasolt intézkedés célkitűzéseit

– azok terjedelme és hatása miatt – a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért, a kívánt eredményt a közösség aktusa hozhatja létre”. Ez a gondolat jelenik meg az Európai Unióról szóló Szerződésben is, mely deklarálja azt az elvárást, hogy „a döntéseket a polgárokhoz a lehető legközelebbi szinten hozzák.”

Az egyenlőség

Az egyenlőség elve a Római Szerződés különböző cikkeiben jelenik meg:

- a 7. cikk alapján tilos bármely állampolgárságon alapuló diszkrimináció a Szerződés alkalmazási körében,
- a 119. cikk kimondja az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét, tekintet nélkül a dolgozó nemére,
- a 40. cikk (3) bekezdése tilalmazza az eljárások és a fogyasztók közötti különbségtételt a mezőgazdaság tekintetében,
- a 117-118. cikk tilalmazza a különbségtételt a szakképzés, a javuló életszínvonal, a társadalombiztosítás, a szervezkedési és a kollektív alku tekintetében.

Az egyenlőség elve a Bíróság jogértelmezése szerint sokkal több a felsorolt szabályok konkrét tartalmánál.

Az egyenlőség elve alapján biztosítható a közösség minden állampolgárának, hogy azonos feltételekkel juthasson hozzá a közösségi javakhoz, akár szolgáltatásról, akár termékekről legyen szó.

Az egyenlőség elvén alapulva nem lehet más tagállamok polgárát rosszabbul kezelni, mint a saját állampolgárokat.

A diszkrimináció tilalma

Diszkrimináció alatt a közösségi jogban a semleges differenciálással szembeni negatív előjelű eltérő bánásmódot értjük.

Diszkriminációról akkor van szó, ha hasonló vagy összehasonlítható tényállásokat eltérően, vagy különböző tényállásokat azonosan kezelnek. Hacsak ez objektív okokkal nem igazolható. Ha azonban eltérő tényállásokat kezelnek eltérően, az nem minősül diszkriminációnak.

Ha a megkülönböztetés egy látszólag semleges ismerv alkalmazásán nyugszik, azonban ez hatását tekintve olyan, mintha az állampolgárság kritériumára épülne a differenciálás, akkor közvetett diszkriminációról van szó.

A közösségi jog is elismeri a megkülönböztetés jogosságát bizonyos esetekben, illetve a „pozitív diszkriminációt”, amennyiben az érintettek helyzetének különbözősége erre alapot ad.

A verseny torzításának tilalma

A verseny torzításának tilalmát a Római Szerződés 30. cikke alapozza meg, mely tilalmaz minden olyan intézkedést, mely a tagállamok között a behozatal mennyiség-szerű korlátozását eredményezi, illetve azzal azonos hatást kelt. Az EKSZ. 3. cikkének g) pontja azt is kimondja: „a Szerződésben megfogalmazott célok megvalósításához egy olyan rendszer működtetésére is szükség van, amely biztosítja a közös piacon a verseny torzulásmentes érvényesülését”.

A versenyszabályok egy része a vállalatok tevékenységét szabályozza, más része pedig az államokra nézve tartalmaz rendelkezéseket.

Az állami támogatás tilalma

Szorosan kapcsolódik a verseny torzításának tilalmához az állami támogatások tilalma. Az állami támogatások is alkalmasak arra, hogy közvetlen beavatkozással a piac szereplőinek a piacon elfoglalt helyzetüket befolyásolják.

Összeegyeztethetetlenek a közös piaccal azok az állami támogatások, amelyek meghatározott vállalatokat vagy egyes termelési tevékenységet előnyben részesítenek, s ezzel a versenyt eltorzítják, vagy annak torzításával fenyegetnek, amennyiben a tagállamok közötti kereskedelmet befolyásolják.

Hallgattassék meg a másik fél is

Az alapelv lényege röviden, hogy véleményt nyilváníthat az, akinek érdekeire a döntés felismerhető módon hatást gyakorol. Már a római jogban alkalmazott alapelv.

Hatékony jogi felülvizsgálat

Ezt az alapelvet legegyszerűbben úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mindenkinek joga van a jogorvoslatra. A tagállamoknak gondoskodniuk kell arról, hogy minden személynek joga legyen a hatáskörrel rendelkező bíróság előtt tényleges jogorvoslatra az állam olyan intézkedéseivel szemben, amelyet közösségi jogot sértőnek tart.

Equity

Az equity röviden megfogalmazva az igazságosság, méltányosság követelménye. Az angol ítélkezésben joghézag esetén alkalmazták az igazság helyreállítására. A közösségi jogban elsősorban a Bíróság ítélkezésében megvalósuló alapelv.

A jóhiszeműség

A jóhiszeműség elve értelmében azok részesülhetnek jogvédelemben, akik jóhiszeműen járnak el. A Bíróság a magánszemélyeket illetően arra a következtetésre jutott, hogy a közösségi jog nem védi azok érdekeit, akik jóhiszemű eljárásukkal azt nem érdemlik meg. A Bíróság ugyanakkor azt is megállapította, hogy az EK szerveinek jóhiszeműen kell eljárniuk, nem cselekedhetnek önkényesen, minden aktusuknak megfelelő jogi alappal kell rendelkeznie.

A jogbiztonság

A jogbiztonság elve sok elemet tartalmazó alapelv. A jogbiztonság elve alapján tilos a visszaható hatály, a szerzett jogok és a legitim elvárások sérelme.

Az arányosság elve

Az alapelv lényege, hogy az egyén szabadsága csak a közérdek védelméhez szükséges mértékben korlátozható. Ez azt jelenti, hogy az EK szervei a tagállamok polgárait csak közérdekből és csupán olyan mértékben róhatnak kötelezettséget, korlátozást vagy büntetést, amit az elérni kívánt cél indokol. A Közösség ténykedése nem lehet aránytalan a szándékolt célhoz viszonyítva.

Az alapvető szabadságjogok

Az Európai Közösség szerződésének 3c. cikkében négy alapszabadság megvalósítását tűzte ki célul, melyek alapvető fontosságúak a közös piac szempontjából. Nélkülük nem valósítható meg a nemzeti határok nélkül működő európai piac. Számos bírósági jogeset támasztja alá fontosságukat. A négy alapszabadságnak alapjog jellege van. Ezek:

- az áruk szabad mozgása;

- a személyek szabad mozgása;
- a szolgáltatások szabad mozgása;
- a tőke szabad mozgása.

A nemzeti elbánás elve

A nemzeti elbánás elve tiltja mind a közvetlen, mind a közvetett megkülönböztetést, azaz minden olyan nemzeti intézkedést, amely esetleg megkülönböztetéshez vezethet. A nemzeti elbánás elve alól kivételek tehetők. Az ezen kivételek alapján született nemzeti intézkedéseknek azonban meg kell felelniük a jogbiztonság követelményeinek, azaz kellően pontosnak kell lenniük. Nem felel meg a jogbiztonság követelményének, ha egy tagállam jogrendszere általános fogalmakat használ. A közrendre és közbiztonságra csak akkor lehet hivatkozni, ha a társadalmat fenyegető valódi és kellően komoly veszély áll fenn.

A kölcsönös elismerés elve

A kölcsönös elismerés elve a Szerződésben kifejezetten nem szerepel, az a Római Szerződésnek az áruk importja korlátait eltörlő 28. cikkén alapul.

A kölcsönös elismerés elve csak abban az esetben érvényesül, ha az adott területen még nem fogadtak el nemzeti szabályozást „felülíró” közösségi szabályt. Ez utóbbi esetben ez a közösségi szabály az irányadó. A fent bemutatásra került elvek az EU egyik legfontosabb dokumentumában, az Alapjogi Chartában is helyet kaptak. A következőkben e deklarációt igyekszem bemutatni.

Az Alapjogi Charta születése

Az alapvető jogok katalógusát tartalmazó uniós dokumentum kidolgozása nem új keletű gondolat. Mégis 2000 decemberéig nem született olyan kötelező erejű egyezmény, szerződés vagy jogszabály, amely az alapvető jogokat összefoglalná, rögzítené. Az Európai Tanács nizai ülésén azonban a 15 tagállam állam- és kormányfőinek egyetértésével, az EU intézményei, az Európai Parlament, az Európai Bizottság és a Tanács ünnepélyesen kihirdették az Európai Unió Alapvető Jogok Chartáját. A Charta két folyamat kölcsönhatásának gyümölcse. Egyfajta válasz azokra a kritikákra, amelyek a polgárközpontú Európai Unió alapvető jogokat érintő tevékenységét illetve annak hiányát érték, illetve az integrációban elért szint és a keleti bővítéssel járó problémák megoldásának igénye adja.

Az emberi jogok védelme az Alapjogi Charta előtt

Elsőként a Római Szerződést kell megemlítenünk. A szerződés eredetileg is tiltotta az állampolgárságon alapuló diszkriminációt, valamint a férfiak és a nők közötti egyenlő bérezést követelte meg. Azonban az alapvető jogokra általában vonatkozó rendelkezéseket nem tartalmazott.

A Maastrichti Szerződés (1992.) elfogadásáig az Európai Közösségben csak nem kötelező erejű dokumentumokban pl.: deklarációkban, nyilatkozatokban és Európai Bíróság joggyakorlatában jelentek meg az emberi jogok. Néhány ezek közül: a Tanács, a Bizottság és a Parlament 1997-es Közös Nyilatkozata, amelyben az Európai Közösség intézményei kijelentették, hogy az alapvető jogok kiemelt jelentőségűek; az Európai Parlament 1989. április 12.-én elfogadta az Alapvető jogokról és szabadságokról szóló Nyilatkozatát, amely huszonnyolc cikkben foglalja össze a polgári szabadságjogokat, szociális, kulturális, valamint eljárásjogokat. Fontos megjegyeznünk azt, hogy egyik joganyag sem kikényszeríthető. Az igazi áttörést a Maastrichti

Szerződés F.1 cikke (új 6. cikk) hozta meg, amelyet az Amszterdami Szerződés (1997.) módosításai igyekeztek tökéletesíteni. Az új 6. cikk legitimálta a Bíróság által az Európai Unió alapelveiként védett alapvető jogokat és a tagállamok alkotmányait, mint hivatkozási alapot.

Az Amszterdami Szerződéssel módosított Maastrichti Szerződés további négy cikke tartalmazza az emberi jogok, illetve a demokrácia védelmére vonatkozó bekezdéseket. Ezek a következők. Az új 7. cikk felhatalmazást adott az Unió intézményeinek, hogy szankciót alkalmazzanak azon tagállamokkal szemben, amelyek a 6. cikkbe foglalt alapelveket súlyosan és tartósan megsértik. A 11. cikkben a közös kül- és biztonságpolitika céljai között szerepel a demokrácia és az emberi jogok erősítése. A Maastrichti Szerződés módosított 46. cikke az Európai Bíróság hatáskörét kiterjeszti az emberi jogok tiszteletben tartásának elvére is, de kizárólag a közösségi intézmények akciói vonatkozásában. Tehát az Európai Bírósághoz lehet fordulni, ha egy közösségi intézmény eljárása, vagy döntése sérti az alapvető jogokat. A 49. cikk a csatlakozni szándékozó államokkal szemben támasztott feltételként iktatta be az alapvető jogok betartását.

Az Alapjogi Charta születésének kronológiája

Az 1999. június 3-4-ig tartott Európai Tanács határozatot hozott az Európai Unióbeli alapvető jogokról szóló charta megalkotásáról. A kölni csúcson deklarálták: az alapvető jogokat egyetlen egyezményben kell rögzíteni annak érdekében, hogy az alapvető jogok megfoghatóbbá váljanak az európai polgárok számára. A határozat kimondja, hogy az alapvető jogok védelme az EU alapító elve és legitimációjának elengedhetetlen feltétele. Az Európai Közösség Bírósága meghatározta és megerősítette az alapvető jogok tiszteletben tartásának kötelezettségét az Unió részéről.

Döntés született a Charta elemeiről, kidolgozásának és elfogadásának menetrendjéről és feltételeiről. E szerint a Chartát az Európai Tanácsnak az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Egyezményében garantált és a tagállamok alkotmányos tradícióiból eredő alapvető jogokra és szabadságokra, valamint eljárási jogokra kellett alapozni. Ugyanakkor csak az Európai Unió állampolgárait megillető alapvető jogokat, valamint az Európai Szociális Chartában és a Munkavállalók Alapvető Szociális Jogairól szóló Közösségi Chartában deklarált gazdasági és szociális jogokat is tartalmaznia kellett. Tehát a Charta célja, a már létező jogforrások deklarálta jogok összegyűjtése, és ezáltal e jogok hangsúlyosabbá tétele.

A kölni tanácskozáson előírták, hogy lehetőséget kell biztosítani a Gazdasági és Szociális Bizottság, valamint a Régiók Bizottsága szakértőinek, hogy véleményüket kifejezhessék.

A következő lépést a finn elnökség alatt az Európai Tanács 1999. október 15-16-án tartott tamperei tanácskozás jelentette.

Döntöttek a Chartát kidolgozó testület pontos összetételéről. Ennek alapján a Chartát a 15 tagállam állam-és kormányfői egy-egy, az Európai Bizottság egy, az Európai Parlament 16 és a nemzeti parlamentek 30 képviselőjéből álló testület dolgozta ki. Megfigyelőként a munkában részt vett az Európai Bíróság és az Európa Tanács két-két küldötte, valamint szakértők is.

1999. december 17-én megalakult a magát Konventnek nevező (Convention) testület, amelynek elnöke Roman Herzog lett. A Konvent megválasztotta a Praesidium elnevezésű elnökséget, amely a Charta szövegezésével járó feladatokat látta el. A

elnökség munkájában arra törekedett, hogy a polgárok számára könnyen érthető és befogadható szöveget alkossanak.

2000. nyarára elkészült a Charta első szöveg-tervezete. Így az állam- és kormányfők a feirai csúcson első olvasatban már megvitathatták az anyagot.

A Konvent 2000. október 2-án konszenzussal elfogadta a Charta tervezetét, befejezve ezzel munkáját. A biarritzi csúcson előterjesztett szövegtervezetet a résztvevők kielégítőnek találták.

Az Európai Tanács a nizzai ülésen üdvözölte az Európai Parlament, a Bizottság és a Tanács által kihirdetett EU Alapvető Jogok Chartáját, valamint megállapították, hogy a Charta jogi státuszáról később döntenek. Az állam- és kormányfők a Nizzai Szerződéshez fűzött nyilatkozatban egyértelművé tették, hogy a dokumentum a következő, 2004-es kormányközi konferencián kerül újra napirendre.

1999 januárjában a német elnökséget megnyitó beszédében Joschka Fischer külügyminiszter vettette fel az Európai Alkotmány kérdését, amelynek „kiindulópontjaként” az EU Alapvető Jogok Chartáját nevezte meg. Ma, a Rómában 2004. október 29-én aláírt Alkotmányos Szerződés második részét képezi az EU Alapjogi Charta.

Az Alapjogi Charta tartalma

Az Alapjogi Charta az Unió történetében először tartalmazza teljeskörűen az összes polgári, politikai, gazdasági és szociális jogokat.

A Charta Preambulumból és hét fejezetből áll: Méltóság, Szabadságjogok, Egyenlőség, Szolidaritás, Állampolgári jogok, Igazságszolgáltatás, Általános rendelkezések. Összesen 53 cikket tartalmaz.

A deklarációhoz felhasznált jogforrások száma jóval túlhaladta a Kölnben meghatározottakat. Az Európai Unió alapszerződéseire és másodlagos joganyagára, Egyezményre és annak Jegyzőkönyveire, a tagállamok alkotmányos tradícióira, az Európai Bíróság és a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróság joggyakorlatára, az Európai Szociális Chartában és a Munkavállalók Alapvető Szociális Jogairól szóló Közösségi Chartában foglaltakra, illetve különböző nemzetközi szerződésekre és egyezményekre, úgymint az Európa Tanács Emberi jogi és biogyógyászati, valamint a személyes adatokról szóló Egyezményei, a Nemzetközi Büntető Bíróság döntései, az ENSZ Gyermek Jogairól szóló New York-i Egyezménye, a Korruptió ellenes küzdelmeiről szóló Egyezmény és a Polgári és Politikai Szerződés támaszkodik.

A dokumentum preambuluma igen szűkszavú. Leszögezi, hogy a Charta célja az alapvető jogok fokozottabb védelme. Majd megerősíti azokat a dokumentumokat, amelyeken az okmány alapul.

Az Alapvető Jogok Chartájának első fejezete, a MÉLTÓSÁG

Ez a fejezet az abszolút jogokat tartalmazza, tehát azokat, melyeket az állam semmilyen körülmények között nem korlátozhat. Ezek közé tartozik a az emberi méltósághoz való jog, az élethez való jog. Tartalmazza a kínzás, az embertelen bánásmód és büntetés, rabszolgaság, kényszermunka tilalmát.

Nagy újdonsága a dokumentumnak, hogy belekerült a személyi sérthetlenséghez való jog (klónozás tilalma, testrészek kereskedelmének tilalma).

II. Fejezet: SZABADSÁGJOGOK

A fejezet a polgári és politikai jogokat kíséri meg összegyűjteni. A személyes szabadsághoz, magán- és családi élet tiszteletben tartásához, személyes adatok védel-

méhez, lelkiismereti szabadsághoz, oktatáshoz, művészi és tudományos szabadsághoz való jogokat tartalmazza többek között a fejezet.

III. Fejezet: EGYENLŐSÉG

E fejezet a diszkrimináció általános tilalmát mondja ki. Érdekessége, hogy külön kiemeli a férfiak és nők közötti megkülönböztetés tilalmát, és pozitív oldalról közelíti meg azt. Emellett az egyenlőség fenntartása érdekében megengedett a hátrányos helyzetű fél számára az előnyök biztosítása is. A fejezet még kiterjed az idősek és a gyermekek jogaira, a kulturális, vallási és nyelvi sokféleség, a fogyatékosok társadalmi beilleszkedéséhez való jogának elismerésére és a törvény előtti egyenlőség tiszteletére.

IV. Fejezet: SZOLIDARITÁS

A fejezete a gazdasági és szociális jogokat deklarálja. Minden fejezethez sok módosító javaslat érkezett, de ehhez a legtöbb, hiszen e jogok kérdése igen kényes téma minden ország számára. A Charta kihirdetése után rengeteg kritika érte a dokumentum ezen részét, mivel egy sor fontos jog szövegbe foglalása kimaradt. Ilyen például a munkához való jog deklarálása. Megtalálhatók azonban például munkavállalók tájékoztatásához és konzultációhoz, kollektív tárgyaláshoz, munkaközvetítéshez való jogok, valamint a gyermekmunka tilalma, fiatalok munkavédelme.

V. Fejezet: ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK

Itt főként azok a politikai jogok szerepelnek, melyek kizárólag csak az EU állampolgárait illetik meg. A jogok egy másik csoportja az EU valamely tagállamában letelepedett, illetve ott irodával rendelkező természetes vagy jogi személyeket is megilletik.

VI. Fejezet: IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

E fejezet alatt csupán csak négy cikkely szerepel, melyek a büntetőjogi alapelvek közé sorolhatóak. Például az ártatlanság védelme, arányosság elve, kétszeres értékelés tilalma.

VII. Fejezet: ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

Az utolsó fejezet a Charta hatályát (51. cikk), a garantált jogok köréről (52. cikk), a jogok védelmének szintjét (53. cikk) és a jogokkal való visszaélés tilalmát (54. cikk) rögzítik. E néhány cikk határozza meg a dokumentum kereteit.

Munkám elején előre jeleztem, hogy nem célom „megfejtetni” annak okát, hogy miért aratott ekkora sikertelenséget az Alkotmányos Szerződés, csupán vázlatát próbáltam adni annak a problémakörnek, melyet az elemzők a bukás okának neveztek meg. Befejezésül Szigeti Péter: *Előre az Európai Unió IV., szociális pillére felé* című cikkéből szeretnék pár gondolatot idézni, melyek igazolják fenti állításomat, illetve érdemes néhány felvetett kérdésen elgondolkodni a jövőre nézve, bár nem biztos, hogy az erős pragmatizmus a legjobb megoldás, a célhoz vezető út...

„A Konvent alkotmánytervezetéhez való viszonyunkat kétfelől is érdemes átgondolnunk. Egy *maximális* és egy *minimális stratégia* szempontjából.

Alapvonásaiban nem a munkatársadalom és nem a népek Európáját, hanem a tőke, a politikai osztályok, az eurokrácia elgondolásait tükrözi. Mégis: figyelembe véve a globális kapitalizmus erőviszonyait, azt, hogy objektíve nincs forradalmi helyzet, érdemes felvetni: *van-e pozitívuma az európai egység – alkotmányozáson, még ha neoliberais szellemiségű alkotmányozáson keresztül is – erősítésének?*

Milyen tendenciákat lehet erősíteni a tervezetnek – egy igen kevésbé aktuális maximális stratégia, a *radikális elutasítás* álláspontjának minimális alternatívájaként?

Azt gondolom, hogy ha a belátható közeljövő a „kapitalizmus kapitalizmus ellen” versenyét mint világgazdasági régiók (Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás – Európai Unió – Délkelet-Ázsia) versenyét állítja előtérbe, akkor érdemes arra törekedni, hogy az EU ne maradjon egy USA-hegemóniájú, egypólusú világrend alárendelt tagja, hanem lehetőleg békés eszközökkel emancipálja önmagát.

A továbbiakban a szociális kérdésben és a szociális jogokban rejlő előrelépési lehetőségekre szeretnék javaslatot tenni. A *szociális kérdés* – noha a közbeszédben gyakran keveredik vele – nem azonos a *szociális jogok* kérdésével. A jog csak egy vetülete, konfliktusfeloldó és -szabályozó technikája a nála lényegesen *szélesebb és összetettebb* szociális kérdésnek. Utóbbinak a kapitalizmusban gazdasági (például munkaerőpiaci helyzet, munkabérszínvonal, munkanélküliség), történelmi (fejlett, fejletlen ország stb.), politikai (például munka-tőke közötti erőviszonyok, kormányzati irányvonal, érdekegyeztetés stb.) szociálpolitikai (az egészségügy és a társadalombiztosítás milyensége, az aktív és passzív népesség aránya stb.), de még kulturális összetevői is vannak. (Ezek konkrét elemzésére egy maximális stratégia alkalmassága estén nyílna lehetőség, és válna ez egyben szükségessé).

A szociális jogok nem tartoznak sem az EU I. pillérébe, a három gazdasági közösségébe, sem a II., közös kül- és biztonságpolitikai pillérébe, sem a III., bel- és igazságügyi együttműködést tartalmazó pillérébe. Jogilag sem a közösségi jog elsőbbségi körébe tartozó dokumentumok foglalkoztak vele, mert nem *Rendelet* és még csak nem is kötelezően harmonizálandó *Irányelv* (direktíva) tartalmazta a szociális jogokat, hanem csupán *jogi ajánlások*. Tehát nem kötelező joganyagok, igaz, figyelembe vehetőek, vagy akár a nemzeti hatóságok által belső jogalkotással átvehetőek, harmonizálhatóaknak tekinthetők. Az alkotmánytervezetig ez volt a jogi helyzet, s ez a státusa jelenleg is az EU két legfontosabb szociális jogokkal foglalkozó dokumentumának, nevezetesen: a munkavállalók alapvető jogait tartalmazó 1989-es és az Európa Tanács eredetileg 1961-es Európai Szociális Chartájának. Most némiképp fordult a kocka:

Az alkotmánytervezet elfogadásával *jogilag kötelező lesz az unió Alapjogi Chartája* (ami az alkotmánytervezet II. része), azaz *bekerült a kötelező joganyag körébe a Nizzai Szerződés rendszertanában a szabadságjogok közé, s ez előrelépés*. (Szemben a liberális felfogással, nem tesz különbséget ugyanis az első és második generációs jogok, negatív és pozitív jogok között.)

Csakhogy: az a problémánk vele, hogy kevés jog van benne, kevés garanciával, s túl tömören. Röviden: *tartalmitlag szegényesebb védelmet ad*, mint a két előbb megnevezett dokumentum. Ezeket az unió Alapjogi Chartájának preambuluma – s ez jó hír – meg is erősítette, de amelyek ettől még ma sem kötelezőek, csak ajánlási rangúak maradnak. (A luxemburgi Bíróság esetjoga azonban alkalmazhatja ezeket.)

Tehát az Alkotmány elfogadása esetén az unió másfél lépést tenne előre, hogy aztán rögtön vissza is vegyen belőle, amikor a kötelező joganyagot, a főleg az alkotmánytervezet III., *Egyenlőség* és IV., *Szolidaritás* címe alá tartozó jogainkat soványan határozza meg. Azaz a csekély, mindössze védelmi minimumokat adó uniós jogokat – minden tételes jogi rendelkezés esetében – *a nemzeti jogszabályok és gyakorlat által megállapított szabályokkal összhangban kell alkalmazni*. Például: a munkavállalói jogokat (II–27. cikk), a gyermekmunka tilalmát (II–32. cikk), szociális biztonsághoz való jogunkat, a fiatalok (II–34. cikk), az idősek jogait (II–25. cikk) is

ez a szabályozás jellemzi. Következésképp: tartalmilag nincs előrelépés. A III. és a IV. cím körében kezelt jogok deklarativak, ellátási szintekkel és jogvédelmi garanciákkal kevésbé foglalkoznak, s ennyiben szegényesebbek is, mint a korábbi, két ajánlási rangú dokumentum.

Árulkodó, hogy a *fiatal munkavállalókat uniós szinten és kötelező erővel* kell védeni a gazdasági kizsákmányolással szemben (II–32. cikk). Ez *progresszív tilalom*, de látható: nem a munkáé általában, csak a gyermekmunka kizsákmányolása tilos az Unióban. Igaz, ha a munka kizsákmányolása lenne tiltott, be kellene csukni a kapitalista üzemet, s ez már nem a minimális stratégia körébe tartozó követelmény. De a jelenlegi unió jellegét jól szemlélteti ez az ellentmondás: ami a különös gyermekmunkánál tilos, az nem tiltott, tehát megengedett a nem gyermeki, felnőtt munkával kapcsolatban.

További jellemző negatívum a II. 15. cikk is: a foglalkoztatás megválasztásának szabadságával, ami *szabadságjog*, hogy ne a munkához való szociális jogként foglalkozzanak vele.

Előrelépés van a férfiak és nők közötti egyenlőségben (II. 23. cikk), amelyet: “minden területen, így a foglalkoztatás, a munkavégzés és a díjazás területén is biztosítani kell”, s ahol az egyenlőség nem zárja ki a szükséges pozitív diszkriminációt. (Az ATTAC Franciaország támasztotta 21 követelményéből ezt az egyetlen, egészében elfogadták.)

A laza koordinációjú szociálpolitikát tovább kell vinni, s a *minimumszintek emelésével* közelíteni kell az egyes országok eltérő helyzetét. Közelíteni kell az egészségügyi és szociális ellátások rendjét, egy érdemi, de rugalmas koordinációval, melynek reális célja lehet: *a két korábbi, ajánlási státusú charta védettségű színvonalának elérése, kötelezővé tétele.*

Röviden, javaslatunk: előre az EU IV. szociális pillére felé!”

Irodalom

Asztalos Zsófia : Az Európai Unió Alapjogi Chartája és a Magyar Köztársaság Alkotmányának

alapjogi rendszere Collega, 2002. IV. évfolyam 1. szám

Bíró-Nádas-Rab-Prugberger: Európai és magyar szociális jog Debrecen, 2004.

Dr. Bérces Kamilla : Az Európai Szociális Karta Munkaügyi Szemle, 1998. június

Gyulavári Tamás- Könczei György : Európai szociális jog Osiris Bp. 2000.

Molnár Margit : Szociálpolitika és szociális jogi alapismeretek Pécs, 2003.

Nagy Janka Teodóra: Szociális jog Általános rész Wesley János Lelkészképző Főiskola Budapest, 2004.

Sári János: Alapjogok Osiris Bp. 2004.

[http://: db consilium.cu.int](http://db.consilium.cu.int)

www.dura.hu

www.konfoderaciok.hu

VÁRNAGY PÉTER

Felnőttoktatás (-képzés) és kisebbségi jogok az európai integráció dimenziójában a roma népesség vonatkozásában

Nézzük meg elméletileg, melyek azok a *főbb kötelességek* felnőtt roma polgártársainkkal szemben – elsősorban felnőttoktatási tekintetben, – amelyek *az emberi jogokból* fakadnak, főleg a Hágai Ajánlások tükrében.

Tekintsük először az Európa Tanács oldaláról a kérdést, ugyanis ennek programjában van egy olyan akcióterv, amely a roma népesség sajátos oktatási igényeinek kidolgozását célozza meg. Érdekes, hogy az Európa Tanács koncepciójában új terminusként jelentkezik az ún. *oktatáshoz* (esetünkben felnőttoktatáshoz) *való jog feljogosítása*. Mit takar ez a fogalom? – kérdezhetjük. Tömören: ez a jog lehetővé teszi az egyén számára, hogy életét irányítsa, illetve annak irányítását átvegye az államtól (lásd az élethosszig tartó tanulás koncepciójának erősödése az Európai Unióban). Bővebben: ez a jog felhatalmazza az egyént a döntések befolyásolására, az aktív részvételre és a demokratikus élet tökéletesítésére. Olyan jog, amely az egyént képességekkel ruházza fel, mivel az egyén társadalmi, gazdasági és politikai kompetenciái az ezen jog teljes körű érvényesítéséhez kapcsolódó feljogosító folyamatokra támaszkodnak. Azonkívül ez a jog lehetővé teszi más emberi jogok elsajátítását is, mint például a munkához való jog, az identitáshoz való jog és a megfelelő életszínvonalhoz való jog. Ily módon hozzájárul az emberi jogok összessége koherenciájának és eredményességének megteremtéséhez.¹

A következőkben induljunk ki abból a generális koncepcióból, amelyet az Európa Tanács úgy fogalmaz meg – tegyük hozzá: implicite a felnőttoktatás számára, – hogy mindenkinek olyan oktatást kell biztosítani, amely személyi törekvéseinek és igényeinek megfelel. Véleményünk szerint ez a közelítés tökéletesen adekvát azzal a *perszonalista* (személyközpontú) *andragógiai elmélettel*, amely hazánk gyakorlatában – különös tekintettel a kisebbségeknél revelálódik napjainkban. Egyes nyugati szerzők a többféleségben megnyilvánuló egységet oktatási szempontból a sokféleség paradoxonának nevezik.²

Jogi aspektusból vizsgálva a kérdést, így tehát az oktatáshoz való jog egyúttal a sokféleséghez való jogot is jelenti. Azaz a fogalom a személyiségfejlesztéshez és az identitáshoz való jogot, a különbözőséghez való jogot, a személyi választás jogát, valamint a személyi igényeihez legjobban adaptálható bánásmód jogát takarja.³

¹ Tóth Teréz: Az Európa-építés folyamata az Európa Tanács oktatási tevékenységének tükrében. Új Pedagógiai Szemle, 2004. 2. szám 87. oldal

² Coulby C. – Jones C.: Postmodernity and European Education Systems. Chester, 1995, Trentham Books 16. oldal

³ Birzea, Cesar: Gyakorló demokrácia: oktatáspolitikai az Európa Tanácsban. Európai Oktatási Miniszterek Állandó Konferenciája XXI. Athén, 2003.

Az oktatáspolitikusok a fentebb említett *paradoxon feloldásához* választhatnak különböző közelítéseket: esélyegyenlőségen alapuló látásmód, a társadalmi igazságszágra építkező közelítés és az emberi jogokból következő kötelességek figyelembe vétele.⁴ Tanulmányunk témakörét tekintve most csak az utóbbira koncentrálunk, tehát az emberi jogokból fakadó kötelességekre, alapvetően a kisebbségi felnőttoktatás tükrében:

- *A hátrányos megkülönböztetés tilalmának elve:* megköveteli a hátrányos megkülönböztetés minden nyílt, intézményesített vagy strukturális, valamint rejtett formáinak felszámolását. Azaz gondoskodni kell arról, hogy senki számára se legyen lehetetlen az oktatás igénybevétele csak azért, mert szegény, nőnemű, etnikai kisebbségből származik, földrajzilag kieső térségben él, tanulási vagy fizikai nehézségekkel küzd.
- *A választás elve:* az oktatási kínálat sokszínűségét jelenti (diverzitás), amelyben a különböző egyének, csoportok és közösségek megtalálhatják a nekik leginkább megfelelő környezetet, tantervet vagy képesítést. A diverzitás így tanulási lehetőségekként jelenik meg, mely az emberi képességek sokféleségének pontos leképezését próbálja adni.
- *A pluralizmus elve:* esetünkben a felnőtteknek az oktatás iránti érdeklődés felkeltését és az abban való részvételüknek ösztönzését jelenti a különféle faktorok kapcsolatteremtése révén. Ezek közé tartoznak az üzleti szektor, a magánszektor, a média, helyi közösségek, önkéntes szervezetek, politikai testületek, munkaügyi hivatalok, egészségügyi szolgáltatók és egyéb közintézmények.

Néhány mondatban feltétlenül említést kell tennünk a felnőttoktatás módszereinek interkulturális vonatkozásairól is:

- Az egyik, amely a kisebbségek – adott esetben a roma etnikai közösségek oktatására, felzárkóztatására, integrációjára adaptálható oktatási/képzési módszerek közül talán a legjelentősebb, – az interkulturális oktatás kreatív jellegét hangsúlyozza, amely a különbségeket állítja a tanulás alapjának fókuszába. A már említett Birzea-előadás gondolatmenete e tekintetben a Bennett-féle differenciáció elmélet, valamint a Bourdieu-nek a kulturális tőkéről szóló tanítása szerint írja le e módszert. Következésképpen feltételezi, hogy a személyek rendszeresen találkoznak az eltérő kultúrákkal, ami természetesen kölcsönösségen alapul, azaz a másik kultúra értékeinek megismerése során az interkulturalitás jegyében a sajátjukat is újra felfedezik.
- A másik módszer az ún. *ellentmondásokból és konfliktusokból történő tanulás módszere*. Abból indulunk ki, hogy a sokféleségből természetesen eredhetnek kulturális konfliktusok, amelyeknek feloldásait erőszakmentesen kell végrehajtani. Pontosabban a megoldás jogi és politikai eszköze az emberi jogok kölcsönös korlátozása, vagyis az egyes személyek, a kulturális csoportok, közösségek jogai nem korlátozhatják másoknak a jogait.

Látszólag talán arányaiban a kelleténél többet foglalkoztunk az Európa Tanács vonatkozó dokumentumaival. Tettük ezt elsősorban azért, mivel az Európai Unió jelenlegi tagállamai – köztünk hazánk – egyúttal az Európa Tanácsnak is tagjai. Nyilvánvaló tehát, a kultúrától független, egyetemes érvényű értékek – emberi jo-

⁴ Tóth Teréz: Az Európa-építés folyamata az Európa Tanács oktatási tevékenységének tükrében. Új Pedagógiai Szemle, 2004. 2. szám 89. oldal

gok, pluralista demokrácia és jogállam, a kulturális sokszínűség védelme, fenntartása és fejlődésnek előmozdítása – deklarálásából folyik, hogy az Európai Unió (felnőtt-)oktatáspolitikai elveit, programjait és projektjeit hazánk felnőttoktatásában is megvalósítani törekedjünk.

Szólnunk kell a már hivatkozott *Hágai Ajánlásokról*. Figyelemre méltó, hogy mindegyik EBESZ-tagállam kötelezettséget vállalt a szervezet állam- és kormányfői értekezleteinek záróokmányaiból, a szervezet testületei ajánlásainak, valamint emberi jogi értekezleteinek dokumentumaiból eredő feladatok megvalósítására a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban is. Az összes EBESZ-államra az ENSZ emberi jogi – beleértve a kisebbségjogi – határozatai úgyszintén kötelezettségeket rónak, de az EBESZ-államok többségét az Európa Tanács normái is kötik.

Hangsúlyozzuk, hogy számos dokumentum mellett a Hágai Ajánlások is *a puha jog alapján* a nem kötelező érvényű normákat foglalják magukba, amelyek az államokra inkább politikai és erkölcsi kötelezettségeket rónak, az egyezményektől eltérően, amelyek az ún. kemény (kötelező érvényű) normákat tartalmazzák. Az EBESZ-ben azonban az ajánlások megvalósítását is figyelemmel kísérik – ebben az esetben a nemzeti kisebbségi főbiztos, – és jelentést készítenek az egyes államoknak a témával kapcsolatos viszonyulásáról és gyakorlatáról.

Az összesen 21 pontból álló Ajánlások 8 alfejezetre tagolódnak. Ez a tagolás a gyakorlatban felmerülő oktatási problémák figyelembevételével készült. A kidolgozás során megállapították, hogy valamennyi hatályos nemzetközi jogi dokumentum különböző mértékben deklarálja a kisebbségeknek azt a jogát, hogy anyanyelvük a kollektív identitás megőrzését szolgálja. Ez a jog mindenekelőtt az oktatás révén gyakorolható. A feladatokat meghatározó szakemberek szerint „a kisebbségi nyelvű oktatásra vonatkozó nemzetközi emberi jogi dokumentumok némileg homályosak és általánosak”. Tegyük hozzá, – sajnálatosan – hiányoznak a kellő utalások ezen oktatás fokozataira, – például felnőttoktatás, – továbbá azt sem definiálták, hogy az anyanyelvi oktatás milyen szintjét kell a kisebbségek számára biztosítani és milyen eszközökkel.

További igen fontos mozzanat, az ajánlások által az EBESZ-államok arra kaptak bátorítást, hogy támogatólag közelítsék meg a kisebbségi jogokat, vagyis az emberi jogok területén vállalt kötelezettségek teljesítéséről tartott koppenhágai értekezleten (1990) – amelyet hivatalosan az EBEÉ II. emberi jogi konferenciája néven tartanak nyilván – elfogadott ún. *Koppenhágai Okmány* 31. pontja (IV. rész) szellemében. E pont a nemzeti kisebbségek számára teljes egyenlőséget biztosító különleges intézkedések fogantatására buzdítja az államokat. Ennek az okmánynak a 33. pontja ugyanebben az értelemben azt követeli, hogy az államok a területükön élő nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitástudatát védjék, és teremtsék meg identitásuk előmozdításának feltételeit.

Ki kell emelnünk a szakértők ama megjegyzését, hogy a kisebbségi nyelvi oktatásra – felnőttoktatásra is – vonatkozó nemzetközi dokumentumok szerint a kisebbségeknek nemcsak az a joguk, hogy identitásukat az anyanyelv közege révén megőrizzék, hanem az is, hogy integrálódjanak és részt vegyenek a szélesebb államközösségi társadalomban azáltal, hogy az állam, illetve a többségi társadalom nyelvét megtanulják.

A fentiek alapján az EBESZ-tagállamok nemzeti kisebbségeinek többnyelvűvé válása úgy tekinthető, mint a nemzeti kisebbségek védelméhez és integrációjához kapcsolódó nemzetközi dokumentumok céljainak elérését szolgáló leghatékonyabb

eszköz. Az alap- és középfokú oktatásra vonatkozó ajánlások irányadóként szolgálnak a kisebbségi nyelvi nevelés politikájában és a rá vonatkozó programok fejlesztésében, azonban – sajnálatosan – itt sincs utalás a felnőttekre. Lényegében mindezek a megállapítások arra az alapelvre vezethetők vissza, mely szerint a többség és a kisebbség szellemi és kulturális fejlődése elkülönülten nem mehet végbe.

Mindezek érdekében, – követve az Ajánlások javaslatait – felnőttoktatási tekintetben *három instrukciót* nélkülözhetetlenül fontosnak tartunk:

- Az államoknak olyan feltételeket kell teremteniük, hogy a nemzeti kisebbségek reprezentatív szervezetei hatékonyan tudjanak közreműködni a kisebbségi oktatással kapcsolatos politikának, programoknak fejlesztésében és végrehajtásában.
- A nemzetközi joggal összhangban a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket – ahogy másokat is – megilleti az a jog, hogy az adott ország jogrendjének megfelelően saját oktatási intézményeket hozzanak létre és tartsanak fenn.
- Az egyes országok nem hátráltathatják ennek a jognak a gyakorlását azáltal, hogy az ilyen intézmények alapításának, fenntartásának szabályozása során megterhelő és méltánytalan jogi, adminisztratív követelményeket támasztanak.

Az ajánlások készítői végezetül kifejezték reményüket, hogy – mivel a kisebbségek oktatási problémái napjainkban is kényes témának számítanak, és mivel „a különböző nemzetközi emberi jogi dokumentumokban lefektetett normák kissé homályosak és általános jellegűek” –, az ajánlás kidolgozása bizonyára elősegíti a kisebbségi oktatási jogok kérdésének jobb megértését és megközelítését. Ezért a Hágai Ajánlások nem kívánnak a téma minden részletére kitérni, inkább olyan általános keretként szolgálnak, amely segítheti az államokat a kisebbségi oktatáspolitikai fejlesztésében. A kisebbségi oktatásügyben dolgozóknak pedig hasznos útmutatások és (nemzetközi jogi) hivatkozási alapok lehetnek.⁵

⁵ Bozóki Antal: Kisebbségi dosszié: Hágai Ajánlások. Családi Kör, Újvidék, 2001. ápr. 26. 18. sz.

DÉRI ÁGNES

Brüsszel – a mi városunk

Mint tagállamok, közvetve-közvetlenül mi is „brüsszeliek” vagyunk. Jelentős számú magyar alkalmazott van már Brüsszelben, és folyamatosan érkeznek az újabb pályázók. Brüsszelt ezért ismerni kell, fussunk át történetén. Belgium mai területét Julius Caesar i.e. 57 -ben hódította meg, mely i.u. IV-V. században a frank királyság központi magva lett. A frank birodalom bukásakor önálló hercegségekre esett szét, melyeknek történelme összeolvadt Németalföld történelmével.

Brüsszel neve először egy 695-ből származó oklevélben szerepelt „Brucsellā” formában („broek”=mocsár, „sali”=lakóhely). A várost a XI. században, a brabanti hercegek virágoztatták fel, a Bruges-t és Köln-t összekötő kereskedelmi útvonal egyik legnagyobb állomáshelyén a kereskedelem elsősorban szövetekre összpontosult, amelyet Franciaország, Olaszország és Anglia piacaira szállítottak. A XV. században a Brabant tartomány a burgundi hercegek uralma alá került. 1430-ban, „Jó” Fülöpöt meggyőzték, hogy Brüsszelben épüljenek palotái, így 1459-ben elkészült az Aula Magna. Ma a díszterem az egykori Coudenberg-palota része, a gótikus stílus csodája: egy óriási, tornyokkal szegélyezett, 16 méter magas, oszlopok és pillérek nélküli csúcsíves templomhajó. A Place Royale alatt nemrégiben végzett ásatások során felszínre kerültek a palota alapjainak maradványai, ezek ma is látogathatók. A többi 1731-ben elpusztította a palotában tomboló tűzvész. A város a XIV. század végéig virágzott. Különösen nehéz korszak volt a város életében II. Fülöp spanyol király uralma, melyhez egy fontos esemény, a „gueux”-epizód kapcsolódik. 1555-ben II. Fülöp lépett trónra, aki fontosnak tartotta, hogy a szorosabb ellenőrzés végett egyesítse és központosítsa azokat. A spanyol inkvizíció üldözte és máglyára küldte a protestánsokat. Az 1560-as évekre egyre erősödött a tiltakozás II. Fülöp politikája ellen, amit Egmont és Hoorn grófok, valamint Orániai Vilmos vezettek. 1566-ban petíciót nyújtottak be a spanyol kormányzónak, Pármai Margitnak, melyben követelték az eretneküldözés megszüntetését, a tartománygyűlés összehívását, a helyi nemesség bevonását a hadseregbe és a kormányzásba. A nép a nemesek mellé állt, a lázadókat lekicsinylően koldusoknak (gueux) nevezték. Ennek eredete, hogy amikor a németalföldi nemesek küldöttséget menesztettek Pármai Margit brüsszeli udvarába, a küldöttek olyan egyszerű és szegényes ruházatban jelentek meg, hogy a király egyik tanácsadója, Berlaymont a következőt mondta: „ne les écoutez pas, Madame, ils ne sont que les gueux” („Ne hallgasson rájuk asszonyom, ezek csak koldusok”).

A társadalmi engedetlenségre Fülöp könyörtelen elnyomással válaszolt, spanyol katonák tömegeit vezényelte az északi területekre, hogy elfojtsa minden ellenállást. A hadsereg élén a kegyetlenségéről hírhedt Alba herceg állt, aki Brüsszel főterén kivégeztette Egmont és Hoorn grófokat más, királyhű nemesekkel együtt. Általános népi ellenállás tört ki, különösen északon, Alba csak a déli, a katolikus egyházhoz hű városokban volt képes fenntartani hatalmát. 1579-ben a hét északi tartomány egyesült az Utrechti Unióban, és a „Hallgatag” melléknevet viselő Orániai Vilmost ismerte el kormányzó államfőnek. Az unió kimondta az elszakadást Spanyolország-

tól. E függetlenségét kikiáltó unióból, az Egyesült Tartományokból született meg a mai Hollandia, míg Németalföld katolikus, déli tartományai (Spanyol-Németalföld) több száz éven át maradtak spanyol és Habsburg uralom alatt. Ezek alkotják ma Belgiumot, valamint Luxemburgot.

A spanyol örökösödési háború tétje a spanyol Habsburgok kihalásával gazdatlanná vált világbirodalom megszerzése volt. Mivel ez a döntés az európai erőegyensúly megbomlását eredményezte volna, nemcsak a rivális osztrák Habsburgok, hanem a többi európai hatalom ellenállását is kiváltotta: a terjeszkedési szándékot az „Egyesült Tartományok” és Anglia sem nézte jó szemmel. A Habsburg Birodalom és a Francia Királyság által vezetett koalíciók közti fegyveres harc fő színtere a francia-németalföldi határtér, a mai Belgium területe volt. XIV. Lajos hadjárata alatt Brüsszelt is ostromolták: a mostani EU-negyed az ostrom közepén állt, a város központi része, a főtér és a városháza és több ezer lakóház is tűz áldozata lett.

1702-ben a franciák elfoglalták a várost, de 1713-ban az Utrechti Szerződés értelmében az ország nagy része Habsburg fennhatóság alá került, Mária Terézia uralma és Lotaringiai Károly helytartósága áldásos volt Brüsszelre: Lotaringiai Károly alatt a város fellélegezhetett, monumentális munkálatok révén klasszikus stílusú fővárossá akarta átalakítani.

1789-ben „brabant forradalom” néven felkelés tört ki és hosszú háborúskodás után az 1830-as forradalom Brüsszel függetlenségét hozta: I. Lipót, akinek személye a francia mellett az angol pártfogást is biztosította, 1831. július 21-én ünnepélyesen bevonult Brüsszelbe. Ekkor kezdett kialakulni a város mai arculata, a régi erődfalak helyén körutat építettek és új lakónegyedeket emeltek.

Brüsszel ekkor vált Belgium független fővárosává. Új köztisztviselői réteget vonzott (francia köztársasági és bonapartista emigránsokat is befogadott), az ipari külvárosok népsűrűsége pedig megnőtt. Bár Belgium lakosságának többsége flamand volt, az államhatalmat a frankofon felsőbb osztály birtokolta. Megkezdődött a lakosság lassú elfranciásodása. Ez a folyamat egészen a 20. század közepéig tartott, a brüsszeliak többsége ma francia nyelvű.

A flamand mozgalom a múlt század elejétől kezdett szerveződni. Jelenleg Belgium három régióra oszlik: a holland nyelvű flamand, a francia nyelvű vallon és a kétnyelvű „Brüsszel-főváros” régió. Ezzel párhuzamosan három kulturális közösség is létrejött: a flamand, a német nyelvű és a belgiumi francia közösség. Brüsszel 1958-tól az Európai Közösségek székhelye.

Mikor és hogyan települtek az EU intézményei Brüsszelbe?

Az intézmények székhelyének kérdése visszatérő téma a tagállamok között. Az Európai Védelmi Közösség kudarca után az integrációs folyamat újraindításának, – melyet a hat alapító tagállam külügyminiszterei a messinai konferencián határoztak el – illetve az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Euratom alapszerződésai tárgyalásának elsődleges színhelye a Val Duchesse kastély volt. A tárgyalások során kerülték a székhely kérdését, ebben a párizsi konferencia résztvevőinek sem sikerült konszenzusra jutniuk. Az első európai közösség, az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) létrehozásakor Franciaország és Németország Saarbrückent javasolta, a többi tagállam a decentralizációt támogatta, így az intézmények a különböző tagállamokba kerültek volna. Brüsszel, mint kompromisszumos megoldás merült fel, s ezzel minden tagállam egyetértett, egyet kivéve: *Belgium* Liège mellett foglalt állást, mivel az észak-európai szén- és acélmező földrajzi központjában és a szállítási útvo-

nalak csomópontjában helyezkedett el. Két napi kimerítő vita után elfogadták azt a javaslatot, hogy az intézmények ideiglenesen Luxembourgban legyenek, a parlamenti gyűléseket pedig az Európa Tanács strassburgi üléstermében tartsák. Brüsszel így elvesztette azt a történelmi lehetőséget, hogy az Európai intézmények egyedüli központja legyen.

Mivel az EKG elnöksége forgórendszerben váltakozott, s mert Belgium B-vel kezdődik, az első elnökséget Belgium töltötte be, a miniszterek tanácsának első ülését a Palais des Académies-ben tartották. Az intézmények adminisztrációs részlegei Brüsszelben kaptak helyet, míg a vezetőknek felváltva Brüsszelben és Luxembourgban kellett találkozniuk. Ez megerősítette Brüsszel helyzetét, ahol minden mindent megtettek, hogy megkönnyítsék a tisztviselők és a küldöttek életét. Az EU intézményeinek székhelyeit az Európai Tanács 1992-évi edinburgh-i ülésén rögzítették. Brüsszel megtarthatta a legtöbb bizottsági részleget, a Miniszterek Tanácsának titkárságát, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságot, és helyet adhatott a parlamenti bizottságok és frakciók üléseinek. Luxembourgban tartották negyedévente a Miniszterek Tanácsa üléseit és itt kapott helyet az Európai Bíróság, a Parlament titkársága és az Európai Beruházási Bank, majd pedig a Számvevőszék is ide került, amikor létrehozták. Az Európai Parlament (EP) plenáris üléseit Strasburgban tartják.

A Schumann körtéri épületesoport

A brüsszeli városfejlesztésből sokáig hiányzott egy átfogó Európa-központ-koncepció. A legelső intézményi részlegek a rue Belliard-on kaptak helyet, s ezzel egyidőben az Avenue de la Joyeuse Entrée és a rue de la Loi kereszteződésénél lévő irodakomplexum építésének első szakasza is befejeződött. A személyzet számának rohamos növekedése miatt az EU-s épületek egyre jobban szétszóródtak, a munkakörülmények romlottak hamarosan krónikus helyhiány lépett fel. 1965-re a 3200 bizottsági alkalmazott nyolc különböző épületben dolgozott. Ezek egyike a Berlaymont, ami a nevét az egykor a helyén működő apácázárdáról kapta. 1958-tól a belga kormány felajánlotta, hogy a bizottsági részlegek számára felépíttet a már létező irodák közelében egy új tömböt alakít ki. Az Európai Bizottságot érdekelte a kezdeményezés, mivel szüksége volt egy olyan épületre, ami a hatalmát és fontos szerepét szimbolizálta.

A 3000 tisztviselőnek helyet adó „EU-s közigazgatási központ” egy oszlopokon álló, aszimmetrikus kereszt alakú épület, tizenhárom emeletét egy központi betonkerethez rögzített acélrudak tartják – így maximális szabad közlekedést engednek talajszinten. Az *Európai Bizottság* (EB) egy teljes újjáépítés után 2004-ben foglalta el a Berlaymont-t, annak építésekor ugyanis tűzvédelmi anyagként egészségre káros azbesztvegyületet alkalmaztak, s a hatóságok emiatt teljes renoválást rendeltek el. Ezt a Bizottság finanszírozta, majd a munkálatok befejezésével lehetősége nyílt megvenni az épületet 560 millió euróért. Jelenleg mintegy 2700 tisztviselő - a biztosok, kabinetjeik és számos főigazgatóság - kapott itt helyet.

A Bizottság kereskedelmi, bővítési és külkapcsolati igazgatósága a tizenöt emeletes, 3 szárnyú Charlemagne-ban található. Ugyanakkor épült, mint a Berlaymont, és a Schuman körtér körül elszórt EU-s közigazgatási részlegeket gyűjtötte egybe. A megoldást támogatta a belga kormány, remélve, hogy az általa finanszírozott út- és vasúthálózatot jól ki fogják használni. A Bizottság, melynek részlegei gyorsan bővültek, presztízskérdésként kezelte a Berlaymont épület kizárólagos elfoglalását, majd amikor ez megtörtént, az EB a Charlemagne-t a Tanács titkárságának adta

(amely azelőtt a Mont des Arts-on helyezkedett el az Európai Gazdasági és Szociális Bizottsággal együtt), amely itt működött 1995-ig.

Az *Európai Unió Tanácsa* a rue de la Loi másik oldalán, a Justus Lipsius komplexumban működik. A helyszínről való megegyezés ebben az esetben sem volt egyszerű feladat. Belgiumnak sikerült meggyőzni a Tanácsot, hogy a Berlaymont-nal szemközi helyet foglalja el, egyben felajánlotta, hogy fedezi a telek és az infrastruktúra költségeit. A környékbeli lakosok azonban tiltakoztak: nem akarták, hogy a Maalbeek-völgy „közigazgatási gettóvá” váljon, így a projektet átmenetileg leállították.¹ A Tanács elhelyezésének kérdése 1979-ben újra előkerült, s végül egy nemzetközi versenykiírás eredményeképpen a kiválasztott projekt, a Justus Lipsius 1989–93 között épült fel.

A Justus Lipsius mellett áll a Residence Palace hatalmas épülete, melyet egy svájci építész tervezett art deco stílusban. Lakói számára luxuskomfortot és a milliomos polgári lét színvonalát nyújtotta 15 éven keresztül, ám a projekt túl nagyra törő volt Brüsszel méreteihez képest, és nem hozta meg a várt sikert a kor polgári vevőkörében. A második világháború után az állam vásárolta meg és közigazgatási központtá alakította át. A 2000. szeptemberi nizzai csúcsértekezlet tanácskozásai során az Európai Tanács úgy döntött, hogy ha az Unió 25 tagú lesz, akkor minden „rendes” ülést Brüsszelben tartja. Ez véget vetett a fővárosok rotációs rendszerének és Brüsszel kapta az elsőbbség jogát. Ha minden a tervek szerint halad, a Residence Palace felújított épületei adnak majd helyet az Európai Tanács rendszeres üléseinek 2008-tól.

Az integráció kezdetén az *Európai Parlament* a strassburgi Európa Tanács épületében kapott helyet. A Parlament közvetlen választásával, az Unió bővítésével és a Parlament hatáskörének kiterjesztésével a logisztikai problémák egyre nőttek. Miközben a tagállamok képtelenek voltak egyezsége jutni a helyszínt illetően, Brüsszelben egy holding társaság és egy bank közösen fogtak hozzá egy nemzetközi kongresszusi központ építéséhez, melyet hivatalosan nem az EP székhelyéül szántak.

Az edinburgh-i kompromisszum értelmében – Dehaene és Mitterand közötti megegyezésként (azóta „solution à la belge”-ként – megoldás belga módra – emlegetik) – Strassburgban és Brüsszelben is teljes infrastruktúrát építettek ki, hogy az EP mindkét helyen ülésezhessen, s ezt a kényelmetlen szétszakadást a Szerződések is rögzítették. Ennek megfelelően havonta egy ülést tartanak Strassburgban, a rendkívüli ülések, a politikai frakciók és a belső bizottságok üléseit Brüsszelben rendezik, az EP titkársága pedig Luxembourgban van. A két székhelyből eredő idő- és erőforrás-pazarlás pedig azon túl, hogy a működést hátráltatja, a Parlament imázsát is megkoptatja.

Az EU tanácsadó testületei, az *Európai Gazdasági és Szociális Bizottság* (EGSZB), amely egy európai szintű fórum a civil társadalmi szervezetek és egyesületek számára; valamint a *Régiók Bizottsága* (RB), amely Európa regionális és helyi hatóságait tömöríti. Ez utóbbit az 1991-es Maastrichti Szerződés hozta létre, és első ülést 1994-ben tartotta. A két testület 2004-ben került egy épületbe a rue Belliard-on.

¹ A Berlaymont mögötti bővítési terv alternatívjaként új épületet húztak fel az avenue d'Auderghem/Breydel/Belliard sarkán, s ezt a Bizottság ideiglenes helyéül szánták a Berlaymont renoválása alatt. Eközben egy 22 konferenciatermet tartalmazó komplexum is épült a place Jourdan szélén, ami lehetővé tette, hogy a Bizottság több épületben szétszórt konferenciatermeit egy helyen csoportosítsák.

A környék története

Az európai intézmények a Maelbeek-völgy (Maelbeek = malom-patak) két oldalán helyezkednek el. A patakot 19. század végén a Chaussée d’Etterbeek alatt futó csatornába terelték. Az Abbaye de la Cambre kertjeitől kezdve a patak kanyargós útját a vidéken keresztül rótta, St-Josse, Etterbek, Ixelles – ma BXL régió részei – ennek partjai mentén épültek ki.

A Lipót-negyed, ahova az EU-intézményeket helyezték, a 19. században alakult ki, régi városrész volt, ez a Brüsszelt a 14. század óta körülvevő erődítményeken kívül épült egyik első lakónegyed. A városi udvarházak (Town mansions) –többsége ma már nem létezik – egymást próbálták felülmúlni szépségben és presztízsből.

Az Európai Parlament épületei a Lipót-park szélén vannak. A park építészeti (Balat és Fuchs) angol stílusú, romantikus, festői elrendezést alakítottak ki, ami akkoriban nagyon népszerű volt. A park közepén épült állatkert épült, azonban igen rövid életű volt, mivel az állatokat nem gondozták megfelelően és azok elhullottak. A park kertészeti részét briliánsan kivitelezte egy botanikus, aki Közép- és Dél-Amerika növényvilágának felfedezéséről vált közismertté. Az üvegházakba egzotikus növényeket – 600 féle orchideát, 230 féle pálmát, gyógynövényeket, trópusi gyümölcsfákat – telepített. Mivel a szórakoztató park nem volt nyereséges, 1877-ben a város kezébe került, így a Lipót-park fokozatosan tudományos szerepet kapott. Ernest Solvay gyáros és Paul Héger orvos befolyása alatt, számos bankár támogatásával tudományos terület lett a park, ahol egyetemi intézetek kaptak helyet.

A Schuman körtér (1964-ig rue de la Loi/Wetstraat körtér) akkor jött létre, amikor a rue de la Loi-t (korábban: rue de la Société Civile) meghosszabbították a Lipót-negyedig. Az út a városközpontot és a Lindhout-fennsíkot kötötte össze, ahol a belga hadsereg gyakorlótere volt.

Ezt a gyakorlóteret alakíttatta át II. Lipót király kiállítási parkká, ez a mai Cinquantaire-park. A Belgium függetlenségének 50. évfordulójára készült művészeti és ipari termékek nemzeti kiállítás kétszárnyú palotáját a londoni South Kensington-múzeum stílusában Gedeon Bordiau építész tervezte. A két szárnyat félkör alakú oszlopsor és közepén és egy árkád köti össze. A hármas boltívet II. Lipót költségére építették, miután a kormány vonakodott megadni a szükséges összeget.

A „Square”-környék (a „Terek”), a Berlaymont mögötti terület fokozatosan lejtő terekre osztása a késő 19. századig nyúlik vissza. Azelőtt nagy tó választotta el a gyorsan növvő Lipót-negyedet a Granvelle-negyedtől, amely a Granvelle bíboros korábbi palotájához közel épült kis munkásházakból állt. A Gedeon Bordiau építész által készített terveket 1875-ben hagyták jóvá, megvalósítására pedig tíz évvel később, a gazdasági hanyatlás idején került sor. A Maelbeek-völgy vonalát követő lejtőn négy parkos tér (Square Marguerite, Ambiorix, avenue Palmerston és Marie-Louise) környéke a mai napig a „belle époque” eklektikus építészetének remeke.

Hova tovább?

Az európai integráció hat alapító országa közül kettőben is nemet mondtak a választók az Unió alkotmányára. Az európai együttműködés történetének eddigi krízisei után általában megerősödött, a mostani válság azonban egyszerre három területet – alkotmány, költségvetés és az Unió bővítése – érint. A helyzetet súlyosbítja, hogy lassult a gazdasági növekedés és kedvezőtlenek a demográfiai folyamatok, egyre nagyobb kihívást jelent az Unió gazdasági versenyképességének fenntartása. Köz-

ben a tagországok állampolgárai körében csökkent az Unióba vetett bizalom, Európa társadalmi, gazdasági és kulturális modellje továbbra is vonzó a kívülálló, szomszédos országok szemében.

A további bővítés lehetősége pedig újból felveti az új köztisztviselők elhelyezésének, az uniós testületek székhelyének kérdését. Elhelyezési gondok is közrejátszottak pl. a határőrizeti ügynökség központja kijelölésében: egyhangú szavazással végül Lengyelország lett a kiválasztott. Terv szintjén létezik egy kutatási-kutatásszervezési központ gondolata, valamint egy esélyegyenlőségi intézet ötlete is. Ezekben a - székhelyekért folyó - „presztízsjátzmákban” hazánk sikerrel szerepelhet.

Brüsszelben ma 30 520 közvetlen EU-s köztisztviselő él, 77 épületben, 1,5 millió m²-t foglalnak el. Az EU-negyed lakossága nagymértékben nőtt az EU-intézmények érkezése óta és ez tovább tart.

Luxembourg, Európa bírói fővárosa. 1952-ben az EU ideiglenes központjaként Luxembourgra esett a választás, s ez nem volt teljesen ártatlan döntés: mérete kizárja, hogy az EU fővárosává váljon. Azonban mivel a latin és a germán civilizációk kereszteződésénél található, nyitottsága és mérete mindenképpen mellette szólt. Az intézmények a Kirchberg-fennsíkra helyezkednek el, ami a 90-es évek elejétől radikális városfejlesztésen ment át és sok állami és magán-ingatlanbefektetőt vonzott. Az ott lévő EU-intézmények (Bíróság, Számvevőszék, az EP titkársága, EBB) mára már egységesebb városi környezetet élvezhetnek.

Strassburg, Európa parlamenti fővárosa. Az egyik ok, amiért a szerződések idején az EP Strassburgba került, az volt, hogy az Európa Tanács üléstermeit tudta használni. A Parlement 1992 (Edinburgh) óta havonta egyszer itt tartja plenáris ülését, a rendkívüli ülések bizottsági és politikai csoportok ülései Brüsszelben vannak. A strassburgi vas-, beton- és üvegkomplexum 1994-99 között épült az Ill folyó és a Marne csatorna találkozásánál, s két részből áll: egy csonka oszlop formájú irodai torony, belsejében központi udvar, homlokzatán rózsaszín homokkő, illetve egy széles háromszög, ahol az ülésterem és a kis tanácstermek kaptak helyet. Tetejét ellipszis alakú fémtető borítja, s egy belső utca szeli át buja növényzettel.

Az EU viszonylag szűk területen elhelyezkedő épületeiben sokrétű munka folyik. A szervezet a jelenben tett erőfeszítései mellett a jövőre is gondol. Épülő új parlamentjében már megtervezték az Európa Unió Múzeumát. A mintegy hatezer négyzetméteren berendezendő múzeumnak már igazgatója is van, a lengyel születésű Krzysztof Pomian, a párizsi Társadalomtudományi Egyetem történészprofesszora személyében. A múzeum belga civil szervezetek kezdeményezésére és forrásaiból jönne létre, az EU egyelőre nem vesz részt a munkálatokban. A történetiszemléleti viták moderálását nemzetközi tanácsadó testület segíti, amelynek magyar tagja is van: Klaniczay Gábor történész.²

² Szócs Lázló (Brüsszel):Európmúzeum épül Brüsszelben. Népszabadság.2005. szeptember 2.p.1.

ZÁDORI IVÁN

Guernsey

Bevezetés

Jared Diamond *Collapse* c. művében számtalan történelmi példát olvashatunk arra vonatkozóan, hogy egy-egy közösség vagy társadalom mennyire volt képes olyan gazdasági-társadalmi rendszert kiépíteni, amely hosszabb-rövidebb ideig biztosította tagjai számára a fenntarthatóságot és számtalan olyan példát is, ahol az adott közösségek nem voltak képesek úrrá lenni a kritikus problémákon.¹ Az összeomlást a vizsgált társadalmak tekintetében természetesen több tényezőre lehet visszavezetni, de nyilvánvalóvá válik az is, hogy az esetek többségében a „kudarok” mögött az erőforrások kimerülése és környezeti katasztrófák állnak, melyek akkor lesznek igazán súlyosak, ha az adott társadalmak nem képesek szükségleteiket és társadalmi-gazdasági rendszerüket más – akár külső – erőforrásokkal helyettesíteni, kiegészíteni vagy pótolni. Az említett környezeti katasztrófák jelentős része emberi tevékenység, a rendelkezésre álló erőforrások kimerítése, valamint a nem megfelelő gazdálkodás során következik be, melyekre, mint kihívásokra, az adott társadalom nem megfelelően reagál. Diamond szerint négy hibás döntéstípus vezethet a kudarchoz²:

- Az adott közösség nem tudja előre jelezni a kritikus szituáció bekövetkezésének lehetőségét (nem megfelelő helyzetértékelés- és felismerés, rossz analógiák követése, ill. egyfajta „felejtés”: a korábban jelentkező kritikus szituációkból eredő negatív visszacsatolások által generált tanulási tapasztalatok már olyan régen történtek, hogy feledésbe merültek).
- Amikor a problémák már jelen vannak, nem képesek megfelelően észlelni a kritikus folyamatokat, mert:
 - a problémák nehezen érzékelhetőek, csak későbbi következmények láthatók;
 - Akik adott esetben észlelni tudnák a problémát (vezető, törvényhozó, stb.), nem ismerik megfelelően az adott szituációt, hogy a szükséges ellenlépések megszülethessenek;
 - A probléma csak fokozatosan alakul ki, lassan növekszik, jelentős, szélsőséges ingadozásokkal, amely szintén nem teszi lehetővé a kérdések megfelelő komolysággal történő kezelését, ráadásul az egymást követő generációk egészen más szituációt érzékelnek realitásként.
- Amikor az észlelés sikeres, nem tesznek kísérletet a probléma megoldására: elsősorban azért, mert az adott szituáció valakinek mindig jó, legalábbis rövidtávon;

¹ Jared Diamond: *Collapse, How Societies Choose to Fail or Survive*, Allen Lane, London, England, 2005.

² Jared Diamond: *Collapse. How societies choose to fail or survive*. Allen Lane, London, 2005. 419-440. p.

- Megpróbálják megoldani a problémát, de nem sikerül: mert nincs rá elég kapacitás, mert, bár lehet, hogy létezik a megoldás, túlságosan drága, a megoldási kísérletek gyengék, vagy túlságosan is későn jönnek.

Ha bekövetkezik valamiféle katasztrófa (bár ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy egyik pillanatról a másikra történik meg), milyen lehetőségek adódhatnak az ott élő emberek számára?

- Mivel az adott területen nem tudják tovább folytatni a korábbi gazdasági-társadalmi aktivitásaikat, más területre vándorolnak (ha ott már vannak, az esetek többségében konfliktushoz alakulhat ki, de a mai világban ez a megoldás a nemzetállami struktúra miatt elég nehézkesen képzelhető el).
- Bekövetkezik a katasztrófa, a népességszám lecsökken, ha vannak még erőforrások, a korábbinál jóval alacsonyabb szinten történő gazdasági-társadalmi aktivitás lesz jellemző, ha nincsenek, teljes pusztulás.
- Az erősödő negatív visszacsatolások hatására valamiféle innováció következik be, amely biztosítja az új szituációhoz történő adaptációt.

Az eddig vázolt folyamatok jól nyomon követhetők különféle szigetek példáin, különösen azon esetekben, ahol külső erőforrások bevonására nincs lehetőség. Kis szigetek esetében általában működik az alulról felfelé történő környezeti- és erőforrás menedzsment (bottom-up), közös érdekek léteznek, a lakosság jól ismeri a kritikus pontokat, tanulva a korábbi eseményekből, mindenki együtt dolgozik azon, hogy közösen oldják meg a felmerülő problémákat. A másik út a felülről lefelé történő centralizált, központi megoldás (top-down), amely a nagyobb szigetek jellemzője. A közepes méretű szigetek és társadalmak esetén Diamond szerint a központi hatalom általában gyenge, a problémák megoldására irányuló erőfeszítések gyakran felörlődnek a rivális csoportok hatalmi harcaiban.³

A következőkben egy olyan sziget rövid bemutatása kerül sor, amely a „kiemelten” sikeres kategóriába tartozik, eredményeinek, gazdasági-társadalmi fenntarthatóságának kulcsa elhelyezkedésére, sajátos történelmi hagyományaira, valamint az európai, illetve a világ gazdasági folyamatokba történő hatékony bekapcsolódására vezethető vissza.

Guernsey

Guernsey Normandia partjai előtt megközelítően 8000 négyzetkilométernyi területen elterülő Csatorna-szigetek egyike. A területen két kormányzóság (Bailiwick) található, Jersey és a hozzá kapcsolódó kisebb szigetek (Dirouilles, Barnouics, Minquires and Ecrehou), illetve a Guernsey Kormányzóság a hozzá tartozó Alderney, Sark, Herm, Jethou szigetével és néhány kisebb szigettel (Lihou, Burhou and Brecqhou) együtt. A 65.000 lakosú Guernsey a második legnagyobb sziget a térségben a maga 65 négyzetkilométernyi területével.⁴ Az utolsó jégkorszak végéig a szigetek egybefüggő szárazföldet alkottak a normandiai partvidékkel, csak a tengerszint megemelkedésével szakadtak el a kontinenstől. A feltárások szerint emberi jelenlétnek megközelítően 5000 éve vannak nyomai a szigetekeken. Időszámításunk szerint 56-ban kerül a sziget római fennhatóság alá. A sziget római neve Sarnia, és a rómaiak elsősorban kereskedelmi bázisként használják. A Római Birodalom bukása után a kereszténység is megjelenik a szigeten a 3-4. század körül, majd viking (normann)

³ Uo. 277-279. p.

⁴ <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/gk.html>, 2005. 09. 27.

fennhatóság alá kerül a terület. 924-től a szigetek a Normandiai hercegséghez tartoznak (gyakorlatilag napjainkig). A következő jelentős dátum 1066, amikor Hódító Vilmos, Normandia hercege elfoglalja Angliát, és királlyá koronázzák. Ettől az időponttól kezdve az angol koronához tartoznak a Csatorna-szigetek, de már ekkor saját önkormányzattal rendelkeznek.⁵

1204 újabb fordulópontra Guernsey történetében, mert ebben az évben János angol király elveszti Normandiát, II. Fülöp francia király kiszorítja az angolokat Franciaország területéről. A szigetlakóknak el kell dönteniük, hogy továbbra is hűségesek lesznek az angol koronához, vagy az elfoglalt Normandiával együtt francia fennhatóság alá kerülnek. Angliát választják: ezért 1215-ben a már Földnélküli János angol király bizonyos jogokat és privilégiumokat adományoz, amelyek továbbra is lehetővé teszik az Angliától független önkormányzatiságot (kormányzósági rendszer – Bailiwick system). A Bailiwick tisztviselői feudális normann címeket birtokolnak: bailiff (törvényhozó és állami hatalom birtokosa, a kormányzó), seneschal (judge, bíró), greffier (clerk, főtisztviselő), prevot (sheriff, főszolgabíró), és a douzeniers (a Parish Council-okból delegált, 12 választott képviselő).

Az elkövetkező 200 évben a franciák nincsenek túlságosan kibékülve azzal, hogy a szigetek az angol fennhatóságot választották, ezért több alkalommal megkísérlik elfoglalni a szigetet (1214, 1305, 1336), de a pusztításon kívül nem sikerül megvetni lábukat Guernsey-n. A százéves háború alatt 1338-ban a franciák elfoglalják a szigetek jelentős részét, de csak 1340-ig sikerül megtartaniuk. Ezek után megkezdődik a városfalak tervszerű építése és a sziget különféle helyein található erődítések fejlesztése. Ettől függetlenül a támadások és csatározások tovább folytatódnak (1356, 1372, stb.) olyannyira, hogy IV. Edward angol király IV. Sixtus pápától azt kéri, hogy nyilvánítsa semlegessé a szigetet, melyet végül az 1480-as pápai bulla tesz lehetővé. Egy évre rá megalakul a Guernsey-i állam (States of Guernsey).⁶

Ekkortól némileg nyugalmasabb idők köszöntenek a szigetre, a lakossága körülbelül 6.000 fő, de érdekes módon már ekkor sem engedélyezett a szabad letelepedés Guernsey-n.⁷ A reformáció időszaka egyébként elég kemény időszak és sok vallási harcot eredményez Guernsey életében, attól függően, hogy melyik csapat éppen az erősebb, és milyen támogatók vannak a háttérben. A vallási csatározásokkal függ össze a sziget első oktatási intézményének, a mai napig funkcionáló Elizabeth College-nak a megalapítása is (1563). Guernsey jogállását 1559-ben I. Erzsébet szabályozta, egységes vám és jogrendszert vezet be, biztosítva a szabad kereskedelmet az Egyesült Királyságon belül, és garantálva a további semlegességet és a sziget autonómiáját. Az angol polgárháború évei alatt ismét zavaros idők következnek, a katolikusok és a protestánsok, a királpártiak és Cromwell hívei között állandósulnak a harcok, ráadásul a szigetnek addig viszonylagos biztonságot nyújtó semlegesség is megszűnik 1689-ben.

A sziget történetének következő periódusát akár „kalóz-érának” is nevezhetnénk. Ez gyakorlatilag a semlegesség 1689-ben történő elvesztésétől kezdődően 1856-ig tart, amikor is újból nemzetközi szerződés keretében szabályozásra kerül a semlegességi kérdés. Az angol kifejezés azonban mást jelent: „privateer” azért nem

⁵ Johnston, P.: A Short History of Guernsey. 4th Edition. Guernsey Press Co. 1994. 15-27p.

⁶ Uo. 35-45- p.

⁷ Ez a korlátozás csak I. Erzsébet uralkodása alatt változik majd meg, lehetővé téve a francia protestáns hugenották néhány csoportjának letelepedését.

minősíthető egyszerűen kalóznak, mert királyi felhatalmazással végzi a tevékenységét, és a megszerzett zsákmány bizonyos szabályok szerint kerül felosztásra. 1/5 rész jár a királynak, a maradék zsákmány 2/3-a a vállalkozás tulajdonosainak, és a fennmaradó rész pedig a hajó kapitánya, tisztjei, és legénysége között kerül felosztásra. A kalózkodás annyira jól beválik, hogy ez funkcionál a sziget fő bevételi forrásként, „iparaként”. Például 1800-ban az ilyen jellegű tevékenységből származó haszon meghaladja az 1 millió fontot, főleg francia és amerikai hajókat megrövidítve. A másik „iparág”, ami hatalmas fejlődésnek indul, a csempészet, amit gyakran „szabad kereskedelem” címszóval emlegetnek, a szigetek speciális helyzetéből adódóan kiválóan alkalmas a különféle áruk raktározására, átrakására. A speciális kalózkodás, valamint csempészet folytatása miatt megindul a sziget lakosságának jelentős anyagi differenciálódása, és a meggazdagodott „vállalkozók” régi arisztokráciába történő betagozódása.⁸ A francia forradalom után a sziget elleni lehetséges invázió potenciális lehetősége egyre nagyobb lesz, különösen Napóleon hatalomra kerülése után válik reális veszéllyé, megindul tehát a sziget régi erődítéseinek felújítása, új erődítmények építése. A támadás (bár valóban tervezik a franciák) végül is nem valósul meg, az építkezések és erődítési munkálatok eredményei azonban napjainkban is láthatók a szigeten.

A 19. században, hála a fejlődést előtérbe helyező kormányzóknak, számtalan olyan beruházás valósul meg, ami a mai napig nagy jelentőséggel bír a szigeten, 1829-re 85 km elsőosztályú és 28 km másodosztályú út épül, megalapozva a jelenlegi infrastruktúrát. Az építkezésekhez az alapanyagot helyben termelik ki, és a belső építkezéseken kívül fontos kiviteli kereskedelmi cikként jelenik meg a kitermelt gránit. Az építkezésekkel kezdődően megindul a városiasodás, és jelentős építkezések történnek a szigeten, nem utolsósorban azért, mert 1831-ben kolerajárvány tombol, jelentős emberáldozatokkal, és nyilvánvalóvá válik, hogy a településeket mindenképpen hozzá kell igazítani a megnövekedett számú népesség igényeihez. A gazdaság egyébként töretlenül fejlődik, a gránit bányászat és értékesítés, a hajóépítés és a mezőgazdasági tevékenység növekedése egyre inkább átalakítja a korábban szinte csak csempészetre és kalózkodásra épülő gazdaságot. További növekedést hoz a sziget bekapcsolódása az „európai” vérkeringésbe a kontinens és a szigetek között rendszeressé váló hajójáratok beindításával.

A szigetek természeti szépségei, különleges értékei és hagyományai az idegenforgalom rohamos térhódítását eredményezik. 1939-ben megnyitják a sziget repülőtérét is, új lehetőségeket adva a külvilággal való kapcsolat további fejlesztésére. A II. világháború azonban megakasztja a töretlen fejlődést: a német csapatok 1940 elején elfoglalják Normandiát, majd 1940. június 30-án megszállják a Csatorna-szigeteket is. A németek hatalmas erődítési munkálatokat végeznek a szigetekeken, bunkereket, ágyútornyokat, géppuskafészeket és erődök tömegét építik fel, arra számítva, hogy a szövetségesek itt is támadni fognak. Ez azonban elmarad, a partraszállás nem itt történik meg, Guernsey szinte teljesen elszigetelődik, melynek eredményeképpen a megszállók és a sziget lakossága, utánpótlás hiányában a háború végére majdnem éhen hal.

⁸ Johnston, P.: A Short History of Guernsey. 4th Edition. Guernsey Press Co. 1994. 60-66p., ill. Victor Hugo a Magyar Elektronikus Könyvtárban is olvasható, A tenger munkásai c. regényében is szemléletes képet fest Guernsey ezen periódusáról. (<http://mek.oszk.hu/02600/02637/html/>)

A modern Guernsey

A II. világháború után megindul a sziget helyzetének normalizálódása, a gazdasági növekedés újabb lendületet kap, és újra a turizmus egyik kedvelt célpontjává válik. Az idegenforgalmon kívül a kertészet és zöldségtermelés elég hosszú múltra tekint vissza a szigeten.⁹ Kezdetben szőlővel és virágokkal próbálkoznak, majd a múlt század fordulóján már a paradicsom a legnépszerűbb üvegházban termelt növény Guernsey-n. Napjainkban a paradicsomon kívül a vágott virágok termelése is jelentős bevételt biztosít a szigetlakóknak, valamint a szigeten található tejgazdaságok is igen jelentősek: a „Guernsey tehenek” arról híresek, hogy a világon a második legzsírosabb tejet adják. A másik fontos terület a halászat, ami szintén évszázados hagyományokra tekint vissza.

Ahogy korábban a kertészet és üvegházi növénytermelés az igazi húzóágazat a sziget életében, napjainkban elsősorban pénzügyi és egyéb szolgáltatások területén tapasztalható viharos fejlődés: a szigeten nincs forgalmi adó, társasági adó, és kedvezőek a jövedelemadó százalékok is. Guernsey elsősorban tehát adóparadicsomként, banki és finanszírozási központként funkcionál, jelentős bevételeket hozva az itt élő emberek számára. A pénzügyi szektor fejlődésével párhuzamosan az információs technológiával összefüggő iparágak jelentős terjedése is megfigyelhető a szigeten. A dinamikusan növekvő gazdasággal rendelkező sziget a világ egyik (ténylegesen is) legdemokratikusabb helye, szinte nincs munkanélküliség, „igazi” gazdasági problémák, társadalmi feszültségek, és a bűnözés sem nagyon jellemző.

Irányítási rendszer, közigazgatás

A szigetek évszázadokon keresztül tapasztalható autonómiája és függetlensége sajátos igazgatási formák és stratégiák kialakulását eredményezte, melyben az ősi hagyományok keverednek bizonyos angol és francia jellegzetességekkel. A Guernsey kormányzósághoz tartozik Guernsey (65 km²), Alderney (8km²), Sark (5km²) és Herm (1,3 km²) valamint néhány kisebb sziget, mint Jethou, Lihou, Brecqhou és Burhou, melyek folyamatosan nem lakottak. A kormányzóság (the States) feje II. Erzsébet királynő. A „States” vezetője a kormányzó (Bailiff, a király/királynő jelöli ki), és a helyettese (Deputy Bailiff), továbbá a koronát képviselő helyettes kormányzó (Lieutenant Governor, szintén a király/királynő jelöli ki). A jogrendszer az angol jogra épül különféle speciális helyi rendeletekkel, törvényekkel, amelyek felügyeletét a Royal Court látja el. Írott alkotmány nincs, szokásjog, közösségi joggyakorlat az, ami az egyes folyamatokat, jogokat és kötelezettségeket szabályozza. A törvényhozó testület az egykamarás parlament (States of Deliberation), az összességében 45 parlamenti helyet a lakosság népszavazás útján delegálja. Nincsenek politikai pártok, a delegált képviselők függetlenek. A parlament 2 képviselője Alderney szigetet képviseli, valamint a parlament tagjai a korona képviselői is, akiknek megfigyelő, illetve bizonyos szituációkban tanácsadó szerepük van (Her Majesty's Procureur (Attorney General), Her Majesty's Comptroller (Solicitor General) és Her Majesty's Greffier (Court Recorder and Registrar General)). Érdekes, az uralkodó képviselőinek „másodlagos” szerepét a parlamenti helyük is mutatja: székük a kormányzó székénél alacsonyabb szinten helyezkedik el.

A parlament ülései nyilvánosak. A különféle formális ceremóniák hagyományosan franciául történnek, de a viták és tárgyalások angolul. A Csatorna-szigetek lakói

⁹ Érdekes, hogy az első üvegház 1792-ben épül.

nem szavazhatnak az Egyesült Királyság parlamenti választásain. Az Egyesült Királyság kormánya csupán a védelemért és külkapcsolatokért felelős, minden egyéb ügy, beleértve az adórendszert is a helyi önkormányzatok hatáskörébe tartozik és a teljes autonómia jegyében történik. A sziget központi bírósága, a Royal Court a kormányzó fennhatósága alatt működik (a 18. század közepéig nem különült el a törvényhozó és végrehajtó hatalom). A Royal Court elnöke a kormányzó, illetve a helyettes kormányzó. Esküdtszék nincs, viszont van 12, a parlament által választott bíró (Jurat), akik a nagyobb jelentőségű ügyekben döntenek, míg a Magistrate's Court a kisebb horderejű ügyekben döntésképes.

A szigetek kapcsolata az Egyesült Királysághoz kizárólag az angol koronán keresztül történik, mert Ófelsége egyben Normandia hercegi címét is viseli. A szigetek nem tagjai az Európai Uniónak és nem is társult tagjai. A szigeteknek csupán korlátozott, speciális kapcsolata van az EU-val, amit az Egyesült Királyság csatlakozást deklaráló 1972-es törvénye szabályoz¹⁰. Ezen rendelkezések szerint a szigetek részei az EU vámterületének. A közösségi vámtarifák, adóterhek és egyéb mezőgazdasági importkvóták szabályozzák a kereskedelmet abban az esetben, ha EU-n kívüli országról van szó és a tagországokkal a szabad kereskedelem, áruk és szolgáltatások szabad áramlása valósul meg. Más szabályozás nem vonatkozik kötelező jelleggel a szigetekre.

Továbbélő parish-rendszer Guernsey-n

Eredetileg a sziget 10 egyházközségre (parish) oszlott, melynek kialakulása legkorábban a 7. századra tehető. Az egyes parish-ek kialakulásánál jellemző, hogy korábbi történeti korok lakói által használt területeken jöttek létre a későbbi települések központjaiként funkcionáló egyházak és az azokat körülvevő települések (néhány egyház kőkorszaki telepekre épül, néhány „csak” római eredetű építményekre). Az egyházközségek nem egyenlő méretűek, egyet kivéve mindegyiknek van tengerpartja. Valószínűsíthetően már az első misszionáriusok megérkezése előtt kialakult ez a rendszer, és amikor a kereszténység kezdett a szigeten elterjedni, minden parish központjában templom épült. A községeket természetes határok veszik körbe. A kutatások azt mutatják, hogy az egyes határok kialakulásában a mezőgazdasági tevékenység is közre játszott, a lakott területeket körbeölelő művelt területeket körbevetették a nem művelt területek és biztosították az egyes községek közötti természetes választóvonalakat. A községek Guernsey-n a következők: St. Peter Port, St. Sampson, Vale, Castel, St. Saviour, St. Peters in the Wood, Torteval, Forest, St. Martin és St. Andrew.

Az évszázadokon keresztül funkcionáló rendszer tehát hosszú időn keresztül a közösségek életének szervezőjeként és a területi irányítás alapjaként funkcionált, széleskörű önkormányzatiságot biztosítva az egyes területeknek. Érdekes megvizsgálni, hogy napjainkra mi maradt ebből a rendszerből. Az egyes községek „világi és egyházi” területen fejtik ki tevékenységüket. A világi részt választott képviselők irányítják: Constables (~rendőr, általában két főt választanak, 3 évre), illetve Douseniers (12 fő). Belőlük áll össze a Parish Council. A 2004-es igazgatási reformok megelőzően a Parish Council-ok képviselői (községenként 1) részt vehettek a parlamentben és képviselhették a közösségek érdekeit és tolmácsolva elképzeléseit. Jelenleg ez már nem működik, de a parish-ek továbbra is választanak egy testületet,

¹⁰ Protocol 3, the United Kingdom's Act of Accession to the European Community in 1972

ami véleményezhet, illetve korlátozott beleszólást biztosíthat bizonyos, parish-eket érintő ügyekben (Douzaine 'Rep').

Milyen ügyek maradtak tehát parish-hatáskörben? Elsősorban a helyi – világi és egyházi – közösség szervezése, a rendszeres ülések és tanácskozások, bizonyos közösséget érintő adók megállapítása, beszedése és adott esetben újraelosztása (Parish tax, Dog tax, stb.), engedélyek (pl. fegyvertartási, bizonyos esetekben építési engedélyek) kiadása, valamint utak, sövények, árkok és falak, illetve a közösségek tulajdonát képező területek rendben tartása és kezelése. A parish rendszer átalakulása és bizonyos tevékenységeinek korlátozása „törvényszerűnek” tekinthető, mivel a korábbi időkben az egyes egyházközségek ténylegesen is elkülönülő településeket alkottak, nagyfokú önállósággal és tevékenységeik koordinálási lehetőségeivel, azonban napjainkra ezen elkülönülések megszűntek, gyakorlatilag az egész sziget – néhány területtől eltekintve – egybeépült, értelmét veszítette a különálló gazdálkodásra és irányításra épülő rendszer korábbi formában történő fenntartása. A parish-rendszer azonban tovább él, a hagyományok ápolásában és a helyi közösségek szervezésében betöltött szerepe minden bizonnyal még hosszú időre biztosítani fogja fennmaradását.

Alderney

Alderney szigete speciális helyzetben van: a kormányzóságon belül széles körű autonómiát és függetlenséget élvez, saját parlamenttel, melynek feje az elnök (President), valamint 10 választott (egyébként nem fizetett) képviselő (States members). A parlament minden hónapban ülésezik, és 4 évente vannak a választások. Az irányítás 3 bizottság működésén keresztül valósul meg (Policy and Finance, General Services, valamint Building and Development Control), továbbá a már korábban említett Guernsey parlamentben a szigetnek két, szavazattal bíró képviselője is helyet foglal. „Közös” ügynek tekinthető az adózás, valamint a kormányzóság stratégiai tervezésébe történő bekapcsolódás. Bizonyos tekintetben Alderney-n is funkcionál a parish-rendszer, bár a sziget kis méretéből adódóan itt csak egy parish működik (St. Anne).

Sark

Merőben más a helyzet Sark szigetén: itt még „feudalizmus” van, saját „hűbérúrral”. Szintén az angol korona birtokaként és a Guernsey Kormányzóság részeként szereplő apró sziget birtoklásáért a sziget mindenkori hűbérurának elméletileg 40 muskétás fegyverest kell folyamatosan kiállítania, hogy megvédhessék a szigetet, továbbá 1.70 fontot kell fizetni évente Angliának, több mint 400 éve ugyanazt az összeget. A szigetet kb. 500 ember lakja, területe 40 részre van osztva. Az egyes területeken élő emberek elvileg tehát kötelezhetők arra, hogy kiállítsák a védelemhez szükséges fegyvereseket. A szigeten egyébként nincsenek autók, csak traktorok és nincs közvilágítás sem.

Területfejlesztési stratégiák, fenntarthatóság

További érdekes kérdés, hogy a fejlődés, fejlesztés kérdései hogyan ragadhatók meg a vizsgált területen, ami jelentős mértékben túlnépesedett, de az épített és természetes környezet közötti relatív összhang megvan, valamint a gazdaság működése kiegyensúlyozott és a lakosság életszínvonala is kifejezetten jónak mondható. Olyan helyről van tehát szó, ahol a területi irányítás és tervezés egészen más értelemben jelenik meg, mint pl. Magyarországon. A szigetek speciális, „elzárt” és erőforrások

tekintetében korlátozott helyzetéből adódó, fenntartható fejlődéssel, és a fenntarthatóság gyakorlati megvalósulásával, valamint az ebből adódó különféle gazdasági, szociális, környezeti kérdések tervezésével, területi irányításával kapcsolatos problémák szintén lényegesnek tekinthetők. A szigetek gyakorlatilag – ha tetszik, ha nem – rá vannak „kényszerítve” a fenntarthatósági kérések figyelembe vételére és az ezzel kapcsolatos fejlesztési irányok, stratégiák kidolgozására.

Az első, területi tervezésre utaló dokumentum az 1966-os sziget-fejlesztési törvény (Island Development Law), ami még alapvetően nélkülözi a „modern” tervezési gyakorlatot. A későbbiekben létrejön a „Szigetfejlesztési Tanács” (States of Guernsey’s Island Development Committee), amely a 90-es évek elején két „vidék-fejlesztési” tervet dolgoz ki (Rural Area Plan, 1994, 1997), valamint létrehozza az 1995-ös Urban Area Plan-t is. A stratégiai tervezés egyébként az elmúlt években több területre is kiterjed, az oktatáson keresztül a fenntartható fejlődésig, a bizottságok folyamatosan újítják, változtatják őket. Az egyes tervek minden részletre kiterjedően megfogalmazzák a lehetséges stratégiai irányokat és célokat, összefoglalják a megvalósításhoz szükséges feltételeket, biztosítva a beavatkozás lehetőségét és a széleskörű társadalmi nyilvánosságot, ami „ténylegesen” is megvalósul, egyrészt a tervek és stratégiai programok nyilvánosak és részletes bemutatásra kerülnek, ahol a szigetek lakosainak a gyakorlatban is van betekintési és beleszólási lehetősége az őket érintő kérdésekbe, másrészt az Interneten is hozzáférhetők.¹¹

Milyen területeken van tehát szükség fejlesztésre és tervezésre, valamint melyek azok a prioritások, amik megjelennek a különféle stratégiai tervekben? Az egyik legnagyobb probléma a népességnövekedés kérdése. Bár a szigetek populációja nem mutat számottevő növekedést, évek óta 65.000 fő körül mozog, mindenképpen kiemelt problémaként jelenik meg a kismértékű, de mégis jelentkező éves növekedés és a lakosság számának gyarapodásából adódó problémák. Mindenképpen szükség van lakásprogramokra, amelyek biztosítják a növekvő népesség számára a megfelelő lakhatási körülményeket. Ez a statisztikák szerint minimálisan évi 180, maximálisan évi 300 lakás építését jelenti. A lakásproblémán túl lényegesek a foglalkoztatással összefüggő kérdések is. A jelenlegi népességnek a prosperáló gazdaság mellett nincsenek ilyen jellegű problémái, de a populáció további növekedése ezt a szituációt is jelentős mértékben megváltoztathatja, másrészt folyamatosan szükség van a munkaerő és az emberi erőforrás fejlesztésére, oktatási szintjének növelésére és a gazdasági, technikai kihívásoknak történő megfeleltetésére. Bár a szigetek felsőoktatási intézmény nem található, az alapfokú és középfokú oktatás kiválóan működik. Az angliai és más országbeli egyetemeken diplomát szerzők jelentős része pedig a szigetre való „visszatérést” választja, erősítve a már meglévő tudást és erőforrásokat. A felnőttoktatás – mivel gyakorlatilag nincs munkanélküliség és a klasszikus munkapiaci zavarok és egyensúlytalanságok sem jellemzők a szigeten, szinte kizárólag a már korábban megszerzett tudás felfrissítésére és fejlesztésére, a hagyományörzésre, a tétlenség elkerülésére, a közösség összetartására és nem utolsósorban a technikai, gazdasági, kulturális és a társadalmi fejlődés eredményeinek megismerésére és elsajátítására irányul.

¹¹ Guernsey hivatalos honlapján elérhetőek az egyes évek stratégiai tervei, 2002-től 2005-ig, ill. az ezt megelőző időszak néhány jelentése is megtalálható (2000-2001): <http://www.gov.gg/ccm/navigation/government/online-reports/>

A megfelelő minőségű élethez mindezeneken túl szükség van az infrastruktúra folyamatos fejlesztésére és a zsúfoltság csökkentésére is. A szigeten a statisztikák szerint közel 40.000 gépkocsi közlekedik, ami elég magas számnak tekinthető a lakosság számához képest, ráadásul keskeny utak hálózák be a szigetet, további problémákat okozva. A gondok kiküszöbölhetők a tömegközlekedés fejlesztésével és a gépkocsi-használat visszaszorításával. A vízgazdálkodási kérdések szinten kiemelt szinten jelentkeznek, lényeges a sziget víztartalékainak lehetőség szerinti bővítése, a lakosság és az ide látogatók igényeinek kielégítése érdekében, sőt tervezik egy, a tengervízből ivóvizet előállító erőmű építését is.

Fontos irányként merül fel a rurális és városias területek fejlesztése, amire nem csak a helyi lakosság, hanem a dinamikusan növekvő turizmus miatt is szükség van. Kiemelt célként jelenik meg a gazdaság fejlesztése, ami elsősorban a megfelelő működéshez szükséges feltételek (infrastruktúra, törvények és jogi szabályozás, humán erőforrások, stb.) biztosításán keresztül és a helyi gazdaság további élénkítésével valósulhat meg hatékonyan, a különféle fenntarthatósági elveket figyelembe véve. Lényeges a külvilággal való összeköttetést biztosító kikötők, valamint a sziget repülőtérének kapacitásbővítése, a járatok sűrűségének növelése.

Összegzés

A fenntartható fejlődés gazdasági, társadalmi és környezeti elemei a szigeten tapasztalható jólét és a gazdasági-társadalmi stabilitás ellenére jelentős szerepet töltenek be a tervezési folyamatokban, különös tekintettel a szigeten található természeti erőforrásokra, hulladékgazdálkodásra és a természetes környezet fenntartására. A szigeten évezredek óta zajló emberi tevékenység szinte eltüntette a természetes ökoszisztémákat, művi környezetet hozva létre, de a meglévő vízi és szárazföldi környezet megfelelő kezelése fontos feladattá kell, hogy váljon a következő években. A szigetlakók által „generált” negatív hatásokon kívül számtalan olyan külső hatással is szembeesni kell, amire időben fel kell készülni. A globális éghajlatváltozás, az átlaghőmérséklet növekedése és az átlagos tengerszint emelkedése mind olyan problémák, ami a közeljövőben jelentősen befolyásolhatja, illetve átalakíthatja a sziget jelenlegi gazdasági és társadalmi helyzetét.

Felhasznált irodalom:

- Diamond, J.: Collapse, How Societies Choose to Fail or Survive, Allen Lane, London, 2005.
 Diamond, J.: Háborúk, járványok, technikák. A társadalmak fátumai. Typotex Kiadó, 2000
 Johnston, P.: A Short History of Guernsey. 4th Editon. Guernsey Press Co. 1994.
 Collen Batey, H. C., R. I. Page, Neil S. Price, Cultural Atlas of the Viking World. Andromeda Oxford Limited, 1994.
 Michael Ingram, R. T., Robin Bigland, Chris Betley, ed. Guernsey Moods. Moods of Mann Limited, 1995.

Internet:

- States of Guernsey Official Government Web Site: www.gov.gg
<http://www.islandlife.org>
 History of Guernsey, <http://www.islandlife.org/history.htm>
<http://www.gov.gg/ccm/navigation/government/online-reports/>
<http://www.ghata.com/government.shtml>

MAZZAG ÉVA

A fogyatékoság megítélése a FEEK hallgatói körében

Mit tud egy átlagos egyetemista a fogyatékkal élőkről? Mennyire tájékozott a témában? Mennyire elfogadó vagy elutasító a fogyatékkal élőkkel szemben? Milyen fogalmakat használ a fogyatékosokkal összefüggésben? A fenti kérdésekre kérdőíves kutatásommal kerestem a választ.

Napjainkban a fogyatékkal élők problémái egyre hangsúlyosabbá válnak, egyre inkább beépülnek a köztudatba, egyre inkább foglalkoztatják az átlagembert is. Az esélyegyenlőség megteremtése, a rossz szociális helyzet javítása és az akadálymentesítés már olyan fontos kérdésekké nőttek ki magukat, mint például a környezetvédelem vagy az előregedő társadalom problémái. Mégis, a fogyatékosok mindennapjairól, életkörülményeiről, oktatási vagy foglalkoztatási helyzetükről, de akár csak a létszámukról igen kevesen rendelkeznek pontos információkkal.

Korábbi kutatásaim során részletesen vizsgáltam a magyarországi mozgássérültek helyzetét.¹ Oktatási, képzési, munkaerő-piaci helyzetük óriási lemaradást mutat az épek által alkotott többségi társadalomhoz képest. A művelődésben, a szórakozásban és a sportban való részvételük is számtalan kívánni valót hagy maga után. Mindez így van más fogyatékkal élőkkel is, tehát nincsenek jobb helyzetben sem a látássérültek, sem a hallássérültek, sem pedig az értelmi fogyatékosok.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy az épek mennyire tájékozottak a fogyatékkal élők általános helyzetével kapcsolatban. A tanulmányhoz készített kutatás átfogó képet igyekszik nyújtani a fogyatékosokkal kapcsolatos szemléletmódról, az épek elutasító magatartásáról vagy empátiájáról, valamint a fogyatékoság témájában való jártasságáról.²

A kutatáshoz felhasznált 25 kérdésből álló kérdőív egy igen általános megközelítésből, a mindennapok „szemszögéből” vizsgálja az épek fogyatékosokkal kapcsolatos attitűdjeit. A kutatás célja alapvetően az általános tájékozottság, a fogyatékosokkal való közvetlen és közvetett tapasztalatok, a fogyatékkal élők oktatási és munkaerő-piaci helyzetével kapcsolatos ismeretek és vélemények, illetve a fogyatékosra vonatkozó fogalomhasználat feltárása volt.

¹ Mazzag Éva: Esély az egyenlőségre – A képzés és a kultúra mint a mozgássérült emberek társadalmi integrációjának eszközei. In.: Tudásmenedzsment, VI. évfolyam I. szám, 107-118.o.

² Hasonló kutatás volt az Európai Bizottság Sajtó és Kommunikációs Szolgálat megbízásából az Eurobarométer által 2001 januárjában végzett közvélemény-kutatás. A kutatás az Európai Unió állampolgárait kérdezte arról, hogy hogyan vélekednek a fogyatékosokról. A kutatásban 16 ezer megkérdezett vett részt. Hazánkban a Mareko marketingkutató (a Gallup International tagja) végzett egy fogyatékosokkal kapcsolatos közvélemény-kutatást az Erőforrás Alapítvány United Way Magyarország számára, szintén 2001-ben. Forrás: A fogyatékos emberek Európába mennek. Szerk.: Ignácz Beáta. MEOSZ, Bp., 2003. 38-41. o., valamint 84-85. o.

A kutatás-sorozatomban első állomásaként szolgáló kérdőívvel az egyetemisták fogyatékosokkal kapcsolatos ismereteit és a fogyatékosokhoz való viszonyulásukat igyekeztem feltérképezni. A kutatásban 107 megkérdezett vett részt. A megkérdezettek kiválasztása véletlenszerűen történt, ám valamennyien a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karának hallgatói voltak. A megkérdezettek között egyaránt szerepelt művelődésszervező, humánszervező és személyügyi szervező szakos, nappali és levelező tagozatos, valamint alapképzésben és másoddiplomás képzésben részt vevő hallgató is.

A válaszokat négy kategória szerint vizsgáltam. A négy kategória a következő:

- *nem* szerinti felosztás,
- *korosztály* szerinti felosztás,
- *legmagasabb iskolai végzettség* szerinti felosztás,
- *tagozat* szerinti felosztás.

A 107 megkérdezett közül 32 fő volt férfi és 75 fő volt nő. Valamennyi válaszadó közül 72 fő volt 18 és 30 év közötti, 35 fő pedig 30 év feletti. 22 megkérdezett rendelkezett egyetemi vagy főiskolai diplomával, míg 85 főnek érettségi volt a legmagasabb iskolai végzettsége. A nappali és a levelező tagozatosok közötti felosztás szerint 45 fő tartozott az előbbi, míg 62 fő az utóbbi táborhoz.

Feltevéseim szerint különbségek mutakozhatnak a férfiak és a nők, a 30 év alattiak és 30 év felettiak, az érettségizettek és a diplomások, valamint a nappali és a levelező tagozatosok válaszai között.

A nők empátikusabbak, szociálisan érzékenyebbek, így ők valószínűleg elfogadóbbak a fogyatékkal élőkkel szemben.

Egyes felmérések szerint a fiatalabbak, valamint a most felnövekvő nemzedék sokkal elfogadóbb a fogyatékoság tekintetében.³ Így nagy valószínűséggel nagyobb tolerancia mutakozik majd a 30 év alattiak válaszaiban.

A magasabb iskolai végzettség magasabb tudásszintet, szélesebb körű általános műveltséget és tágabb érdeklődési kört feltételez. Ebből adódóan a diplomás megkérdezettek minden bizonnyal járatosabbak a fogyatékoság témájában is.

A tagozatok szerinti felosztás tekintetében egyszerre feltételezhetjük, hogy a nappali tagozatosok a tájékozottabbak, illetve azt is, hogy a levelező tagozatosok. Míg a nappali tagozatosoknak több idejük van a legkülönbözőbb témákban elmélyülni, valamint a legkülönbözőbb – akár fogyatékkal élők számára is elérhető - programokon részt venni, addig a levelező tagozatosok munkájukból adódóan gyakrabban találkozhatnak a fogyatékoság kérdésével, vagy akár fogyatékos emberekkel is. A megkérdezettek válaszaiból nyilvánvalóan kiderül, hogy melyik csoport a tájékozottabb és toleránsabb.

A kérdőív különböző kérdésblokkokat foglal magában. Ezek a blokkok a fogyatékosokkal kapcsolatos tájékozottságot, a fogyatékosokkal kapcsolatos személyes tapasztalatokat, az integrált oktatással és a fogyatékkal élők munkaerő-piaci helyzetével, a kulturális programok elérhetőségével és az akadálymentesítés problémájával kapcsolatos véleményeket, illetve a fogyatékosággal kapcsolatos fogalomhasználatot vizsgálták.

³ Kőpatakiné Mészáros Mária: Közben felnő egy elfogadó nemzedék - A sajátos nevelési igényű tanulókat integráltan nevelő-oktató intézmények gyakorlata. Forrás: www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2004-02-be-kopatakiné-kozben 2005.10.19.

Az egyes kérdések, kérdésblokkok újabb kérdéseket vethetnek fel, melyek további, részletesebb kutatásokat igényelnek. Így a kapott eredmények a későbbiek során tovább bonthatók az egyes fogyatékos-ság-típusokra, a közoktatás vagy a felsőoktatás, a szakképzés vagy a foglalkoztatás kérdéseire, de akár a fogyatékosokkal kapcsolatos fogalomhasználat alaposabb vizsgálatára is.

Az első kérdés a magyarországi fogyatékkal élők létszámára vonatkozott. Az összes megkérdezett közül 28-an válaszoltak helyesen, vagyis ők tudták csak, hogy Magyarországon 500 000 főnél többre tehető a fogyatékos emberek száma.⁴ Ugyanennyien választották a 200 000-300 000 fő közötti számot. A válaszadók közül pedig mindössze hárman gondolták úgy, hogy 100 000-nél is kevesebb fogyatékos ember él hazánkban.

A férfiak és a nők hasonló mértékben tájékozottak a kérdést illetően, hiszen a férfiak 28%-a, valamint a nők 26%-a válaszolt helyesen. (1. táblázat)

	100 000 főnél kevesebb	100 000- 200 000 fő	200 000- 300 000 fő	300 000- 400 000 fő	400 000- 500 000 fő	500 000 főnél több	Nem válaszolt	Összes
Férfi	2	3	10	2	6	9	0	32
Nő	1	10	18	14	12	19	1	75
Összes	3	13	28	16	18	28	1	107

1. táblázat

Az életkor szerinti megoszlás alapján már különbségek mutatkoznak a tájékozottságot illetően (2. táblázat). Megállapítható, hogy a 30 év felettiiek tájékozottabban a fogyatékkal élők létszámát illetően. A 18 és 30 év közöttiek 21%-a tudta helyesen, hogy a hazai fogyatékkal élők száma félmilliónál is több. Ezzel szemben a 30 év felettieknek már 36%-a volt tisztában ezzel a számmal.

A megkérdezettek hasonló arányban (vagyis a fiatalabb korosztály 24%-a, míg az idősebbek 28%-a) vélték úgy, hogy a magyarországi fogyatékkal élők létszáma 200 000-300 000 fő közé tehető.

	100 000 főnél kevesebb	100 000- 200 000 fő	200 000- 300 000 fő	300 000- 400 000 fő	400 000- 500 000 fő	500 000 főnél több	Nem válaszolt	Összes
18-30 év közöttiek	2	9	18	12	15	15	1	72
30 év feletti	1	4	10	4	3	13	0	35
Összes	3	13	28	16	18	28	1	107

2. táblázat

⁴ A 2001. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon a fogyatékkal élők száma 577 000 főre tehető. A fogyatékos-ság típusa szerint a mozgássérültek és testi fogyatékosok képezik a legnagyobb létszámú csoportot (mintegy 251 560 fő). Elképzelhető, hogy ennél többre tehető a fogyatékosok száma, azonban az összeírás módszereit meghatározta az a körülmény, hogy az adatfelvétel személyi kikérdezésen alapult, így a megkérdezettek maguk minősítették fogyatékos-ságukat. Ez a módszertani jellegzetesség nyilvánvalóan bizonyos pontatlanságot eredményez a fogyatékosok számát és különböző ismérvek szerinti megoszlását illetően. Forrás: 2001. évi népszámlálás. 12. A fogyatékos emberek helyzete. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 2003.

Jelentős különbség figyelhető meg az érettségizettek és a diplomások között a létszámmal kapcsolatos tájékozottságot illetően (3. táblázat). Az érettségivel rendelkező megkérdezettek 28%-a tudta, hogy 500 000 fő felett van a fogyatékosok száma, míg a diplomások körében ez az arány mindössze 14%, vagyis pontosan a fele az érettségizettek helyes válaszainak. A diplomás válaszadók legnagyobb része, vagyis 32%-a vélte úgy, hogy a hazai fogyatékkal élők száma 200 000 és 300 000 fő között van.

	100 000 főnél kevesebb	100 000 - 200 000 fő	200 000 - 300 000 fő	300 000 - 400 000 fő	400 000 - 500 000 fő	500 000 főnél több	Nem válaszolt	Össz
Érettségizettek	3	9	21	10	16	25	1	85
Diplomások	0	4	7	6	2	3	0	22
Összes	3	13	28	16	18	28	1	107

3. táblázat

A nappali és levelező tagozatosok körében is eltérés mutatkozik a tájékozottságot illetően (4. táblázat). Míg a nappali tagozatosok 18%-a tudta, hogy 500 000 fő felett van a fogyatékosok száma, addig a levelező tagozatosoknak már 32%-a volt tisztában ezzel az adattal. Mindkét csoport esetében a 200 000 és 300 000 fő közötti kategória kapta a legtöbb választ, vagyis a nappali tagozatosok 33%-a, valamint a levelező tagozatosok 21%-a jelölte meg ezt a lehetőséget.

	100 000 főnél kevesebb	100 000- 200 000 fő	200 000- 300 000 fő	300 000- 400 000 fő	400 000- 500 000 fő	500 000 főnél több	Nem válaszolt	Összes
Nappali	2	3	15	9	8	8	0	45
Levelező	1	10	13	7	10	20	1	62
Összes	3	13	28	16	18	28	1	107

4. táblázat

A második kérdés szintén a fogyatékos emberek számával volt kapcsolatos, méghozzá az egyes fogyatékoság-típusok szerinti megoszlásra vonatkozóan.

A magyarországi fogyatékkal élők közül a mozgássérültek képezik a legnépesebb csoportot. Ezt 43 fő tudta helyesen (5. táblázat). 47-en választották az utolsó kategóriát, vagyis szerintük az egyéb fogyatékosággal élők (kommunikációban gátoltak, tanulási zavarokkal küzdők, epilepsziások, valamint tartós betegségben vagy állapotromlásban szenvedők, akik betegségüket fogyatékosággként élik meg) vannak hazánkban a legtöbben.

	Mozgás- sérültek	Látás- sérültek	Hallás- sérültek	Értelmi fogyatékosok	Egyéb fogyatékosággal élők	Nem válaszolt	Összes
Férfi	14	2	1	4	11	0	32
Nő	29	0	1	6	36	3	75
Összes	43	2	2	10	47	3	107

5. táblázat

A férfiak és a nők tájékozottsága között nem mutatkozik lényeges különbség az egyes fogyatékos-csoportok meghatározása alapján. A férfiak 44%-a, a nők 39%-a tudta, hogy a mozgássérültek képezik a magyarországi fogyatékkal élők legnépesebb csoportját. Kiemelkedő arányban szerepel az egyéb fogyatékosokkal élőkre adott válaszok száma. Ezt a kategóriát a férfiak 34%-a, valamint a nők majdnem fele, vagyis 48%-a jelölte meg.

	Mozgás-sérültek	Látás-sérültek	Hallás-sérültek	Értelmi fogyatékosok	Egyéb fogy. élők	Nem válaszolt	Összes
18-30 év közöttiek	29	2	0	6	32	0	72
30 év felettiek	14	0	2	4	15	3	35
Összes	43	2	2	10	47	3	107

6. táblázat

Az életkor szerinti megoszlást illetően sem tapasztalható jelentős eltérés (6. táblázat). Mind a 30 év alattiak, mind pedig a 30 év felettiek a mozgássérülteket, valamint az egyéb fogyatékosokkal élőket jelölték meg legtöbbször. A fiatalabb korosztály 42%-a, az idősebb korosztály 37%-a jelölte meg a mozgásfogyatékoságot, valamint a fiatalabbak 46%-a, az idősebbek 39%-a az egyéb fogyatékoságot mint helyes választ.

	Mozgás-sérültek	Látás-sérültek	Hallás-sérültek	Értelmi fogy.	Egyéb fogy. élők	Nem válaszolt	Összes
Érettségizettek	38	1	1	5	37	3	85
Diplomások	5	1	1	5	10	0	22
Összes	43	2	2	10	47	3	107

7. táblázat

Az iskolai végzettség szerint már különbségek mutatkoznak a válaszokban (7. táblázat). Az érettségizettek 44%-a vélte úgy, hogy a mozgássérültek, és szintén 44%-a, hogy az egyéb fogyatékosokkal élők vannak a legtöbbször a teljes fogyatékos népességben belül. Ezzel szemben a diplomásoknak csak 23%-a jelölte meg a mozgássérülteket, valamint szintén 23%-a vélte úgy, hogy az értelmi fogyatékosok képezik a legnépesebb csoportot. *(Az 1. valamint a 2. kérdésekre adott válaszok alapján megállapítható, hogy a magasabb iskolai végzettség nem feltételez alaposabb tájékozottságot a fogyatékoság témájában.)* Az értelmi fogyatékosok csoportja nem kapott ilyen sok választ sem a nemek szerinti, sem pedig az életkor szerinti felosztásban. A diplomás válaszadók túlnyomó többsége, vagyis 44%-a az egyéb fogyatékosokkal élőket tartotta a legnépesebb csoportnak. Ebből a szempontból az érettségizettek és diplomások válaszai teljes mértékben egyeznek.

	Mozgás-sérültek	Látás-sérültek	Hallás-sérültek	Értelmi fogy.é.	Egyéb fogy.é.	Nem válaszolt	Összes
Nappali	20	1	0	4	19	1	45
Levelező	23	1	2	6	28	2	62
Összes	43	2	2	10	47	3	107

8. táblázat

A tagozatok alapján nem figyelhető meg jelentős eltérés (8. táblázat). Mindkét csoport a mozgássérülteket és az egyéb fogyatékosokkal élőket tartotta a legnépesebb csoportnak a fogyatékoság egyes típusai között. A nappali tagozatosok 45%-a a mozgássérülteket, 42%-a pedig az egyéb fogyatékosokat jelölte meg. A levelező tagozatosok esetében ezek az arányok 38, illetve 45%-ot tesznek ki.

A 3.-6. kérdések azt vizsgálták, hogy van-e, illetve volt-e a válaszadók környezetében fogyatékos személy.

A 3. kérdés arra kereste a választ, hogy van-e a megkérdezett közvetlen környezetében, tehát családjában, rokonságában, baráti körében fogyatékkal élő. 33-an válaszoltak igennel, 74 válaszadó közvetlen környezetében azonban nem él fogyatékos személy. A 4. kérdés a megkérdezettek tágabb környezetére vonatkozott. Erre a kérdésre 83-an válaszoltak igennel, 24-en pedig nemmel. A két kérdésre adott válaszokból az derül ki, hogy a 107 megkérdezett közül 17 fő közvetlen és tágabb környezetében sem él fogyatékos ember. Ez azt jelenti, hogy a válaszadók mintegy 16%-a egyáltalán nem ismer fogyatékkal élőket.

Érdekes módon a 3. kérdésre igennel válaszolók nem tájékozottabbak a fogyatékos népesség létszámát és a fogyatékoság típusai szerinti megoszlásukat illetően. Az igennel válaszolók 31%-a válaszolt helyesen, vagyis ők tudták, hogy a fogyatékos népesség 500 000 fő fölötti. 21%-uk gondolta úgy, hogy a fogyatékkal élők létszáma 200 000 és 300 000 fő közé tehető. Szintén 21%-uk úgy vélte, hogy a fogyatékosok 300 000 és 400 000 fő közötti csoportot képeznek. A nemmel válaszolók 29%-a a 200 000-300 000 fő közötti kategóriát jelölte meg helyes válaszként, míg 23%-uk „találta el” a valós létszámot.

A 3. kérdésre igennel válaszolók 30%-a jelölte meg a mozgássérülteket – vagyis a helyes választ – a legnépesebb csoportnak. 49%-uk azonban – vagyis a válaszadók közel fele – vélte úgy, hogy az egyéb fogyatékosokkal élő emberek képezik a legnagyobb létszámú csoportot a fogyatékos népességben belül. Elképzelhető, hogy az igennel válaszolók közvetlen környezetében különböző tanulási zavarokkal küzdő, esetleg tartós betegségben szenvedő emberek élnek, így ennek tudható be az egyéb fogyatékosokkal élőkre adott válaszok nagy aránya. Ennek a felderítésére azonban már egy újabb kutatás keretében kerülhet sor.

A 3. kérdésre nemmel válaszolók legnagyobb hányada, vagyis 46%-a úgy gondolta, hogy a mozgássérült emberek vannak a legtöbben a fogyatékosok körében. *Tehát nem mutatható ki összefüggés a személyes érintettség és a fogyatékosokkal kapcsolatos tájékozottság között.*

Az 5. és 6. kérdés a válaszadók korábbi tapasztalataira kérdezett rá. Az 5. kérdésre 43-an válaszoltak igennel, és 64-en nemmel, vagyis a megoszlás 40-60%-os. A 6. kérdésre már csak 6-an válaszoltak igennel, 101-en pedig nemmel, azaz a megkérdezettek mindössze 6%-ának volt a tanulmányai során fogyatékkal élő tanára vagy oktatója. A kérdést érdemes lett volna az egyes fogyatékoság-típusokra bontani, hiszen míg egy mozgássérült embert nem akadályoz a fogyatékosága abban, hogy oktasson, addig egy hallássérült már nem feltétlenül alkalmas a tanári pozíció betöltésére, mert nem biztos, hogy képes zökkenőmentesen kommunikálni a hallgatóságával. Mindemellett figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a fogyatékkal élőknek kisebb esélyük van arra, hogy tanári diplomát szerezzenek, illetve, hogy tanári diplomájukkal a végzettségüknek megfelelő állást tölthessenek be.

A 7.-11. kérdésekből álló blokk a kérdőív elkészítésekor az előítéletességet volt hivatott vizsgálni. Azonban a kutatás, valamint a válaszok feldolgozása során nyil-

vánvalóvá vált, hogy ezek a kérdések nem alkalmasak az előítéletesség vizsgálatára. Sokkal inkább a fogyatékoság megítéléséről, és nem a negatív értelemben vett előítéletekről van szó. A 107 megkérdezett közül mindössze 2 főt zavarná (mindkét válaszadó nő volt), ha a szomszédja fogyatékkal élő lenne. A 8.-10. kérdések esetében már nagyobb különbségek mutatkoznak. A 8. kérdésre 6 fő, a 9. kérdésre 17, míg a 10. kérdésre már 29 fő válaszolt igennel. Vagyis a megkérdezettek többségét nem zavarná, ha főnöke vagy oktatója mozgássérült lenne. Ugyanakkor egy látássérült főnök vagy oktató már több válaszadót zavarna, míg a hallássérült főnök/oktató még több megkérdezettnek okozna problémát. *Mindez azonban nem jelenti egyértelműen azt, hogy az igennel válaszolók előítéletesek lennének, mint a nemmel válaszolók.* Valószínűleg a kommunikáció korlátai miatt éreznék magukat kényelmetlenül abban az esetben, ha főnökük vagy oktatójuk nem látna, illetve nem hallana úgy, mint ők.

A 7.-11. kérdésekre adott válaszok alapján nem mutatkozik lényeges eltérés sem a férfiak és a nők között, sem a fiatalabb és idősebb korosztály, sem pedig a nappali és levelező tagozatosok között. A legmagasabb iskolai végzettség tekintetében azonban már megfigyelhető némi eltérés a válaszok között. A 8. kérdésre az érettségizettek 4%-a válaszolt igennel, és 96%-a nemmel. A diplomásoknál az igen és nem válaszok aránya már 14 és 86%-os. A 9. kérdés esetében az érettségivel rendelkező válaszadók 14%-a vallotta azt, hogy zavarná, ha főnöke vagy oktatója látássérült lenne, 86%-ának azonban ez nem jelentene problémát. Ezzel szemben a diplomás válaszadóknak már 23%-át zavarná egy látássérült főnök vagy oktató. A 10. kérdésre adott válaszok esetében nem mutatkozik lényeges különbség, azonban mindkét csoport esetében itt található a legkevesebb nemleges válasz, vagyis mind az érettségizetteket, mind pedig a diplomásokat zavarná, ha főnökük vagy oktatójuk hallássérült lenne. Valószínűleg itt sem az előítéletességről van szó (hiszen más fogyatékoságtípusokkal szemben sem elutasítók), hanem a hallássérültségből adódó kommunikációs nehézségek lehetősége készítette a megkérdezetteket az igenlő válaszra.

A 12.-17. kérdések az integrált oktatással kapcsolatos véleményeket vizsgálták.

Az oktatás valamennyi ember életében – tehát a fogyatékosok és az épek életében egyaránt - igen fontos szerepet tölt be. Az iskola (a család mellett) a szocializáció egyik legfontosabb színtere, melyet felfoghatunk egyfajta „második otthonként” is.

A fogyatékos gyermekek nevelése és oktatása megvalósulhat szegregált, valamint integrált módon is. A szegregált oktatás során a fogyatékkal élő gyermekek a számukra létrehozott, speciális iskolákban tanulhatnak. Ezek az iskolák a lehető legmagasabb szakmai színvonalon látják el a speciális igényeknek megfelelő oktatást. A szegregált neveléssel és oktatással ugyanakkor ki is vonják a fogyatékkal élőket az épek társadalmából. Az integrált oktatás esetében a fogyatékos és ép gyerekek egy osztályban, esetleg azonos iskolában, de azon belül már külön osztályban tanulnak (lokális integráció). Az integrált oktatás során az ép gyerekek már egészen kis koruktól kezdve megszokják a fogyatékosok jelenlétét, megismerik a problémáikat, megtanulják, hogy hogyan segíthetnek nekik. Mindez későbbi életükben és más területeken is elfogadást, segítőkészséget eredményez. Egyértelmű tehát, hogy az integrált nevelés és oktatás a befogadó társadalom egyik alappillére, valamint a társadalmi szemlélet első számú formálója.

A 12. és 13. kérdés a fogyatékkal élő emberek oktatási, képzési lehetőségeire kérdezett rá. Az előbbi kérdés a közoktatásban, az utóbbi pedig a felsőoktatásban, valamint a felnőttképzésben való részvétel egyenlő esélyeiről kérdezte a válaszadó-

kat. A közoktatásra vonatkozó kérdésre 8-an válaszoltak igennel (7%), 98-an nemmel (92%), 1 fő pedig nem válaszolt (1%). Érdekes módon a felsőoktatásra és felnőttképzésre vonatkozó kérdésre már 18-an feleltek igennel (17%), és 89-en nemmel (83%). Összesen 10 fő (6 férfi és 4 nő) vélte úgy, hogy a közoktatásban nincsenek egyenlő esélyeik a fogyatékkal élőknek, viszont a felsőoktatásban és a felnőttképzésben igen. *A válaszok ezen összefüggése meglehetősen ellentmondásos*, hiszen ha egy fogyatékkal élő ember nem indul egyenlő esélyekkel a közoktatásban – tehát nem a neki tetsző, hanem a fogyatékoságának megfelelő iskolába jár, nem szerez érettségit, esetleg még szakmát sem – akkor valószínűleg mire a felsőoktatásba bekerülhetne, lemaradása és hátrányai jelentős mértékben felhalmozódnak ép társaihoz képest. Vagyis egyetemre, főiskolára, vagy akár egy tanfolyamra még kevesebb esélye van bekerülni, mint egy, az igényeinek és elvárásainak megfelelő általános vagy középiskolába. A 12. kérdésre nemmel, a 13. kérdésre pedig igennel válaszolók valószínűleg úgy vélték, hogy a felsőoktatásba és felnőttképzésbe való bekapcsolódás nagyobb mértékben múlik az egyén szabad döntésein és érdekérvényesítő képességén, mint az általános és középiskolába való beiratkozás.

A 14.-17. kérdések a fogyatékkal élők integrált nevelésének és oktatásának elfogadására, illetve elutasítására kérdeztek rá. A mozgássérült gyerekek integrált óvodai és iskolai nevelését és oktatását a megkérdezettek 71%-a elfogadná (76 igen válasz), 27%-a elutasítaná (29 nem válasz), 2%-a pedig nem válaszolt. A látássérült gyerekeknél ez az arány jelentősen változik. A válaszadók 41%-a (44 igen) fogadná csak el az integrált óvodát és iskolát, 57%-a (61 nem) elutasítaná, és 2% itt sem válaszolt. A hallássérültek integrált oktatása és nevelése a megkérdezettek 47%-a szerint elfogadható, 51%-a szerint pedig nem (tehát kb. fele-fele arányban fogadják, illetve utasítják el a hallássérültek integrált oktatásának lehetőségét). 2% erre a kérdésre sem válaszolt. Az értelmi fogyatékos gyerekekre vonatkozó kérdés esetében a legnagyobb az integrált oktatás elutasításának aránya: 21% együtt oktatná az értelmi fogyatékosokat az ép gyerekekkel, 78% azonban külön rendszerben oktatná őket. Az előítéletesség egyértelműen itt sem állapítható meg, hiszen a válaszadók többsége a más fogyatékos gyerekek integrált nevelését és oktatását elfogadhatónak találta (a 14.-16. kérdésekre adott összes válasz 54%-a igen). Valószínűleg a speciális nevelés nélkülözhetetlensége motiválta a megkérdezetteket arra, hogy nemmel válaszoljanak.

Összefüggést kerestem az integrált nevelésre és oktatásra vonatkozó kérdések (14.-17.) és a közoktatásban megvalósuló vagy hiányzó esélyegyenlőség kérdése (12. kérdés) között. 29-en utasították el a mozgássérültek integrált oktatásának lehetőségét, ám ebből a 29 főből 2 válaszadó mégis úgy vélte, hogy a fogyatékkal élőknek ugyanolyan esélyeik vannak a közoktatásban, mint ép társaiknak. A látássérültek esetében 57 válaszadó nem értett egyet az integrált oktatás lehetőségével, ennek ellenére 3-an igennel feleltek a 12. kérdésre. A hallássérültek integrált óvodai és iskolai nevelésének és oktatásának lehetőségét 50 megkérdezett vetette el, azonban az 50 fő közül 5-en egyenlőnek találták a fogyatékos emberek esélyeit a közoktatásban. Az értelmi fogyatékosokra vonatkozó kérdésre (17. kérdés) 77-en válaszoltak nemmel, esélyeiket 5-en mégis ugyanolyannak vélték, mint az egészséges gyerekéké. *A válaszok közötti ellentmondást a fogyatékosok oktatási lehetőségeivel kapcsolatos tájékoztatatlanságnak is tulajdoníthatjuk, ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a fogyatékkal élő gyerekek nem kapják meg ugyanazokat a lehetőségeket, mint a nem fogyatékosok.* A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény értelmében valamilyen gyermek, tehát a fogyatékkal élő gyermekek számára is biztosítani kell az integ-

rált nevelés és oktatás lehetőségét. Ehhez azonban a közoktatási intézményeknek biztosítaniuk kell a speciális neveléshez és oktatáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételeket. A probléma azonban az, hogy nagyon kevés intézmény teljesíti ezeket a feltételeket, így a fogyatékkal élő gyermekek kénytelenek a számukra létrehozott speciális iskolákban tanulni. Természetesen a szegregált oktatás előnye sem kérdéses, hiszen a fogyatékos gyerekek oktatása és nevelése ezekben az intézményekben valósulhat meg a legmagasabb szakmai színvonalon, azonban jelentős mértékben elszeparálja a fogyatékosokat az épektől. *Ez az elszeparáltság aztán az élet más területein is lemaradást, kizártságot eredményez.*

A 18.-22. kérdések a fogyatékkal élő emberek munkaerő-piaci helyzetére vonatkoznak. Az oktatás mellett a foglalkoztatás tekinthető a társadalmi integráció egyik igen fontos eszközének és színterének. A foglalkoztatottság által a fogyatékkal élők is értéktermelővé és közteherviselővé válnak, a társadalom teljes értékű és megbecsült tagjai lesznek. Munkaerő-piaci helyzetük azonban meglehetősen rossz, hiszen többségük eltartottként, munkanélküliként vagy rokkantnyugdíjasként éli mindennapjait. Így kiszorulnak a munkamegosztásból, ezzel együtt pedig a többségi társadalomból is.

A 18. kérdés arra keresett választ, hogy vajon a megkérdezettek szerint a fogyatékosoknak ugyanolyan esélyei vannak-e a munkaerő-piacon, mint ép társaiknak. Erre a kérdésre mindössze 3-an válaszoltak igennel. A 19. kérdés arra vonatkozott, hogy kinek a feladata lenne a fogyatékos emberek munkaerő-piaci esélyeinek növelése. A választható kategóriák közül az „állam” kapta a legtöbb megjelölést, szám szerint 98-at. Második helyen végzett az „érdekképviselői szervek” kategóriája, 59 megjelöléssel. Ezt követte a „foglalkoztatók” kategória 50 jelöléssel. 34 jelölést kapott a „civil szervezetek” kategória, és mindössze 12 válaszadó vélte úgy, hogy a többi között a fogyatékkal élő személy feladata a munkaerő-piaci esélyek növelése. Az összes válaszadó 26%-a véli úgy, hogy ez kizárólag az állam feladata; 7 válaszadó jelölte meg az összes kategóriát, továbbá egyetlen megkérdezett sem gondolta úgy, hogy csakis a fogyatékkal élő személy feladata lenne a probléma megoldása. A válaszokból megállapítható, hogy *a megkérdezettek ezt a problémát nem egyéni, hanem társadalmi problémának tartják.* Tehát egyértelmű, hogy a fogyatékkal élő embereknek szükségük van az őket körülvevő környezet támogatására.

A 20.-22. kérdések a fogyatékkal élők munkavégzésének hatékonyságára vonatkoztak. A három kérdésre adott összes válasz 78%-a nemleges volt, tehát a túlnyomó többség nem tartja a fogyatékkal élőket kevésbé hatékonyaknak a munkavégzésben – természetesen abban az esetben, ha munkakörük betöltését nem akadályozza a fogyatékoságuk. Meg kell azonban említeni, hogy az egyes fogyatékoság-típusoknál eltérés mutatkozik. A megkérdezetteknek csak 10%-a vélte úgy, hogy a mozgássérültek kevésbé hatékonyak, mint az ép munkavállalók. 13%-uk szerint az érzékszervi fogyatékosok, valamint 37%-uk szerint az értelmi fogyatékosok sem tudnak olyan hatékonyan dolgozni, mint az egészséges emberek.

A nők és férfiak válaszai nem különböznek egymástól nagy mértékben. A 20. kérdésre adott válaszok esetében a férfiak 6%-a szerint kevésbé hatékonyak a mozgássérültek, ezzel szemben a nőknek már 12%-a gondolta ezt. (Az adatok szerint a nők kevésbé elfogadók, ellentétben a várt eredményekkel.) A 21. kérdés válaszai teljes mértékben egyeznek, és a 22. kérdéskor sem figyelhető meg kirívó eltérés (a férfiak 34%-a, valamint a nők 39%-a tartja az értelmi fogyatékosokat kevésbé hatékony munkaezőnek).

A korosztály szerinti felosztás alapján nem mutatkozik különbség, vagyis a fiatalok és az idősebbek is hasonló arányban válaszoltak igennel és nemmel a 20.-22. kérdésekre.

A legmagasabb iskolai végzettség alapján történő felosztás szerint sem figyelhető meg jelentős eltérés. Az igen és nem válaszok aránya megközelítőleg azonos (20. kérdés: érettségizettek igen válaszai: 8%, diplomások igen válaszai: 14%; 21. kérdés: érettségizettek igen válaszai: 13%, diplomások igen válaszai: 14%; 22. kérdés: érettségizettek igen válaszai: 38%, diplomások igen válaszai: 36%.)

A nappali tagozatosok valamennyi kérdés esetében „elnézőbbek” voltak, vagyis ők kevesebb igen választ adtak mindhárom kérdésre.

Összesen 6 fő adott mindhárom kérdésre igenlő választ, vagyis szerintük sem a mozgássérültek, sem az érzékszervi fogyatékosok, sem pedig az értelmi fogyatékosok nem olyan hatékonyak a munkavégzésben, mint az épek. Mindannyian nemleges választ adtak a 18. kérdésre, vagyis úgy gondolták, hogy a fogyatékos emberek munkaerő-piaci esélyei nem ugyanolyanok, mint az egészséges embereké. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a megkérdezettek között számos humán szervező és személyügyi szervező is szerepelt, akkor elgondolkodtató, hogy ők milyen esélyeket adnának egy fogyatékkal élő embernek egy állásinterjú során.

A 23. kérdés a fogyatékkal élők művelődési lehetőségeire, konkrétan a kulturális intézmények szolgáltatásainak elérhetőségére vonatkozott. A megkérdezettek 10%-a vélte úgy, hogy a kulturális szolgáltatások ugyanolyan mértékben érhetők el a fogyatékosok számára is, mint az épek számára. 90% azonban úgy vélte, ezeket a szolgáltatásokat nem tudják úgy igénybe venni a fogyatékkal élők, mint mások.

A férfiak 19%-a gondolta úgy, hogy a kulturális intézmények programkínálata ugyanolyan mértékben érhető el a fogyatékos emberek számára is, a nőknek azonban csak 7%-a gondolkodott hasonlóképpen. A kultúrafogyasztási szokásokkal kapcsolatos kimutatások szerint a férfiak gyakrabban veszik igénybe a művelődési intézmények szolgáltatásait. Éppen ezért meglepetéssel szolgál, hogy ők kevésbé vannak tisztában azzal a ténnyel, hogy a kulturális intézmények túlnyomó többsége elérhetetlen a fogyatékkal élő emberek számára.

A 18 és 30 év közötti válaszadók 14%-a, valamint az érettségizettek 12%-a gondolta úgy, hogy a fogyatékos emberek ugyanolyan mértékben érhetik el a kulturális szolgáltatásokat, míg a 30 év felettieknek csak 3%-a, a diplomásoknak pedig 5%-a.

A levelező tagozatos válaszadók szerint a kulturális intézmények programjai kevésbé érhetők el a fogyatékosok számára, mint a nappali tagozatosok szerint. A nappalisok 13%-a, míg a levelezősök 8%-a adott igenlő választ a 23. kérdésre.

A 24. kérdés az akadálymentesítés megoldására vonatkozott. A megkérdezettek túlnyomó többsége úgy vélte, leginkább az állam feladata az akadálymentesítés megvalósítása. Összesen 23 válaszadó csak az államot jelölte meg, 10 válaszadó pedig valamennyi kategóriát. Utóbbiak szerint tehát a feladat megoldásában egyaránt részt kell vállalnia az államnak, a fogyatékos személyt foglalkoztató cégeknek, a civil szervezeteknek, a fogyatékkal élők érdekképviselői szerveinek, valamint az Európai Uniónak is. Az utolsó kérdés a fogyatékosággal kapcsolatos fogalomhasználatra vonatkozott.⁵ A magyar nyelv gazdagsága ellenére a fogyatékosággal kap-

⁵ A választható lehetőségek: fogyatékos, fogyatékkal élő, segítséggel élő, károsodott, hátrányos helyzetű, mozgássérült, mozgáskorlátozott, rokkant, nyomorék, bēna, vak, világtalan, süket, süket-néma, siket, siketnéma, debilis, idióta, beszédhibás, kommunikációban gátolt.

csolatban nem találhatunk egy olyan kifejezést, amely teljes mértékben elfogadható, használható lenne mind a köznyelvben, mind a fogyatékosokkal kapcsolatos hivatalos – jogi, orvosi, pedagógiai – nyelvben. A legtöbb szóba jöhető kifejezés hordoz magában némi negatív jelentéstartalmat is. Ilyenek lehetnek a fogyatéék, hiány, hátrány, károsodás kifejezések. *Ma még nincs olyan megjelölés, ami mindenki számára – tehát az érintettek számára is – elfogadható lenne, ami nem bántó, és nem erősíti tovább az előítéleteket.* Mindezt a kapott válaszok sokszínűsége is igazolja.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy az egyetemista populációra vonatkozóan nincs lényeges eltérés az egyes csoportok között. Nem igazolódott az a tény, mely szerint a nők elfogadóbbak, hiszen a válaszok alapján nem állíthatjuk, hogy a férfiak kevésbé lennének azok. A megkérdezettek életkora sem mérvadó, hiszen az idősebbek nem tájékozottabbak, mint a fiatalabbak, ugyanakkor a fiatalabbakról sem állíthatjuk, hogy kevésbé lennének elutasítóak a fogyatékosokkal. A tény, mely szerint a fiatalabb és most felnövekvő generációk már elfogadóbbak és segítőkészebbek a fogyatékkal élőkkel szemben, nem igazolódott ebben a kutatásban. A magasabb iskolai végzettség sem igazolja a téma alaposabb ismeretét.

Az egyetemisták körében végzett kutatás csak nyitánya egy szélesebb körű, több társadalmi csoportot érintő kutatássorozatnak. Az egyes korosztályok, az iskolai végzettség foka, a különböző foglalkozások vagy akár a lakóhely szerinti felosztás alapján valószínűleg nagyobb eltérések lennének tapasztalhatók, mint egy ilyen homogén csoport vizsgálatánál. Az egyes fogyatékos-típusok szerinti felosztás is más eredményeket mutatna a tájékozottságot vagy az előítéletességet illetően. A személyes érintettség, a közvetlen környezetben élő fogyatékos családtag, rokon, barát is nyilvánvalóan befolyásolná a kutatások eredményeit. A felsorolt kritériumok alapján a későbbiekben elvégzendő kutatások minden bizonnyal egy sokkal árnyaltabb, összetettebb képet mutatnak majd a magyar társadalom fogyatékosokkal kapcsolatos attitűdjéről.

SZEIFER CSABA

Tömegkultúra a panaszbizottság előtt

„Meglehet, éppen a tömegkultúra, illetve a kultúra tömegessé válásának árát fizetjük meg. Az ipari társadalom, majd az atomkorszak, most meg az információsnek nevezett berendezkedés, a velük járó tömegtermelés nagy tömegű és bizonyos fajta tudással bíró munkaerőt igényel. Működtetéséhez nagy tömegű tömegember szükséges. Ezt termeli ki a tömeges oktatás és a tömegkultúra. Az ipari társadalom termelő erejét az általánosan kötelező közoktatás adta, az információs társadalomét az internet és a televízió neveli. Az egyik révén általánossá vált az írni-olvasni tudás, lényegében megszűnt az analfabetizmus, a másik révén tömegek mindennapi szellemi táplálékhoz jutnak. Olyanhoz, amelyet meg tudnak emészteni? Vagy olyanhoz, amely naponta mérgezi szellemüket, manipulálja a személyiségüket, hogy a gépezet minél alkalmasabb kiszolgálói legyenek?”¹

Az idézett szöveg Zappe Lászlótól ered, aki korábban már megfogalmazta azt, amit az alább ismertetésre kerülő könyv is tartalmaz, és az előbbi sorokat akár mottóként is értelmezhetjük.

A *Tömegkultúra és tömegmanipuláció a modern társadalomban* című tanulmánykötet rövid, de annál velősebb összefoglalást és véleménycsokrot próbál adni korunk kulturális jelenségeiről, különösen a tömegkultúráról, a tömegkommunikációról és a médiáról. Az írások megkísérlik bemutatni a jelenbeli folyamatokat, problémákat, jelenségeket, és hatásaikat is.

A Szretykó György által szerkesztett könyv az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Szociológiai Munkacsoportja, a Nyugat-Magyarországi Egyetem Faipari Mérnöki Kar Tanárképző Intézet Társadalomtudományi Tanszéke és a Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kara által szervezett 2004-es konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata.

És hogy miért is indokolt ehhez hasonló konferenciákat szervezni? „A tömegkultúra és a tömegmanipuláció, mint a hatalomgyakorlás egyik fontos eszközének és hatásainak vizsgálata új megközelítéseket, dimenziókat és módszereket igényel a média- és a művelődésszociológiával foglalkozó szakemberek részéről is.” – mondja a kötet szerkesztője bevezetőjében.

Napjainkra a tömegkommunikáció és a tömegkultúra változásai folyamatosan új utakat nyitnak nemcsak a hétköznapi embernek hanem a kutatóknak is. Ezek a tudományos műhelyek lehetőséget biztosítanak a szakmai előrelépéshez, és ez mindenképpen dicsérendő kezdeményezés egy vidéki egyetem részéről. A Pécsi Tudományegyetem is rendszeresen szervez hasonló konferenciákat.

A könyv bemutatásakor rendhagyó módon induljunk ki mégis a mottónkból, és keressünk választ a Zappe László által feltett második kérdésre, majd nézzük meg, hogy a szerzők miként vélekednek a XXI. század média- és művelődésszociológiájának új aspektusairól és szerintük melyek azok az általános jelenségek, amelyeket feltétlenül el kell

¹ Zappe László: Minden hanyatlík.=Népszabadság 2001. május 5.

mondaniuk e téma kapcsán. A kötet szerkesztője szerint a tanulmányok írásai többféle szellemiséget tükröznek, ezek között megtalálható a konzervatív, a szociáldemokrata és a liberális gondolkodásmód is, bár úgy gondolom, hogy a szövegek többnyire inkább a kultúr-, illetve a médiakritikai konzervativizmushoz állnak közel.

A tanulmányok elemzése után és az előzőleg megjelent kérdések kapcsán három fő pontot tartok érdemesnek kiemelésre.

Tömegkommunikáció napjainkban

„A mai professzionális kommunikáció világában a média megfelelő tudásanyaggal kell rendelkezzen, etikailag megfelelően kell mediálnia, s mindezt egy gazdasági-politikai erőteret kikerülve kellene megtennie.”²

Talán erre a megfogalmazásra mondhatjuk azt, hogy naivitás azt gondolni, hogy korunk „információs” nevezett berendezkedése” így működik, sokkal inkább így kellene működnie és akkor az egy *szép, új világ lenne*.

A tanulmánykötet utolsó írásában Gál Zoltán szinte összefoglalásként, visszatekintésként három szóban fogalmazza meg, hogy mivé is egyszerűsödött a média napjainkban: hatalom, pénz, fegyver. Hatalom az egyre jobban koncentrálnak tulajdonosi körök kezében, pénz a befektetőknek, hirdetőknak, és fegyver ill. kiszolgáló eszköz azok kezében, akik befolyásukat egyre hatékonyabban tudják érvényesíteni a befogadók közt.

Gál a média és a tömegkultúra mai helyzetét – saját bevallása szerint – egy *értelmiségi pesszimista víziójaként* mutatja be. És valóban, a könyvet a végéről szemlélve ez nem csupán víziónak tűnik. A tanulmányokat olvasva jól látható módon kirajzolódik egyfajta kép napjaink (tömeg)kultúrájáról és a média viszonyáról, amelyet a könyvben tált példák (a szappanoperák világgépéről, a valóságshow-jelenségről és a nem vegyi eredetű szellemi kábítószeres típusairól) is megerősítenek.

És milyen ez a kép ma és milyen is ma a média? Többek között világnézet-, kultúra- és társadalomformáló, pontosabban romboló, gátlásokat nem ismerő, uralomra törő entitás. És a média jellemzői címszavakban: elsekélyesedő igénytelen, a szappanoperák, videoklipek és a valóság-show-k világa. Valóban ilyen egyszerűen lehet ezt a már hatalmi ágként is értelmezett ingoványos területet jellemezni vagy csupán a szabadság kultúrájaként foghatjuk fel, esetleg ez lehet rosszul értelmezett liberalizmus?

A fogyasztás, a profitabilitás mindenek fölé helyezése

„Az emberek tudatában a gazdasági érdek fontosságában megelőzi az erkölcsöt, a kultúrát, a szolidaritást, és így a kultúra, mint összefogó, a lét egészét magyarázó, értelmező, a létnek végső értelmet adó háttere elveszítette átfogó jellegét.”³

A globalizáció hatásairól több álláspont is megfogalmazódik az egyik szerint, a fő gazdasági célnak a növekedést tarthatjuk, vannak vélemények, amelyek szerint a növekedés csak eszköz, sőt sokan még eszközként is vitatják. A kötet kapcsán a média a piaci liberalizmusból adódóan állandóan a fogyasztói igényeknek kíván megfelelni, de nem mellékesen teremti, gerjeszti is őket, sőt manipulálja is, tehát maga alakítja ki az igényeit. A kereskedelmi médiumok képviselői legtöbbször a magas nézettségre hivatkozva mentik fel magukat a műsorok minősége kapcsán folytatott viták során. A magas nézettséggel futó műsorok bírálatát egyszerűen „a társadalomkutatók ízlésdiktatúrájának”⁴ aposztrofálják.

² Szretykó György (szerk.): A Tömegkultúra és tömegmanipuláció a modern társadalomban 191. p.

³ Im: 91. p.

⁴ Antalóczy Tímea - Bajomi-Lázár Péter: Médiakomédia=ÉS 2005. 49.évf. 23. szám

A kötetben Bugovics Zoltán a kulturális kondicionálás folyamatán keresztül beszél az előbbiekről. A média állandó megfelelni akarása és a gazdasági kényszer is negatív következményeket idéz elő. Ezeket a következményeket a *mennyiségi dagály*, ill. a *szellemi apály* kifejezésekkel illeti. A mennyiségi dagály fogalmát úgy értelmezhetjük, hogy a gazdasági növekedéshez mérten a média ma a *mennyiséget feltétlenül fontosabbnak* tartja, mint a minőséget. Vagyis nincs szükség oknyomozó újságírókra, hírmagyarázatokra, háttérinformációkra, a hangsúly kerüljön inkább a szenzációra és a habkönnyű sorozatokra.

A média minőségi jellegét a szerző a *megfelelő újságírói tudásban; a tényfeltárásban; az érdekérvényesítő magatartásban és az etikus szakmai magatartásban látja, ill. látná*. Szellemi apályon az újságírók professzionalizmusának sekélyességét érti, vagyis inkább azokat, akik alkalmazzák őket.

Értékválság, kiútkeresés, megoldási lehetőségek

„Nincs szilárd orientációs pont, nincs mihez igazodni, nincs mérce. Van viszont értékvesztés és zűrzavar. (...) Tehát a piac, illetve a piaci törvények spontán érvényesülése nem megoldja, hanem inkább elmélyíti a helyzetet, s hozzájárul az értékzavarhoz, a kultúra további elsekélyesedéséhez.”⁵

Az értékválság és értékvesztés fogalmai több írásban már-már közhelyszerűen előkerülnek. A szerzők szerint nem létezik egy vezérlő erkölcsi értékrend, nincs orientációs pont, nincs mérce, ami irányvonalként megjelenhetne a XXI. században, és „a jólétben élő nyugati ember az anyagi világgal kötött érdekszövetsége következtében vesztette el igényét a mélyebb értékek keresése iránt.”

Ha van értékválság, akkor megoldási lehetőségeket is muszáj keresni és jobb esetben találni is. A kötet szerzői több olyan elméletet vázolnak, amelyeket szerintük kiutat jelenthet a válságból, vagy legalábbis segíthet irányt meghatározni.

„Lehetetlen, hogy a világ azon része, amely megteremtette a ma is sokat hivatkozott szellemi és kulturális előzményeket (görög filozófia, kereszténység stb.) ne találja meg a kiutat korszakunk válságából.”⁶

Pongrácz Attila a civilizációk hanyatlását elemzi, segítségül hívva Samuel P. Huntington jól ismert és sokat vitatott írását, amelyben a szerző szerint a világ rendjét a civilizációk összecsapása fenyegeti. Érdemes egy pillanatra rávilágítani, hogy az elmúlt évek világkonfliktusai során mennyire elmélyült az ellentét a nyugati ill., a keleti civilizációk között. A tanulmány szerzője felteszi a kérdést, hogy a nyugatiak (keresztények), miért nem állnak ki úgy a saját kultúrájuk értékei mellett, ahogy a nem nyugati civilizációk teszik? Miért nem képesek Európa vezetői a kereszténységre hivatkozni, akár az Európai Unió alkotmányában is? Pongrácz súlyos emlékeztetőkiesésnek tartja ezt. Az előbbiekből könnyen kikövetkeztethető, hogy a szerző a kereszténységben keresné (és találná meg) a civilizációk és a globalizáció problémáinak megoldását, mivel úgy látja a mai világ képtelen olyan kapaszkodókhoz folyamodni, mint amilyeneket a kereszténység nyújtott évszázadon keresztül, viszont Huntington írása és az abból generált vitákból úgy tűnik, a civilizációk összecsapásának problémájának nem feltétlenül meggyőző konklúziója a kereszténység.

És melyek lehetnek a konkrét megoldások a média és a kultúra területén? Államilag vezérelt kultúrpolitika, irányított média? Úgy gondolom, egyik sem lehet ma

⁵ Szretykó György (szerk.): A tömegkultúra és tömegmanipuláció a modern társadalomban 239. p.

⁶ Im: 80. p.

már megfelelő válasz erre a kérdésre. Gál Zoltán az értelmiség elkötelezett szerepvállalását látja az esetleges megoldásnak a hagyományos értékek és a kultúra mellett, feltéve, ha vannak még közösen felvállalható értékek.

A már-már rigmusként hangoztatott „Védjen meg téged az ORTT!” szlogen, úgy tűnik, már nem megoldás, amikor a kereskedelmi médiumok (és időnként persze a közszolgálatiakról is) minőségéről vitatkozunk, bár erre a problémára is születtek már nyilvános vitát gerjesztő javaslatok, például a nem is olyan régen nyilvánosságra hozott Szent István-terv, amelyben a média (megrend)szabályozására születtek új javaslatok.

A kiemelt három pont köré csoportosíthatjuk a kötet tanulmányainak lényegét. Úgy vélem mindenképpen érvényesnek vehetjük korunkra a „modern demagógia” fogalmát. Hiszen gondoljunk csak bele, hány helyről érkezik nap mint nap az információ. Ezeket tudni kell helyén kezelni és tisztában kell lenni az ezeket is körülvevő problémákkal is. A modern demagógia releváns problémáját a média-hatásvizsgálatok eredményei is igazolják. A média szemléletet, beállítódást tud és akar is formálni. A médiumokban megjelenő társadalomkép, emberkép, személyiségjegyek megmutatják, hogy az alkotók milyennek látják és milyennek akarják láttatni a világot.

A kötet tanulmányaiban a szappanoperák és a valóságshow-k kapcsán jól megfigyelhető, hogy a készítők mennyire tudatosan kreálják ezeket a sorozatokat. Ezek általában minden nézői réteg igényinek megfelelnek, hiszen különböző műveltségű, társadalmi helyzetű, kulturális háttérű közönségük van. Világkép-közvetítő szerepük jól kimutatható a már ismert média-hatásvizsgálatok nyomán. A kötet tulajdonképpen ezeket a már jól ismert, sokszor hivatkozott kutatási eredményeket, tényeket, megállapításokat próbálja összegezni és igazolni, illetve megoldási lehetőségeket találni a már fentebb említett problémákra. Javaslatokat, ötleteket kapunk a szerzőktől, de úgy gondolom a vázolt dilemmák kapcsán igazából reális válaszokat nem kerülnek elő. A tanulmányok többé-kevésbé jól leírják és jellemzik korunk tömegkultúrájának és kulturális állapotának helyzetét, de talán ezeket egyetlen tanulmányban is össze lehet foglalni, gondolok itt akár György Péter vagy Dessewffy Tibor egy-egy írására. Hiányolom a kötetből Denis McQuail nevét, aki a tömegkommunikáció elméletéről írt kitűnő könyvet, sajnos neve egyik tanulmány kapcsán sem kerül elő, még hivatkozásként sem. Több írásban érezhető – és ez a tanulmányok végén található bibliográfiákban is jól látható –, hogy lényegében korábbi szakirodalomból összeállított, egybegyűrt írásokat olvashatunk, ugyanis egy-egy korábban megírt tanulmány már régóta lehetőséget nyújt a kutatóknak, hogy elmélyedjenek a mediaszociológia vagy akár tömegkultúra témaköreiben. Gondolok itt például Antalóczy Tímea néhány évvel ezelőtt a szappanoperákról írt dolgozatára.

A kötet lényegében nem sok újat mond a témában jártas olvasóknak. A szerzők a már közölt kutatási eredményekre alapozva állították össze a tanulmánykötetet. Hiányoznak belőle – egy-két kivételtől eltekintve – az új kutatások, a friss eredmények, amelyek még határozottabban alá tudnák támasztani az írásokban megjelenő jelenségeket. Ezek az új kutatási eredmények tennék a könyvet hitelessé, viszont amíg ezek hiányoznak belőle, addig csak egy többségében közhelyektől sem mentes „szöveggyűjtemény” marad.

Bibliográfia:

AGÁRDI PÉTER: A magyar kultúra és média a XXI. század elején. Pécs, PTE FEEK 2005.

GYÖRGY PÉTER: A mélypont. Televíziózás Magyarországon. = Filmvilág 2003. május 16-19. p.

KRISZTIÁN BÉLA – JAKAB TAMÁS – NEMESKÉRI ZSOLT

– MUIITY GYÖRGY

Partnerközpontú önértékelési modell megalkotása és továbbképzések a felsőfokú intézmények humánerőforrásainak fejlesztéséért projekt¹

A szervezéstudomány a szervezetekkel kapcsolatban jelentős elemnek tartja a szervezeti önértékelés rendszerének kialakítását és fenntartását. Az EFQM modellen alapuló önértékelés számos vállalat tevékenységi körébe, kultúrájába épült be. Az önértékelési kultúra bevezetésében kulcsszerepet játszik a szervezetek vezetőinek és meghatározó munkatársainak felelőssége, tudatossága, a szervezet eredményessége érdekében teendő intézkedések megtétele. Mindehhez a felsőoktatási szervezet humánerőforrásai fejlesztése szükséges, hogy a bevezetendő és alkalmazandó eljárás alapjai megteremtődjenek. A Dunaújvárosi Főiskola konzorciuma 2005-ben magasra értékelt pályázatot nyert a HEFOP. 3. 3. 1. projektben a „Partnerközpontú önértékelési modell megalkotása és továbbképzések a felsőoktatási intézmények humánerőforrásainak fejlesztése” tárgyában. A projektvezető dr. Koppány Imre (Dunaújvárosi Főiskola) volt.

A pályázat három főterülete (A/ Korszerű vezetési módszerek a felsőoktatásban – dr. Czinkóczi Sándor szakterület vezető, B/ Felsőoktatási minőségmenedzsment – dr. Gremesberger Géza szakterület vezető és C/ Korszerű pedagógiai módszerek a felsőoktatásban – dr. Kadocsa László szakterület vezető) sokoldalúan feldolgozott formában elektronikus úton juttatja el a rendszerelvű ismereteket a négy felsőoktatási intézmény célcsoportjához (Dunaújvárosi Főiskola, Kodolányi János Főiskola, Pécsi Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem).

Az egyes főterületeken belül szoros koncentrációval készült anyagok állnak rendelkezésre. A program vezetői és oktatói célcsoportokra irányul. Az egyes területek szerkezete és szerzőik:

Az A. csoporton belül: A1. Adatokra épített stratégiai tervezés (dr. Czinkóczi Sándor, dr. Krisztián Béla), A2. Innováció menedzsment a felsőoktatásban (dr. Krisztián Béla, dr. Mlecsenkov András, Szedlárné Gáll Ibolya), A3. Változásmenedzsment a felsőoktatásban (dr. Krisztián Béla, dr. Lelkes Anna, dr. Noszkay Erzsébet), A4. Emberi Erőforrás Menedzsment a felsőoktatásban – humán kontrolling (dr. András István, dr. Nemeskéri Zsolt, Szedlárné Gáll Ibolya), A5. Projektmenedzsment (dr. Czinkóczi Sándor), A6. Csoportos kreatív technikák a problémamegoldásban (dr. Szakály Dezső), A. 7. Konfliktuskezelési technikák (Drimál István, Szedlárné Gáll Ibolya). A minőségügygel foglalkozó területen a B1. TQM szemlélet a

¹ A program kidolgozásában, mint projektmenedzserek vettek részt Jakab Tamás, Krisztián Béla, Nemeskéri Zsolt, a szervezéstechnológiai feladatokat Muity György doktorandusz (valamennyien a PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Kar, Humán Menedzsment Tanszék tagjai) látta el.

felsőoktatásban (dr. Gremesberger Géza), B.2. Partnerközpontú szervezetek – szolgáltatások minőségirányítása (Monostori Endréné). Dr. Reuss Pál), B3. Minőségügyi eszközök – mutatószámok alkalmazása a felsőoktatásban (Krotos László, dr. Strauber Györgyi), B4. Önértékelés a felsőoktatásban, EFQM (Monostori Endréné, Szabó Kálmán), B5. Minőségköltségek a felsőoktatásban (dr. Bíró Zoltán). A felsőoktatás oktatási, képzési területeit a C1. A felsőoktatás pedagógiai-pszichológiai alapjai (dr. Szegál Borisz), C2. Oktatási folyamat a felsőoktatásban (dr. Földes Zoltán, dr. Gubán Gyula, dr. Kadocsa László), C3. Korszerű pedagógiai módszerek a felsőoktatásban (dr. Kelemen Gyula, dr. Létra Zoltán, dr. Nyéki Lajos), C4. A pedagógiai értékelés (dr. Kadocsa László, Ludik Péter, dr. Nagy Tamás, C5. Life-long learning a felsőoktatásban (dr. Kadocsa László, dr. Nyéki Lajos) foglalta össze.

Az oktatási versenyhelyzetbe került felsőoktatás szükségszerűen vizsgálja át ke-retrendszere formáit és tartalmát, hogy minél sikeresebben vegyen részt a felsőoktatási térségben. A program sikerességéhez a vezetői irányultság, az eredményes önértékelési csoportmunka, az ehhez szükséges adatgyűjtés, a RADAR-logika, konszenzuszos pontozás az önértékelés során olyan tények, amelyek a pályázat stratégiai irányát is jelzik. A folyamatban az egymásra épülő modulokból álló és a stratégiai program megvalósításának támogatását célzó képzési program négy alkalommal teremt alkalmat a feladatok bemutatására. Ezeket a résztvevők (a négy felsőoktatási intézmény 16 vezető és 24 oktató résztvevője) saját szervezetükre dolgozzák ki, majd konzultálják meg.

A program túlmutat a csak EFQM céljain. A felsőoktatási szervezetek fontos társadalmi szerepet töltenek be, mert a legtagabb értelemben vett kultúra átadói a fiatal felnőttek (hallgatók), ezáltal a társadalom legdinamikusabb rétege számára.² Ez a szervezeti kultúra állandó fejlesztését kívánja, amelyhez az önértékelési eszközök kellő segítséget nyújtanak. A felsőoktatásban meggyökeresedett hagyományok, a befolyásoló hierarchiák, viselkedési minták és értékek a szervezetek működésével kapcsolatban nem igen tarthatóak fenn hosszútávon. Amikor a felsőoktatási szervezeti kultúrát vizsgáljuk, azt kettős jellegűnek tartjuk. Egyrészt, mint szervezeti kultúrát, folyamatot, amely az oktatás szereplőinek folyamatos interakcióiban fejlődésik és a kultúrát, mint terméket, amely egyszerre történet, tradíció, szervezeti struktúra, oktatói és hallgatói viselkedési minták eredője. Ebben a rendszervben az önértékelési modell egyben a digitális demokrácia modellje is, amelyben érvényesül a közvetlen részvételen alapuló konszenzuális demokrácia modellje.

A „Partnerközpontú önértékelési modell megalkotása és továbbképzések a felsőoktatási intézmények humán erőforrásainak fejlesztéséért” HEFOP-projekt első munkaértekezlete 2005 október 6-7. volt. A megnyitót dr. Mang Béla, az OM helyettes államtitkára tartotta. A jólszervezett konferencia a Dunaújváros Minőségbiztosítási Iroda munkatársait és a multimédia feldolgozásban résztvevőket dicséri, akik mindent megtettek a projekt sikeréért.

² Bergquist, W. H. (1992): The Four Cultures of the Academy –Insights and Strategies for Improving Leadership in Collegiate Organisations, San Francisco, Jossey Bass.

FÓRIS ÁGOTA – BÉRCES EDIT

Sport, gazdaság, terminológia

Ebben a közleményben arra mutatunk rá, hogy a gyorsan változó gazdasági-kulturális viszonyok mellett a nyelvi infrastrukturális feltételek biztosítása új szemléletű megközelítést kíván meg. Vizsgálatunk témájául azért választottuk a sportnyelv területét, mert a sportnak az emberek életmódjában, az emberi kapcsolatokban, a gazdasági folyamatokban az utóbbi két évtizedben teljesen megváltozott a szerepe, s ez a változás a nyelvhasználatban is alapvetően más követelményeket támaszt. A sport társadalmi szerepében bekövetkezett változások, és a sportnyelv régi és új helyzetének összevetésével arra kívánunk rámutatni, hogy a gazdasági élet más területein is hasonlóan bekövetkező, és egymással összekapcsolódó változások új szemléletet és újfajta hozzáállást kívánnak meg. Következtetéseinkhez a wellness különleges társadalmi, gazdasági és sporton belüli szerepét és alakuló terminológiai rendszerét hozzuk példaként.

1. A sport változásának tendenciái

A XX. században lejátszódó tudományos, műszaki, gazdasági, társadalmi változások a sportot sem kerülték el. Amellett, hogy megváltozott magának a sportnak, ezen belül a pályákon, csarnokokban, úszómedencékben és más helyeken folyó versenyeknek a jellege is, a legszembetűnőbben mégis a sportnak a gazdaságban, a társadalom életében betöltött szerepe alakult át gyökeresen az elmúlt 40-50 évben.

Nézzük meg milyen módon változott meg a szigorú értelemben vett sporttevékenység, és ennek milyen gazdasági és társadalmi következményei vannak.

- A versenyeken az egyre magasabb teljesítmény elérésének követelménye oda vezetett, hogy a nagyobb tömegek által művelt amatőr sport felkészülési feltételei mellett nem lehetett megfelelő eredményeket elérni. A második világháborút követő időszakban gyorsan terebélyesedő bújtatott profizmus¹ valójában a hivatásos sport medrében kötött ki, a jegyzett nagy versenyeken az amatőr sport hátérbe szorult.
- A nemzetközi színvonalú eredményeket felmutató sporttevékenység jól jövedelmező foglalkozás lett.
- A hagyományos sportágak mellett nagy számban jelentek meg újak, ezek egy része új nyugati sport (pl. *aqua-jogging*, *inline skating*, *kite*, *skateboarding* / *gördeszakázás*, *softball*, *snowboard*, *spinning*), más részük a távol-keleti kultúra ősi vallási vagy harcászati hagyományaiból eredeztethető (pl. *sumo*, *dzsúdó*, *karate*, *jóga*, *kendo*, *taj-csi*, *taekwando*). Az új sportágak utáni érdeklődés oka többértű. Többségük az ember testi-szellemi épülésének évszázados hagyományaira épül, ilyenek például a távol-keleti kultúra területéről származók. E spor-

¹ A „bújtatott profizmus” az a jelenség, hogy amatőrnek feltüntetett versenyzők fegyveres testületeknél, főhatóságoknál, vállalati központokban, sportálláson fizetésként kapták a sportteljesítményért járó díjazást.

tok középpontjában az egyén áll. Döntő többségük művelése nem igényel nagy létesítményeket, felszereléseket és eszközöket, a mai életkörülményekhez jól igazíthatók. Bár korábban nem versenysportként üzték, nyugati meghonosodásuk után többen igyekeznek nagy versenyszerű (például olimpiai) nyilvánosságot szerezni.

- A versenyek televíziós közvetítése a pályákról, csarnokokból az emberek közvetlen közelébe, a lakásokba vitte a sportot.
- Míg a lakosság életfeltételeinek megváltozása, az ifjúság egyre több időt lefoglaló tanulási feltételei, a szórakozás egyre bővülő lehetőségei tömegeket vontak el az aktív sportolástól, addig a nagy világversenyek utáni érdeklődés hatalmas méretekben megnőtt.
- Megnőtt az igény az egyéni elfoglaltsághoz igazodó sportolási lehetőségek, vagyis az egyéni sportok iránt. Néhány klasszikus sportág (*si, úszás, tenisz*) iránt újra kibontakozó igény tömegsportszerű felvirágzást mutat, s az érdeklődés palletáján újabb sportágak jelentek meg (pl. *aerobik, fallabda, fitness*).
- Felvirágzott a sportszereket gyártó ipar.
- Járulékos bevételeivel együtt hatalmas jövedelmeket biztosít a nagy világversenyek szervezése.
- Sokan élnek magas életszínvonalon a sport hozadékából.
- A professzionális sport teljesítménybeli differenciálódása miatt a sportágak jelentős részénél a nemzeti bajnokságok feletti nemzetközi bajnoki rendszerek alakultak ki különböző *kupa* néven.

Ezekből a változásokból kitűnik, hogy a versenysport elvesztette az egészségmegőrző, egészséges életmódra nevelő szerepét, egészében alárendeltje lett az üzleti érdekeknek. Új módon jelenik meg viszont az egészséges életmódot támogató sporttevékenység a gyógyító, szolgáltató és vállalkozói tevékenység közös részeként, egyéni igényekhez szabott önkéntes választási és részvételi lehetőséget biztosítva. A sport szerkezete tehát alapvetően átalakult. Egyrészt a szórakoztató ipar egyik, hatalmas tömegek érdeklődési középpontjában álló ága lett, másrészt a sport korábban megfogalmazott célját, az egészség megőrzési funkciót új módon, a versenyzéstől eltávolodva, inkább az egészségügyi ellátás felé közelítve vállalja fel. Mindezek a gyökeres változások gazdasági okok miatt jöttek létre, ugyanakkor a változások az anyagi érdekeltség átcsoportosulására is visszahatottak.

2. Sport a gazdaságban

Napjainkban a sport gazdasági vonatkozásait több szempontból kell megítélni, hiszen a szigorú értelemben vett sportesemények gazdasági előzményei és hatásai az eseménytől időben és térben távol is megjelennek.

- Pénzügyi oldalról az élsport rendszerének működtetése nagy összegeket emészt fel. A versenyzők, edzők, közreműködők bére, a versenyen való részvétel költségei (utazás, szállás, szállítás stb.), létesítmények fenntartása, versenyek szervezési költségei, sporteszközök beszerzési költségei stb. korábban el sem képzelhető mértékben megnövekedtek. Napjainkban nem csak a működtetési kiadások magasak, hanem például a versenyző játékjogának a megvásárlása is nagy költséget jelent. Az esetek többségében egy klub sikeres szereplése a versenyző megszerzésének anyagi fedezetétől függ. A sporthoz kapcsolódó üzlet egyik jelentős területe éppen a versenyzők játékjogával való kereskedés lett.

- A létesítmények hiánya, a működtetés szűkös feltételrendszere a tömegsport korábbi értelemben vett működtetését nem teszi lehetővé. Köztulajdonban levő sportlétesítmények, főleg sportpályák estek a privatizáció áldozatául, helyükre benzinkutak, parkolók, bevásárlóközpontok kerültek. Az új sportlétesítményekben új sporteszközök, főleg gépek jelentek meg. A fiatalok sportban való részvételét a család anyagi támogatása, és részben a professzionális sport utánpótlás-nevelésre szánt anyagi támogatása, és reklámszerződések fedezik. Az idősebb korosztálynak az egészségmegőrzés igényével megjelenő sportolási lehetőség megteremtését a kis magánvállalkozások vállalják fel. Ennek az anyagi bázisát a résztvevők saját forrásból biztosítják (ilyenek pl. a *fitness-termek*, *wellness-központok* és *-hotelek*, *fallabda-pályák*, egyéb *edzőtermek*).
- A versenysport árbevételében kis részt képez a rendezvényeken befolyt összeg. Hatalmas bevételt biztosít viszont a sokrétű reklámtevékenység, és a reklámtól nem független szponzori támogatás, a tv-közvetítés díja, a nagy rendezvények bevételéből való juttatás, nevelt játékosok játékjogának eladása.
- Jelentős gazdasági haszonnal jár a nagy világ- és kontinens-versenyek szervezése. A szervezők bevétele a reklámbevételekből, az utazásban, étkeztetésben, létesítmények építésében stb. érdekelt vállalkozások, sporteszközöket gyártók támogatásából tevődik össze, de szerepel benne a verseny közvetett gazdasági, kulturális, sok esetben politikai hatása miatt jelentős összegű állami és önkormányzati támogatás is. Egy nagy világverseny gazdasági hatása egy térség fejlődésére jelentős hatást gyakorol.
- A gazdasági ágazatok között méreteivel és bevételeivel jelentős helyet foglal el a sportszereket, eszközöket, létesítményeket előállító ipar. A különféle sportmárkák elterjedése divatot teremt. A sportban mozgó pénzek jelentős része ebből a szektorból származik.
- Az idegenforgalom, a turizmus is jelentős gazdasági haszonra tesz szert a sport kapcsán. A nagyobb versenyekre, futball-mérkőzésekre, világbajnokságra, olimpiára megérkező versenyzők és kíséretük mellett igen jelentős számú szurkoló érkezik, akik utaznak, esznek, isznak, alszanak, vásárolnak, amivel jelentős bevételhez juttatják a versenyt rendező térséget, várost, régiót.

3. A sport nyelve

A sportban ugyanúgy, mint a tudományban, a gazdaságban és egyéb területeken, a XX. század elején indult meg a fent már említett gyors átalakulás. Ennek olyan jelei vannak, mint a nagy világversenyek, ezek között az olimpia rendszerének a bevezetése. Ezt a fejlődési periódust eleinte a tömegek sportolására épülő amatőr sport mozgalma jellemezte. A sporttal együtt új fogalmak jelentek meg, ennek következtében létrejött a sport csoportnyelve, amely az egyes sportágak eszközeire, szabályaira vonatkozó, a köznyelvből nagyrészt hiányzó lexikára és a köznyelv grammatikájára és szintaxisára épült. A magyar sportnyelv hosszú ideig nagy számban használta a sporttal együtt átvett idegen szakszavakat. Ezek nagyobb része angol eredetű, kis részben voltak közöttük japán és más nyelvből átkerült terminusok is. Az 1930-as években Magyarországon indult sportnyelvi nyelvújítás magyarosítási folyamatként indult meg, amelynek során a Nyelvújítás által kialakított elveken, helyesen alkotott terminusokkal, kialakult a magyar sportnyelvnek a magyar nyelv rendszerébe illesztett terminológiája. A magyarosított terminusokat az újságok, a hivatali szervek, az iskolai oktatás és a sportot művelők is következetesen és pontosan használták, ezért

azok hamarosan elterjedtek. A sikeres magyarosítás ellenére azonban az idegen terminusok egy része tovább él az új magyar terminusok szinonimájaként.

A magyar sportnyelv fejlesztése során kialakult a hivatalosan bejegyzett sportágak terminológiája. Ezek gyakorlatilag minden esetben megtalálhatók az egyes sportágak szabálykönyvében, néhány esetben két- vagy többnyelvű szótáraiban. A szabálykönyvek létrehozásában nagy és meghatározó részt vállaltak a sportvezetők, az új terminusok szakmai tartalma és nyelvészeti kimunkáltsága pedig magas szintű. Nem készült el viszont a magyar sport értelmező szótára, ennek hiányát részben pótolják az említett szabálykönyvek és más leírások, de éppen napjainkban szükséges lenne egy ilyen adatbázis, az általunk alább tárgyalandó szaknyelvi problémák megoldásában.

A napjainkat megelőző időszakban a magyar sportnyelv az egyik hatékony eszköze volt a sport tömeges elterjesztésének, továbbá a sporton belüli kommunikáció, és a tömegkommunikáció könnyű érthetőségének a biztosítója volt. A sporttal kapcsolatosan az idegen nyelvi igény általában a következő esetekben lépett fel:

- A nemzetközi szervezetek által kiadott szabálykönyvek, esetenként egyes közlemények, versenykiírások fordítása stb.
- Nemzetközi versenyeken való részvétel, hazai nemzetközi versenyek szervezésével kapcsolatos levelezés, fordítás, tolmácsolás.
- Nemzetközi sportszervezetekben való részvétel idegen nyelvi hátterének a biztosítása.
- Külföldi eredmények, események sajtón keresztül való követése.

Ezek a csak esetenként előálló feladatok megoldhatók voltak tolmácsok, fordítók bevonásával, sok esetben egy-egy idegen nyelvet beszélő vezetővel. Jellemző módon, az információs anyagok lassú továbbítási lehetősége miatt, nem szült ellentmondást a külső nyelvi közreműködés bonyolult és lassú módja. A hazai idegennyelv-ismeret közismerten alacsony szintje a sportolókra, edzőkre vonatkozóan is igaz, bár ezt a hiányt a ritkán előforduló külföldi szereplések kapcsán jól áthidalta a külső segítség bevonása (vö. Bérces 2004).

Érdemes megjegyezni, hogy:

- a felsorolt nyelvi szolgáltatási igények egy adott sportágban viszonylag zárt és szűk körben váltak szükségessé, mint pl. az utazásszervezés, élelmezés, és leginkább ezek köznyelvi ismereteire korlátozódtak;
- idegennyelv-használat igénye a versenysportnak volt, a tömegsportnak alig;
- a sportnyelv lexikai készlete lassan változott, a kialakult nyelvhasználat stabil volt.

4. A sportnyelv megváltozott helyzete és feladatai a XXI. században

A sportnak, mint az emberi tevékenység egyik formájának, továbbá társadalmon belüli szerepének, helyzetének valamint a gazdasági szférával való sokrétű összefonódásának jelentős nyelvészeti vonatkozásai vannak. Mindenekelőtt a sportnyelvnek igazodnia kell azokhoz az új követelményekhez, amelyek a nyelvhasználattal szemben előálltak a sport helyzetének megváltozásával.

A közelmúltban megjelentek új sportágak, amelyek fogalmi és terminológiai rendszere nem ismert hazánkban. A rövid idő alatt népszerűvé vált sportok idegen terminusai elterjedtek és rövid idő alatt meghonosodnak. Sok esetben az idegen terminusok által jelölt fogalmak nem közismertek, még olyan is előfordul, hogy egyes szűkebb csoportok által adott értelmezések és terminológiai jelölések eltérnek

egymástól. Ennek az a következménye, hogy az e sportokkal kapcsolatos információkat csak a beavatottak szűk köre érti pontosan. Ez a nyelvi állapot gátja lehet az adott sport további népszerűség-növekedésének. Ennek kiküszöbölésére az interneten is számos szótárt és szójegyzéket lehet találni, amelyek ezeknek az új sportoknak a lexicáját tartalmazzák több nyelven, értelmezésekkel, definíciókkal (a példákat lásd a függelékben).

A sportnyelv terminológiai gazdagodása nem csak az új sportágak megjelenése miatt történik, hanem a sport funkciójának megváltozása következtében is. A gazdaság – sport már említett összefonódása következtében a sportokkal kapcsolatosan használt terminusok között nagy számban jelentek meg a jog, a gazdaság, a pénzvilág, az igazgatás, a hivatali nyelv terminusai, és nyelvi normái. Sok esetben nemcsak fogalom- és terminusátvételtől van szó, hiszen a sport speciális viszonyai mellett a fogalom gyakran módosul, ezért a régi terminust megváltozott jelentéssel kell használni, vagy új terminust létrehozni a módosult fogalom jelölésére. Mindkét megoldás azzal jár, hogy csökken a kommunikáció egyértelműsége. Ugyanis, ha módosult jelentés jelölésére is változatlan formában használjuk a régi terminust, akkor mindig tudni kellene, hogy az adott beszédhelyzetben melyik értelemben alkalmazzák, tehát kontextusfüggővé válik a használata. Ha viszont az új helyen kicsit módosult fogalom jelölésére egy másik jelölő egységet vezetnek be, akkor két külön terminus jelöl egy lényegében azonos fogalmat. Ez a probléma úgy oldható fel, hogy pontosan meg kell határozni a szakmai ismeretek alapján, milyen mértékben változtak meg a fogalom meghatározó jegyei, s ez alapján kell döntenie arról, hogy fogalom-kiterjesztés vagy új fogalom kialakítása történt-e.

Az egyes szakmai területek összefonódása következtében előálló nyelvi hatás valamennyi érintett szaknyelvre vonatkozik. A vizsgált esetben nem csak a sport oldaláról kell megismerni a jogi, gazdasági és a működésben érintett területek fogalomkörét és nyelvi elemeit, hanem fordítva is, a sport fogalmi és nyelvi rendszerének ismerete nélkülözhetetlen a sport jogi, gazdasági stb. ügyeinek intézése során.

A sport egyrészt, mint a szórakoztató ipar része (ilyen a versenysport), de úgy is mint a szolgáltató ipar része (ilyen a wellness és sok más, az egészséges életmódhoz tartozó ág), érdekelt a sikeres reklámtevékenységben. A tömegek érdeklődésének a felkeltése részben a reklámok szövegének függvénye, de ugyancsak nagy szerepet játszik benne az adott sportnyelvnek a tömegek igényeihez való igazodása. Ugyanis nemcsak a sportra igaz, hogy azok a dolgok válnak népszerűvé, amelyek lényeges vonásai közismertek. Ezt bizonyítja a tv-közvetítések közismert népszerűsítő hatása. Nyilvánvalóan a célközösséghez igazított sportnyelv ebben a folyamatban kitüntetett szerepet játszik.

A sportnyelv helyzetét jelentősen megváltoztatta a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, a sportesemények gyakoriságának növekedése, a kommunikációs folyamatok felgyorsulása. A gyakori, hosszabb-rövidebb időtartamú versenyek, külföldi „munkavállalások” azt követelik meg, hogy a vezetők, edzők többsége és maguk a sportolók is a korábbinál lényegesen nagyobb számban ismerjenek jól idegen nyelveket, s ennek legyen része a sport nyelvének általuk művelt területe, és annak terminológiája.

A magyar nyelvészek a sportnyelvvvel elsősorban azért foglalkoztak, mert ez a magyar nyelv egyik legszélesebb körben használt csoportnyelve, és kiemelt szerepe volt az idegen nyelvű terminusok magyarítása terén, a stilisztikai kérdések és az idegen nyelvi hatások csökkentésében. Az írott sajtó sportrovatai, a rádió- és tv-

közvetítések nagy tömegekhez szólnak, ezért az újságírók, sportriporterek nyelvhasználata példa a magyar vagy idegen nyelvű terminusok elterjedésében. Ennek következtében egyfajta példamutatásként értékelték a sportnak a magyar nyelvhasználatban játszott szerepét (vö. pl. Bánhidi 1971, Feleki 1978, Pottyondi 1999). A terminológiai rendezetlenség szükségszerűvé teszi az idegen szavak használatát. Ilyen példák sorát szolgáltatják a Távol-Keletről hozott sportok, de szép számmal találunk nyugati eredetűeket is.

Az egyik nagy problémakör tehát az új sportágak idegen terminusainak a magyar nyelv rendszerébe való beillesztésének az elmaradása. Gyakori, hogy egyes sportágakban a magyar nyelvű kommunikációban nehezen kezelhető (fonológiaiilag, morfológiaiilag nem adaptált stb.) idegen szavakat használnak, s nincs arra mutató jel, hogy ezeknek a magyar nyelvbe való beillesztésére lépések történnének. Kiemeljük, hogy a nem tisztázott nyelvhasználat mellett még nagyobb gondot jelent a nyelvi jelhez csatlakozó fogalom tisztázatlansága. Sok esetben egy-egy terminus szóalakja a tartalmi jegyek ismerete nélkül használatos, egyedi elképzelés alapján alakul ki a hozzávetőlegesen ismert fogalom tartalma. Egy másik problémakör, hogy a sportnyelvben is gyakran megjelenik a korábban már jól magyarított terminusoknak régi vagy újabb terminusra való cserélése. E folyamatban a tömegkommunikációnak jelentős szerepe van.

A nyelvi közlés érthetősége, az információ tartalmának világos kifejezése minden gazdasági, kereskedelmi és szolgáltató ágazatnak alapvető érdeke, hiszen a felhasználók meggyőzése, a kínálat értékesítése csak így biztosítható. Fontos tehát, hogy a szakma fogalmai pontosan legyenek meghatározva, és a fogalom lényeges tulajdonságait a terminusok visszatükrözzék. Így kapcsolódik össze a gazdasági érdek és a nyelvi egyértelműség.

5. A *wellness*, mint élő példa

A keleti sportok elsősorban a másik tiszteletére, a nyugati sportok pedig inkább az extrém körülmények és feltételek legyőzésére tanítanak, ami a szókincsükben is tükröződik.

Mint említettük, az új irányzatokban jelentős az az ág, amely az egészséges életmód, az ehhez kapcsolódó testi, szellemi, étkezési és életviteli feltételek kialakítását és gyakorlását kívánja megvalósítani. Ennek az egymással kétségtelenül összefüggő, sok komponensből összetett célrendszernek az egyes elemei mind megtalálhatók a sport klasszikus ágaiban, azonban nem képeztek egységes, egymás hatását erősítő tevékenységsort. Az új, testkultúrát, egészséges életmódot, szellemi és lelki tréningeket is magukba foglaló sportoknak (*aerobik, fallabda, fitness, karate* stb.) kétségtelenül sok közös vonása van más korábbi sportágakkal (*talajtorna, ritmikus sportgimnasztika, tenisz* stb.) és elsődlegesen a fizikai képességek fejlesztésére koncentrálnak. Több közülük a versenysportok sorába lépett, például az aerobik már világbajnokság szervezésig is eljutott.

Teljesen más megközelítéssel szándékozik a kifogástalan életminőséghez juttatni az embert a *wellness*, amelynek eszközkészletében célszerűen választott sportok mellett táplálkozási, életviteli (étkezési, munka és pihenés szervezési stb.), pszichológiai, és filozófiai elemek is keverednek. Ez az összetett jelleg az általános célkitűzés megfogalmazásából egyértelműen kirajzolódik, sok esetben azonban a korlátozott lehetőségekhez kötött megvalósíthatóság miatt különböző helyeken és esetekben más-más elemre helyezik a hangsúlyt. A *wellness* legáltalánosabb céljának meghatá-

rozásával, a *tökéletes élet kibontakoztatásával*, a vele érintkezésbe kerülők egyetértenek, mégsem alakult ki általánosan elfogadott fogalmi definíciója annak, amit ezzel a terminusként használt szóval jelölnek. A fogalom meghatározásban tapasztalható nemzetközi és magyar bizonytalanság abból ered, hogy az általánosított fogalom meghatározásában olyan jegyeket is fel akarnak tüntetni, amelyek csak egyes fajtáira jellemzők (Fóris 2005).

A *wellness* terminus nehezen definiálható. Van, aki a semmittevés művészetének nevezné (vö. Szabó 2002), mely professzionális marketing háttérrel rendelkező életszemlélet, életérzés, filozófia, mozzgalom és egyben a modern gazdaság egyik hajtórugója. Úgy is mondhatnánk, hogy a túlhajszolt modern ember menedéke, eklektikus, multikulturális egészség szemlélet, melynek központjában a jó közérzetre, fiatalodásra, újjászületésre és elégedettségre törekvő, fizetőképes fogyasztó áll, hiszen ahhoz, hogy a felgyorsult munkatempót és a megnövekedett munkaterhelést bírjuk, a szabadidőt is kénytelenek vagyunk intenzívebb és hatékonyabb módon tölteni. Fő területei: mozgáskultúra és fitness, kozmetika (test- és arcápolás), táplálkozás, turizmus, relaxáció, rekreáció, gyógyfürdőzés, természetgyógyászat és terápiák. Vannak, akik még az asztrológiát és az ezotéria egyéb területeit is ide sorolják. A wellness hirdetői szerint relaxációs terápiának számít a masszázs, autogén tréning és a jóga is. A wellness-környezet olyan „mesterséges természet”, melynek célja a test, szellem és lélek harmóniájának ápolása illetve visszaállítása.

A wellness mozzgalomjellege abban nyilvánul meg, hogy céltudatos szervezetek hirdetik és népszerűsítik fő tételeit, az egészséges életmódra való törekvést, a relaxáció jelentőségét, a helyes táplálkozás fontosságát, a testi-lelki kiegyensúlyozottságot, valamint a boldogságkeresést. Legfontosabb intézményei az International Wellness Institute, a Wellness Szövetség, a Fitness Akadémia, a szövetségekhez tartozó wellness-hotelek, wellness klubok és szakemberképző központok.

A wellness tagadhatatlanul a modern, egyre inkább szolgáltatásokon alapuló gazdaság egyik hajtórugója, magyarul *üzleti vállalkozás* is, mely egy fizetőképes célréteget feltételez. Ez az egész koncepció egyik legellentmondásosabb pontja, hiszen a wellness szemléletet – legalábbis egy részét – már iskoláskorban kellene elsajátítani, elsősorban a helyes táplálkozási és testgyakorlási szokások kialakításával. Ugyancsak az ifjúkor csapdáinak kikerülésében segíthet az építő jellegű szabadidős tevékenység és az önismeret. Természetesen itt a családi és baráti példa bír a legnagyobb súllyal. Ugyanakkor a wellness üzleti mivolta következtében Magyarországon csak nagyon szűk réteg engedheti meg magának (mind anyagilag, mind időbeosztás szempontjából) rendszeresen a wellness-hotelek látogatását vagy a klubtagságot.

Újabb ellentmondás rejlik abban, hogy a wellness mozzgalom a „vissza a természethez” filozófiáját hirdeti, de mindezt elsősorban mesterséges körülmények között, lehetőleg egy tető alatt igyekszik biztosítani.

A wellness multikulturális jelenség, mely egyszerre divatszó és érték, a nyugati civilizáció szülötte, de mégis a világ minden tájáról táplálkozik, térbeli és időbeli határok nélkül. Például az alábbi, időben és térben egymástól távol eső elemeket találjuk a wellness irodalom tanulmányozása közben: *amerikai spa-felfogás, arab iszapfürdő, finn masszázs, finn szauna, görögök, indiai filozófia, iszlám világ, japán shiatsu, kaliforniai szörfösök, keleti fürdő, kínai módszer, kínai orvostudomány, malajziai thai masszázs, mediterrán fogás, ősi Egyiptom, ősi népek: babilóniaiak, asszírok, médek, perzsák, régi római hölgyek, skót zuhany, sumérok széptető eszközei,*

svéd masszáz, szanszkrit orvosi tanulmányok, tibeti tálak, török fürdő, zsidók szent könyvei.

A wellnesst érintő és alkotó számos szak- és tudományterület mind-mind a maga terminusaival gazdagítja a wellness szakszókincset. Szintén gyakori, hogy egy-egy tudományág csak közvetítőként működik, netán további specializálódott terminológiát kölcsönöz a wellnessnek. Például a *kardio edzés, areob edzés, anaerob edzés, capoeira-aerobik, core-board, csi-kung, drilling, hypoxi trainer, intervall edzés, kerékpár-ergométer, köredzés, pilates, power-jóga, rekortán talaj, spinning* terminusok mind a wellness fogalomkör mozgáskultúra halmazába tartoznak, de más és más szakterületről kerültek ide. Az orvostudomány és az orvosi műszerek terminusait ismerjük fel a *kardio edzés* és a *kerékpár-ergométer* kifejezésekben, az angol katonai terminológiát a *drilling*-ben, a feltalálók tulajdonnevét a *pilates* és a *spinning* terminusokban.

Például az orvostudományból, mint kölcsönadó, illetve közvetítő szakmából, a következő példákat találhatjuk a laikusoknak íródott Wellness Magazinban: *adrenalin, antioxidánsok, argireline, az írisz fodorzónája, ballasztanyagok, béta-karotin, bioflavonok, biotin, BMI, ceramidok, citokinek, degeneratív betegségek, dehidratált állapot, dopamin, egyszerű szénhidrátok, endometriózis, esszenciális aminosavak, fenilalanin, fenilketunuria, flavonoidok, fluor-iontoferézis, folsav, fruktóz, gastroenterológia* stb. Primér, azaz kifejezetten az orvosi szaknyelv terminusának számíthatjuk a következőket: *degeneratív betegségek, gastroenterológia, krónikus mieloid leukémia, terhességi toxémia.*

Szembetűnő, hogy számos szállodai wellness terminusnak több variációja is van, mely lehet a következtetlenség eredménye is, de jelentheti a versenytársaktól való elkülönülési szándékot is. Néhány példa a wellness hotelek szolgáltatásai közül: *ADSL-Internet, AHA kíméletes bőrfiatalító kezelés, aromafürdő, aromakozmetika, aromaolajos masszáz, aromaterápia, aromaterápiás, testtekerceselés, autogén tréning, Ayurvéda, babaúzás, balneo-hydroterápia, balneoterápia-bébifelügyelet, cellulite kezelése, fényterápia, fitness tanácsadás, fizikoterápia, folyékony diéta, hydro- és elektroterápia, iszappakolás, kényeztető kezelések, kerépkárkölcsönzés, kezelés fitohormonokkal, növényi hatóanyagokkal, Kleopátra-fürdő, Kneipp-alkalmazás, Kneipp-terápia, komplex gyógykúrák, oxigénterápia.*

A wellness-turizmus terminológiájának egységessége elengedhetetlen kritériuma a sikeres marketing stratégiának, hiszen a már beavatott wellness közönség feltételezi és elvárja a szolgáltatások és azok elnevezésének egységességét. Itt van jelentősége a wellness szövetségek és hotelszövetségek kritériumrendszerének. A legprecízebben a német hotelek kritériumrendszerében olvasható, hogy mikor jogosult a szolgáltató a wellness név, majd az azt követő csillagok feltüntetésére egytől ötig terjedő skálán (vö. Wellness Stars, www.wellness-stars.de). A Magyar Turizmus Rt. ingyenes kiadványaiban tájékoztatja az olvasókat a wellness szállodák kritériumairól és felsorolja legfontosabb wellness szolgáltatások magyar nyelvű definícióját² (vö. Gyógy + Wellness 2003).

² Wellness szálloda: az a szálloda, amely megfelel a minimum háromcsillagos szállodákra előírt követelményeknek, az egyes szállodai szaktevékenységeket, illetőleg a szálloda által nyújtott szolgáltatásokat az erre vonatkozó szakképzettséggel rendelkező személyekkel látja el, az egészséges életvitelhez szükséges gasztronómiai, sport, relaxációs illetve wellness szolgáltatásokat nyújt, valamint közösségi programlehetőségeket biztosít, továbbá megfelel a 2. melléklet I/F pontjában meghatározott feltételeknek (54/2003. (VIII.29.) GKM rendelethez).

A wellness terminológiájának felépítése, a fogalmak meghatározása, a definíciók megadása mind a sport, mind a gazdaság területén lényeges. A szolgáltatást kínálók a megfelelő fogalmak hiányában nem tudják egyértelműen megfogalmazni kínálatuk igazi tartalmát, az igénybe venni szándékozók pedig a tisztázatlan fogalmak közötti választás állítja nehéz helyzet elé. Az általánosan megfogalmazott wellness eszköztárában határozottan megtalálhatók például a sport, az orvosi terápia, a pszichés gondozás, a szórakozás részei, ezért az általános fogalom meghatározásának hiánya, és a fajfogalmak hiánya gátja az optimálisan kialakuló felhasználásnak.

A wellness elterjedésében, a szolgáltatások értékesítésében érdekelt vállalkozások, szervezetek felismerték, hogy a terminológiai zavar hátrányt jelent számukra a piacon való sikeres szereplésben. Ezt egyértelműen mutatja az, hogy a fogalmak értelmezésére lexikonokat, értelmező szógyűjteményeket adnak ki. Jó példát mutat erre Magyarországon a Wellness Szövetség által kiadott Wellness Magazin című újság, amely rendszeresen glosszáriumot közöl a használt fogalmak értelmezésére. Szintén pozitív kezdeményezés (és egyben üzleti vállalkozás) a Wellness Enciklopédia kiadása (Heim 2004).

6. Wellness szakemberképzés

A wellness piac elsősorban az egészségturizmusra és a preventív, azaz megelőző fitnessi életmódelfogásra épül, melyhez elengedhetetlen a jól felkészített szakemberek képzése.

A Magyar Wellness Szövetség wellness szakemberképzésének öt fő szakterülete a) a wellness egészségturisztika és menedzsment, b) a wellness sportszakirány (tréner), c) wellness terápia (egészségügy), d) wellness beauty (szépségipar) és e) a wellness életmódfejlesztés. Ezek további részterületekre bonthatók, melyek – a teljességre való törekvés nélkül – a következő tudományok és szakágak: táplálkozástudomány, orvostudomány, természetgyógyászat, kozmetika, testkultúra, turizmus, ezotéria, grafológia, asztrológia, relaxáció, rekreáció, pszichológia, gyógytorna, radiesztezia, turizmus (vö. Zopcsák 2005).

Az IWI (International Wellness Institute / Nemzetközi Wellness Intézet, www.iwi.hu) nem titkolja piaci indíttatását, mely szerint a wellness-koncepció piaci alapjainak megteremtésével, új szolgáltatási típusok bevezetésével, a keresleti és a kínálati oldal közeledésének elősegítésével munkahelyeket kíván teremteni, valamint az egészségturizmust és fitness ipart ki szeretné bontakoztatni. További céljai, hogy EU normákhoz is illeszkedő, és a magyar oktatási törvényeknek megfelelő képzési rendszere segítségével olyan wellness szakembereket készítsen fel, akik képesek hatékonyan együttműködni a magyar lakosság egészségi-fitnessi állapotának fejlesztésében. Fő tevékenységei: oktatás – szakemberképzés, szaktanácsadás, szakmai rendezvényszervezés, szakmai programok, előadások tartása, prevenciós „edzőteam”, valamint országos szakemberhálózat működtetése. Ebben számos magyar állami egyetem és más szervezetek közreműködnek, pl. a Semmelweis Egyetem Testnevelés és Sporttudományi Kar Továbbképző Intézete (TFTI), a Magyar Gyógytornászok Társasága, a Semmelweis Egyetem EFK Fízioterápiái Tanszéke, a Magyar Fitness és Személyi Edzők Szövetsége (MFSZ), a Magyar Turizmus Rt., a Magyar Wellness Társaság, a BGF Kereskedelmi Vendéglátóipari Idegenforgalmi Főiskolai Kar Idegenforgalmi Intézete (Zopcsák 2005).

Az IWI képzési rendszerének négy fő területe: a) professzionális szak- és továbbképzések a sporttudományok szakemberei részére (*testnevelők, gyógytestne-*

velők, rekreációs szakemberek, humán kineziológusok, edzők, sportoktatók, szak-edzők részére), b) professzionális szak- és továbbképzések egészségügyi szakemberek részére (gyógytornászok, dietetikusok, orvosok), c) professzionális szak- és továbbképzések a turizmus szakemberei részére (turisztikai menedzserek, program-szervezők idegenforgalmi szakemberek részére), d) továbbképzések felső-, vagy középfokú szakirányú végzettségre épülő tanfolyamok, pl. személyi edző, ismeretterjesztő, életmódfejlesztő preventív fitsségi tanfolyamok a lakosság számára: *időskorúak életmódprogramja, gyermekek életmódprogramja, speciális populáció, (belgyógyászati, vagy mozgásszervi problémával élők) életmódprogramja, prevenció fitsségi edzéstervezés és életmódprogram*. Továbbá számos egyedi tanfolyamot hirdetnek meg, és meghonosítottak olyan új szakterületeket, mint *személyi edzés, angol wellness szaknyelv, fitness terápia, vagy wellness menedzsment, illetve a trainer, terapeuta, PT konzulens* képzés.

Az oktatás nyelve magyar mellett az angol, ahol a következő tanfolyam és előadás elnevezéseket találjuk: *alternatív mozgás, anatómia, Beauty, belgyógyászat, egészségturizmus, elsősegély, erőedzés, Fitball, gerinctréning, gyógyturizmus, intim torna, Angol Wellness/Fitness Szaknyelv, Fitness Instruktorki tanfolyam, Gerinctréning, Jógaoktató képzés, IWI Sportanimátor tanfolyam, kastélyszálló menedzsment, kommunikáció, komplementer medicina, masszázs, mozgástan előadás, MWT kritérium rendszerének ismertetése, önismeret tanfolyam, Personal Trainer course in English, Polar OwnZone Trainer, reformtáplálkozás és főzés, relaxációs technikák, sporttáplálkozás, szálloda menedzsment, személyi edző konzulens tanfolyam, táplálkozás, terhelésélettan, Thallasso terápia, Thera – Band, Fitball Master Trainer, wellness alaptanfolyam, wellness és spa menedzser, wellness kismama tanfolyam, wellness menedzser tanfolyam, wellness mozgástrendek, wellness tanácsadó alaptanfolyam, wellness terapeuta, wellness tréner tanfolyam.*

Ma már minden fitness központban elterjedt, és az alapkövetelményhez tartozik a fitness instruktorki és a személyi edzők foglalkoztatása. Az állami szabályozásnak és a Személyi Edzők Szövetségének (MFSZ) köszönhetően ma már ezeket a munkaköröket, csak sportszakmai OKJ-s végzettséggel és az arra épülő szakirányú továbbképzéssel lehet betölteni (kormányrendelet 168/2001). E szakemberek munkája elsősorban a vendégek fitsségi edzésének hatékony segítésére, az edzéstervezésre koncentrálódik.

7. Összefoglalás

A XXI. század elején a társadalom, a tudomány, a gazdaság, a szórakozás és még sok más területen a különböző folyamatok erős integrálódása megy végbe, természetes tehát, hogy az életminőségünket meghatározó, többféle tényezőt kínáló tevékenységek integrált formában jelennek meg. Ezt láthatjuk megvalósulni a wellness sikeres és gyors elterjedésében.

Mint arra rámutattunk, a gazdaságban, kultúrában, társadalomban lejátszódó gyors változások következtében a nyelvi infrastrukturális feltételek megteremtése is új szemléletű megközelítést kíván meg. A vizsgálatunk témájául választott sport az utóbbi másfél évtizedben jelentős változásokon ment át, szerepe és jelentősége alapvetően átalakult, amelynek a sportnyelvre is lényeges kihatásai vannak. A példaként ismertetett wellness gazdasági iparágga nőtte ki magát, a szolgáltatóipar fontos része. Terminológiájának leírása, a terminológiai rendszerének tisztázása, terminusa-

inak rögzítése gazdasági érdek. A sport, a gazdaság, a nyelvészet interdiszciplináris együttműködése ezen a területen is elengedhetetlen.

Irodalom

- BÁNHIDI ZOLTÁN (1971): *A magyar sportnyelv története és jelene*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉRCES EDIT (2004): Egy pohár víz aranyat ér. Szakmai társalgás ultrafutóknak. *Magyar Edző*, 1, 40-42.
- FELEKI LÁSZLÓ (1978): A rajttól a röplabdáig. (Hogyan vált magyarrá sportnyelvünk?) *Magyar Nyelvőr* 102, 1: 1-7.
- FÓRIS ÁGOTA (2005): *Hat terminológia lecke*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gyógy + Wellness. (2003) In.: Wellness-ABC, Magyar Turizmus Rt., Budapest. 27-32.
- HEIM PÁL (2004): *Wellness Enciklopédia*. EHCC, Budapest (?).
- International Wellness Institute /Nemzetközi Wellness Intézet, www.iwi.hu
- Kormányrendelet 168/2001. (IX. 14.)
- POTTYONDI NÓRA (1999): A labdarúgás szakkifejezéseinek változása a magyar nyelvben. *Magyar Tudomány* 11, 1359-1361.
- SZABÓ JÓZSEF (2002): *Rekreáció. Az elmélet és gyakorlat alapjai*. JGYF, Szeged.
- Wellness Stars: www.wellness-stars.de
- ZOPCSÁK LÁSZLÓ (2005): A wellness, mint karrierlehetőség. Emberközpontú képzések. *Spa Manager* 2, 42-44.
- 54/2003. (VIII.29.) GKM rendelet 2004. augusztus 30.
http://www.hah.hu/articles/index.php?id=89&sid=q1o73jj21128370778&lang=hu&first=0&type_id=6

Függelék

- (Sportszótárak az interneten, 2005. 09. 12.)
- Aikido „rövid szótár” japán-magyar: <http://shurenkan.syres.net/szotar.php>
- Budo szótár: <http://tbanya.aikido.org.hu/szotar.html>
- Búvárszótár : http://www.buvarinfo.hu/buvarinfo_sites/buvarismeretek/buvkonyvespolcara/200xxxbuvarszot.htm
- Climbing Dictionary, The: http://home.tiscalinet.de/ockier/climbing_dict.htm
- Caver's Multilingual Dictionary: <http://www.uisic.uis-speleo.org/lexiso2.html>
- Hegyikerékpáros-szótár MTB: <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/mtb/mtbindex.htm>
- Kendo kifejezések: http://www.magyar.sport.hu/sport/jatekszabalyok/j_kendo/7_1_fejezet.htm
- Lexique de Jeux d'Olympiques: <http://www.lexique-jo.org/2004/lexique.cfm?rubrique=1COM>
- Magyar-szlovák-lengyel-német hegymászó-szótár:
<http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/hegymaszoszotar/hszotar.htm>
- Multilingual Dictionary of Recreational Diving and Underwater Activities
<http://www.foreignword.com/glossary/plongeon/eng>
- Vitorlás szabályok: <http://www.hunsail.hu/portal/szovi/szovi.nsf/0/33775AA6AAE4BDC6C1256E8A003FFD5A?OpenDocument>
- Windsurf szószerdet, angol-magyar <http://www.translatorteam.com/windsurf/>

Abstract

MÁTRAI ZSUZSA: A few science-ethical indicators of the researcher responsibility. The author points out five indicators that are very important from the point of view of professionalism. These indicators are as follow: distance from the research subject, error inquiry in the research process, definition of the validity in research findings, recognition of the false hypothesis, correct description of the whole research including methodology. The elaboration of the listed indicators show the opinion of the author, which is the researcher's responsibility meaning the responsibility of keeping professional attitude. 3. p.

KOLTAI ZOLTÁN: In the year of 2004 a research was initiated at the Institute of Adult Education and Human Resources Development to analyze the preferences of the Hungarian population when choosing a place to live - which towns and settlements do people find most competitive, which central settlements are considered to be most attractive. I would like to express my thanks to all full-time and correspondence students who took active part in our project and contributed to its successful completion. 9. p.

TERRY GEORGE: The changing world of work is challenging establishing thinking in many ways. The movement towards the 24/7 working week is re-awakening earlier questions about the relative balance of demands between the world of paid work and the world outside. The article sets out why this question is being re-examined in blue-chip companies across the western world. 17. p.

ÁNGYÁN LAJOS: Human resources from a biomedical viewpoint. This study calls attention to the biomedical attributes of human resources. After description of the basic biological characteristics – such as health, physical condition, adaptation, physical performance capacity – the human behavior is examined. The role of sensory stimuli, motivation, learning and memory in the neural mechanism of behavior is summarized. The features of adult education are described based on the relevant literature. As an approach to the idea of human resources, the biological, social and economic value of human being is discussed. Finally, the factors that have an effect on the physical performance capacity are summarized. 30. p.

HUSZ MÁRIA: From the Honeypump to the altar exhibition. The essay analyzes the Museum Institute's function change and the mental and metaphoric discussion of the institute's interaction, as an accompaniment of the today's cultural practice's hedonistic, and present centric turn. The "museum attraction" enlightens, with the examples of new the cultural behavior patterns (artotainment) and "muzeumising", the typical answers of the muzeology, mediation, and esthetics. 38. p.

FAGYAL ZOLTÁN: The essay that was written by a student of the Zrínyi Miklós National Defense University and titled „Changes in Manpower Policy of the Hungarian Defense Forces” analyses the new tendencies in the Human Resource Policy in the military. The essay surveys the main characteristic features in the so called „cadre policy” before the change of regime but the emphasis of the analysis is concentrated on the period after the political change-over. It introduces the critical issues that characterize the changes of civil sphere in the era mentioned above. In the closing

part the essay analyses the challenges of human resource policy focusing on the transition to the voluntary armed forces considering the process in the context of the general manpower market and the effect caused by the organization. 50. p.

VAMOSI TAMÁS: Relations between vocational education system and economy in Hungary between 1945 and 1956. The article represents the situation of the Hungarian vocational education system between 1945 and 1956, it's relationships with the political and economic systems. 60. p.

TÓTH JÚLIA: The opening topic of the article deals with the failure of the constitutional contract of the EU. Many consider this as a result of the neglected social rights. The aim of my essay is to give a review of social rights, including its history and system. Moreover, I investigate basic rights as well, as these two fields cannot be separated from each other. I would like to show a process and clarify terms related. I find it important to be able to set up a priority list and to decide accordingly. I believe that for certain aims it is necessary to make sacrifices. However, its extent cannot be left out of consideration... We need to observe the World and Europe in a more complex way.. 69. p.

VÁRNAGY PÉTER: What are our main obligations, derived from human rights, in the field of education of the adult Gipsy population in Hungary? The problems of education of ethnic minorities is still a delicate issue nowadays, as the norms laid down in the international documents of human rights are not quite clear and exact but rather general in nature. As a consequence, better understanding of the issues of educational rights for the national ethnic minorities should be promoted. 81. p

DÉRI ÁGNES: Brussels, our city. Following the catastrophes of the two world wars, the impetus for the founding of the European Union greatly increased, driven by the desire to rebuild Europe and to eliminate the possibility of another such war ever arising. This sentiment led to the integration that has evolved from a trade organization into an economic and political partnership, which, by its very nature is destined to grow. The enlargement of 2004, which included Hungary, was the biggest and most ambitious in the EU's history. The article explains how the capital of Belgium became the headquarters of the European Union, and describes the successive transformations of the European quarter. 85. p.

ZÁDORI IVÁN: Guernsey. Jared Diamond's newest book Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed is focusing on a wide range of case studies to draft a theory about why societies fail or succeed. The different situations are followed up perfectly on the examples of islands where the use of alternative, external or additional resources is usually not possible. The article presents an example of a 'successful' island, Guernsey. Guernsey's success comes from its special historical, economical and cultural situation, from the permanent usage of external resources and from the continuous connection to the main economic processes. 91. p.

MAZZAG ÉVA: The study investigates the attitudes, general knowledge, prejudice, empathy and the employment of words or notions of the students at the Faculty of Adult Education and Human Resource Development at the University of Pécs. 100. p.

SZEIFER CSABA: The article looks at the textbook edited by Szretykó György (Mass Culture and Mass Manipulation in Modern Society) from a critical point of view.

The book attempts to demonstrate today's general phenomena from the aspects of mass culture, media and cultural sociology. The criticism sums up the essence of the volume in three major points and tries to shed some light upon its weaknesses.111. p.

KRISZTIÁN BÉLA and co.: The science of Organizing holds the development of organizational self-evaluation as a major element related to Organizations. The self-evaluation based on the EFQM model have formed into many companies portfolio and culture. The authors present highly acclaimed tender in 2005 written by the Consortium of the Dunaújváros College. 115. p

FÓRIS ÁGOTA– BÉRCES EDIT: Sports, economy, terminology. The beginning of the 21st century has seen the integration of society, science, economy, entertainment and many other disciplines, which naturally leads to the integrated appearance of activities of the diverse factors that determine quality of life. The successful spread of the wellness movement can also be observed in this process. The study points out that due to the swift changes in economy, culture, and society, a new approach is necessary for the creation of linguistic infrastructural prerequisites. Sport, the subject of our study, has gone through significant changes in the past 15 years. Its role and significance has grown tremendously, which also influences the language of sport to a great extent. The description of its terminology, the clarification of its structure of terminology, and the recording of its terms are of economic interest. The interdisciplinary co-operation of sports, economy and linguistics is imperative.117. p.

